

Археологічний літопис Лівобережної України

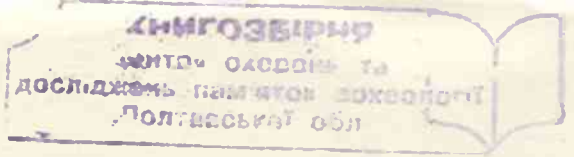

Пам'яті Л.В.Падалки
(1859-1927)

1-2 / 1997

63.4
Ж А87

Археологічний літопис Лівобережної України

Науковий журнал
Редакційна колегія:

головний редактор
Олександр СУПРУНЕНКО,
кандидат історичних наук
(Полтава)

Владислав АНДРІЄНКО,
кандидат історичних наук
(Донецьк)

Петро БОНДАРЄВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури
України (Полтава)

Вадим ВАДІМОВ,
член-кореспондент Української
Академії Архитектури, кандидат
архитектури (Полтава)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук
(Чернівці)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук
(Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук (Харків)

Олександр МОЦЯ,
доктор історичних наук (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук (Полтава)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України, доктор
історичних наук (Київ)

Петро ШЕМЕТ,
кандидат педагогічних наук
(Полтава)

Євген ШИРАЙ
(Полтава)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
відповідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор,
комп'ютерна верстка

Тетяна ЗОЛОТНИЦЬКА,
художній редактор

Тетяна ВАРВАНСЬКА,
Людмила МОШИНЕЦЬ,
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 314011, м.Полтава-11,
вул.Комсомольська, 37, Центр
охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури
Полтавської облдержадміністрації
Тел.: (053-22) 226-12

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites
Culture Board of the Poltava
Province's State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 314 011, Ukraine
tel. +380 (053-22) 226-12

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 1-2 * 1997

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLE
OF THE DNIEPER'S LEFT-BANK
UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
no. 4-2 * 1997

Видав: ВЦ "Археологія"
ЦОДПА

ч.1-2 * 1997

ЗМІСТ

Переднє слово Голови Полтавської обласної державної адміністрації М.І. Залудяка	1
Від редактора	2
ПАМ'ЯТІ ЛЕВА ПАДАЛКИ (1859-1927): Матеріали наукових читань (Полтава, 18 травня 1997 р.)	
Шемет П.Г. (Полтава). Л.В.Падалка і Полтавщина	4
Репетін П.О. (Полтава). Л.В.Падалка (1859-1927)	7
Граб В.І. (Полтава). Видатний громадівець	9
Лобурець В.Є. (Полтава). Л.В.Падалка як історик Полтавщини	10
Мокляк В.О. (Полтава). Л.В.Падалка як історик українського козацтва	11
Ханко В.М. (Полтава). Лев Падалка та його розвідки на теми етномузики й архітектури	13
Коротенко В.В. (Полтава). Документи та матеріали Державного архіву Полтавської області про навчання Л.В.Падалки	20
Ротач П.П. (Полтава). Лев Падалка біля "великої української справи": До історії збору пожертв на пам'ятник Т.Г.Шевченкові в Києві. 1906-1914 рр.	21
Абросимова С.В. (Дніпропетровськ). "...для з'ясування української культури" (лист Л.В. Падалки до Д.І.Яворницького)	28
Мокляк В.О. (Полтава). До питання про склад особистої бібліотеки Л.В.Падалки	31
Пустовіт Т.П. (Полтава). Близькі по службі і духовно (Г.Г.Ротмістров)	33
Нестуля О.О. (Полтава). До характеристики громадського руху кінця ХІХ - початку ХХ ст. на Полтавщині (автобіографія Я.К.Імшенецького)	39
АРХЕОЛОГІЯ	
Гавриленко І.М. (Полтава). Житлові та господарські споруди мезолітичної стоянки В'язівок 4 А	46
Гейко А.В. (Опішня). Свиридівське городище	56
Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (Полтава). Курган скіфського часу у с.Хитці в Лубенському Посуллі	59
Приймак В.В. (Суми). Городища на р.Мнозі	64
Тітков О.В. (Полтава). Давньоруське вістря на спис з Нижнього Поворскля	68
Супруненко О.Б. (Полтава). Про зміюві вали в пониззі Удаю	70
Кожевнікова О.М. (Хорол). Давньоруський світильник з Хоролу	72
ІСТОРІЯ * КРАЄЗНАВСТВО	
Гавриш П.Я. (Полтава). Деякі дані з історичної топоніміки та народні перекази про Більське городище	74
Посухов В.І. (Полтава). До питання про заселення Полтавщини ХІV-ХVІ ст.	79
Заїка Г.П. (Полтава). До походження топоніму "Ряське"	82
Кішик В.В. (Полтава). Диканька	85
ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ * РОЗВІДКИ	
Соколова Л.М. (Полтава). Деякі археологічні знахідки з території Полтавщини	90
Золотницька Т.М. (Полтава). Знахідки ХVІІ-ХVІІІ ст. з Соборного майдану в Полтаві	95
Кракало І.В. (Кременчук), Супруненко О.Б. (Полтава). Навершя булави з правобережного Поорілля	98
З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЇ	
Нестуля С.І. (Полтава). Організаційна діяльність ВУАКу: спроба скликання Всеукраїнського археологічного з'їзду в Одесі	100
БІБЛІОГРАФІЯ	
До бібліографії Л.В.Падалки / Укл. Пасько Н.І. (Полтава).	103
Додаток Щепотьєв В. Л.В. Падалка: [Некролог]	107
Нові видання про старожитності Лівобережжя	108
ДЖЕРЕЛА	
Статистичне зведення про кургани Полтавщини Л.В.Падалки	110
ХРОНІКА	
120	120
ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗНАХІДКИ	
121	121
Відомості про нові книги з проблем археології, історії, краєзнавства та пам'яткознавства Лівобережної України	
126	126
Список скорочень	
127	127
Про авторів	
128	128

Видання започатковано 1997 року як науковий журнал Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
Річник І.
Число 1-2 *1997

Шановні читачі!

Ви тримаєте в руках перший випуск полтавського наукового часопису "Археологічний літопис Лівобережної України". Це видання покликане бути своєрідним путівником у світ археології, стародавньої історії, архітектури, нумізматики, краєзнавства, музеєзнавства, пам'яткознавства Полтавщини.

Полтава і область — широко відомі всьому світові. Щедра Полтавська земля — мальовничий край Лівобережжя України, область з працелюбними, добрими, гостинними, краснвими людьми, — дала світові цілу плеяду трударів, вчених, митців, державних діячів. На Полтавщині працює велика кількість музейних закладів, є чимало історичних й архітектурних пам'яток, заповідних природних об'єктів. На цій землі органічно поєдналися сива давнина і сьогодення, минуле і сучасність.

Однією із важливих складових частин історико-культурної спадщини нашого краю є пам'ятки найдавнішої історії, які вивчає окрема галузь історичного знання — археологія.

Археологія — романтична наука. Кожен крок археолога, кожен досліджений об'єкт, кожна знахідка межують з відкриттям досі незнаного і невідомого світу наших далеких предків. Часом ці відкриття допомагають уточнити лише деякі деталі у розкладі багатогранного історичного процесу, але часто-густо відкривають його нові сторінки, шлі культури й епохи, навіть цивілізації...

Тому багато хто в дитячі роки чи в пору юності мріяв стати археологом, щоб донести людству героїчне і надзвичайно важливе ... І перш за все — Знання!

Лісостепова й степова Полтавщина — це надзвичайно багатий край на пам'ятки археології. Їх тут незліченна кількість. Тільки на різних формах обліку і охорони таких пам'яток тут знаходиться понад 7500. А серед них чимало й таких, що загальновідомі у цілому світі. Жодна з енциклопедій не мінає першу з відкритих у Східній Європі (1871 р.) пізньопалеолітичну стоянку у селі Гінці Лубенського району, розташовану на узбережжі мальовничого Удаю. Величезну площу — понад 4000 гектарів — займає на межі двох районів — Котелевського і Зіньківського — грандіозне Більське городище скіфської доби — найбільше укріплене поселення раннього залізного віку Європи. Воно символізує собою одні з перших паростків

державності на теренах України і є унікальною пам'яткою української та світової історії. Не менш відомий в світі і найбільший для часу середньовіччя Східної Європи Малоперещепинський «скарб» VII століття н.е. На думку ряду дослідників, він є залишками напутнього інвентаря багатозного поховання одного з ханів Великої Болгарії, можливо, Курбата. Отже, землі Полтавщини зберегли в товщі культурних нашарувань сліди історії багатьох племен, народів і держав. Вже не кажучи про епоху Київської Русі, адже саме ця земля надала нашій державі її сучасну назву. На південно-східній окраїні Переяславської землі, на межі з Диким полем знаходилася літописна Окраїна — Україна — Україна. З героїчної епохи Давньої Русі дійшли до нас назви і рештки літописних міст-застав — Лтави (Полтави), Лубен, Пирятин, Лукomla (Лукім'я), Княтина (Снітина), Сніпорада та інших.

Отже, археологам є що вивчати на Полтавщині. І їх діяльність з року в рік набуває ширших масштабів, незважаючи на сучасні економічні складнощі. Безперечно, наукове вивчення археологічних пам'яток Полтавщини знаходить підтримку Полтавської обласної державної адміністрації. Свідченням цього є створення в області спеціалізованого науководослідного і пам'яткоохоронного закладу — Центру охорони та досліджень пам'яток археології, що діє як підрозділ обласного управління культури. В ряді програм знайшло відображення проведення археологічного вивчення Більського городища — міста Гелона, відомого за свідченнями давньогрецького історика Геродота V ст. до н.е. І ці програмні положення знайшли відповідну організаційну та матеріальну підтримку з боку обласної державної адміністрації. Тому-то і працюють на урештаті століттями Більській землі київські, харківські, полтавські археологи, іноземні дослідники.

Не менш результативними стали й охоронні роботи полтавських археологів у межах історичної частини міста, на території спорудження готельного комплексу по Першотравневому проспекту. Тут досліджена ціла ділянка посаду літописного міста Лтави з нашаруваннями IX-XIII та XVII-XVIII століть. Отримані найновіші дані щодо початку відліку історії обласного центру більше ніж 1100 років тому.

Значна частина результатів археологічних робіт на Полтавщині знаходить

оприлюднення друком у цілому ряді наукових видань. Це не тільки столичні фахові часописи, збірки праць, але й видання, що побачили світ в області. У галузі культури нашого краю діють два спеціалізовані видавництва — «Українське народознавство» Державного музею-заповідника в Опішні та видавничий центр «Археологія» обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Їх наукові видання — щорічники «Українське гончарство» з археологічними розділами, «Полтавський археологічний збірник», «Козацькі старожитності Полтавщини» широко відомі фахівцям не тільки України, а й зарубіжжю.

Нова ініціатива — створення полтавського наукового археологічного журналу — свідчить про якісне зростання кола місцевих учених і краєзнавців, про необхідність доведення результатів дослідницьких робіт не тільки до колег, а й до широких кіл громадськості, про те, що Полтавська земля має значний потенціал для розкриття світові ще багатьох нових сторінок найдавнішого минулого.

Тож, щастя тобі, «Археологічний літопису...» В добру путь!

Голова
Полтавської обласної
державної адміністрації

Микола Залудак

ВІД РЕДАКТОРА

Поява нового археолого-краєзнавчого регіонального наукового часопису в Україні — явище цілком закономірне і очікуване. Адже з виходом в світ харківських "Древностей", чернігівського "Сіверянського літопису" та львівської "Studia Archaeologica", в Полтаві склалися всі передумови до започаткування власного періодичного видання, яке б висвітлювало розмаїття наукової діяльності на теренах Дніпровського Лівобережного Лісостепу в галузі археології, стародавньої історії, допоміжних історичних дисциплін, археологічного краєзнавства, музеєзнавства і пам'яткоохоронництва. Це свідчення й того, що в межах сучасної Полтавської області, суміжних районів з'явилися й досить впливові наукові сили, фахівці, численні краєзнавці та шанувальники стародавнього минулого свого краю.

Ідея започаткування такого журналу визрівала давно. Його вбачалося створити як короткий інформаційний бюлетень (данина моді і можливостям того часу) ще восени 1993 року*.

Згодом з'явилася в світ регіональна щорічна збірка наукових праць "Полтавський археологічний збірник", що витримала вже чотири випуски. Це відволікло сили від заснування фахового журналу. Але зі створенням видавничого центру "Археологія" при Центрі охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, згуртуванням при ньому місцевих археологів та аматорів науки про старожитності, такі передумови стали реальними. Тільки через ВЦ "Археологія" за останні два роки побачили світ до 40 переважно

наукових видань загальним обсягом понад 150 друкованих аркушів. Отже, підготовка до випуску журналу власними силами стала реальною навіть і в складній сучасній економічній ситуації. То ж 29 січня 1997 р. Комітет у справах преси та інформації Полтавської облдержадміністрації зареєстрував полтавський науковий часопис "Археологічний літопис Лівобережної України".

Назва журналу перегукується з найменуванням широко знаного в світі періодичного видання М.Ф.Біляшівського (1867-1926) — "Археологическая летопись Южной России", котре видавалося в Києві у 1897-1905 рр. на правах додатку до "Киевской старицы" та окремим журналом. Це й не дивно, адже тематична направленість нового часопису також багато в чому буде співзвучною з починаннями класика вітчизняної археолого-музеєзнавчої науки.

Значну частину обсягу журналу складатимуть матеріали з археології регіону. Вони традиційно будуть розподілені на статті, публікації та повідомлення. В часописі вводяться рубрики "Археологічне краєзнавство", "Історія" (стародавня історія регіону, питання історичної топоніміки, історичної географії, суміжної з археологією історичної проблематики), "Пам'яткоохоронництво". Враховуючи важливість вивчення історії археологічної науки у регіональному масштабі буде започаткований постійний розділ "З історії археологічного знання про Україну". Немає необхідності пояснювати важливість і таких рубрик як "НумізMATика", "Бібліографія", "Рецензії". У

рубриці "Хроніка" матимемо змогу подавати як офіційні документи з питань археологічного пам'яткоохоронництва, так і відомості про проведення наукових конференцій, семінарів, заходів, присвячених ювілеям колег чи пам'яті наших попередників — кращих представників археологічної науки. Для вчителів школи та викладачів вузів планується вміщувати огляди найновіших досягнень у царині фахових знань за тематикою журналу, а для краєзнавців з'явиться можливість оперативно надати інформацію про ті чи інші знахідки, відкриття у рубриці "Інформації".

Напевне, життя ще внесе корективи у внутрішнє перегрупування розділів часопису, але хочеться вірити, що журнал матиме перспективи на життя, знайде своїх читачів і меценатів.

Так сталося, що перше спарене число наукового піврічника майже повністю склали матеріали читань "Пам'яті Л.В.Падалки" — відомого українського історика, археолога, статистика, учня В.Б.Антоновича, нашого земляка і попередника у вивченні стародавнього минулого Лівобережної України. Ці читання пройшли в Полтаві, у приміщенні обласного краєзнавчого музею 18 травня 1997 р. Вони були проведені за ініціативою Полтавської обласної державної адміністрації, обласного управління культури і Центру охорони та досліджень пам'яток археології.

Сподіваємося, що матеріали цього числа часопису стануть у нагоді фахівцям і аматорам вивчення стародавнього минулого Дніпровського Лівобережжя України.

* Козацькі старожитності Полтавщини: 36. н. пр. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип. I. — С. 136.

Службовці Полтавського губерньського земства. Групове фото поч. XX ст.

За попередніми даними на фото зображені:

3 - Черненко; 7 - Бертанер; 8 - Кохановський М.; 9 - Ярошевич; 12 - Осмяловський; 14 - Кошовий; 16 - Хабур; 18 - Малама; 21 - Галай; 22 - Гриневич;
24 - Мороз; 28 - Падалка Л.В.; 29 - Маркевич Г.І.; 30 - Бельська-Ахшарумова; 32 - Головня (Горлах?); 33 - Імшенецький Я.К.; 34 - Ротмістров Г.Г.;
40 - Галінський М.К.; 45 - Перепелиця; 46 Рябов.

Приватна збірка. З оригіналу Т.П.Стрельця-Мороз.
Розшифровка В.А.Мельнича і Ю.В.Підкиця.
Публікація В.М.

ПАМ'ЯТІ ЛЕВА ПАДАЛКИ (1859-1927)

Матеріали наукових читань

(Полтава, 18 травня, 1997 р.)

Л.В.ПАДАЛКА І ПОЛТАВЩИНА

(Доповідь на відкритті наукових читань «Пам'яті Л.В.Падалки»)

Шановні учасники наукових читань!

Завтра вперше в нашій державі відзначатиметься День науки. Впровадження його — це глибоке розуміння Уряду, Президента, що тільки інтелект, піднесення наукового потенціалу підніме державу, націю до висот світової цивілізації.

Показово, що День науки — поряд із Міжнародним днем музеїв.

Музей — науково-просвітницький заклад. Тут синтезуються, шліфуються підгалузі її величності — НАУКИ. Археологія, антропологія, етнографія, історія мистецтва, біологія та історичні, природничі, гуманітарні напрямки науки знаходять відображення у діяльності музейних закладів, які справедливо називають зберігачами національних скарбів, просвітителями духовності.

Від обласної державної адміністрації, від голови облдержадміністрації Миколи Івановича Залудяка, від себе особисто вітаю всіх працівників музеїв, науковців із цими світлими Днями.

Хай творчість, натхнення, наполегливість будуть Вашими постійними супутниками у почесній справі відродження, збагачення і розвитку національної культури.

Відродно, що управління культури обласної державної адміністрації одне із перших в Україні стало на шлях наукового підходу у своїй діяльності і сьогодні вже вписало помітну сторінку у національну науку.

Співпраця науковців Центру охорони та досліджень пам'яток археології, Музею-заповідника українського гончарства в Опішному зі вченими України та зарубіжжя дала результати, які знайшли відбиття у наукових виданнях. Тут, насамперед, хочу відзначити збірник наукових праць «Більське городище», «Українське гончарство» із переднім словом Президента України Л.Д.Кучми та вступною статтею голови облдержадміністрації М.І.Залудяка. Вони побачили світ напередодні 5-ої річниці Незалежності України.

Цю сподвижницьку роботу глибоконауково ведуть доктор історичних наук Олександр Пошивайло, Олександр Супруненко.

Гідно поповнили національне надбання книги «І.П.Котляревський у листуванні», «Грудочка люби-

мої землі» — автор Петро Ротач, із серії «Полтавська родина», яку започаткувало управління культури.

Діяльність управління культури, наукових закладів заслуговує на увагу і її треба продовжувати, адже Полтавщина — благодатний край, що породив цілу плеяду творців науки і культури, спадщину яких, через перепетії історії, ми лише тепер маємо можливість вивчати глибоко; всебічно.

Наукові читання сьогодні приурочені науковій творчості одного із видатних вчених, нашого земляка Лева Васильовича Падалки (1859-1927) — широко знаного в Україні та поза її межами історика, статистика, археолога, етнографа, громадського діяча, який, на думку більшості дослідників минулого, уособлював полтавське краєзнавство у кращому розумінні цього слова. Уродженець Чорнух, земляк генія української філософської думки Григорія Сковороди, присвятив своє життя служінню Батьківщині, створенню наукових і культурницьких засад розбудови незалежної Української держави.

Лев Падалка був одним із засновників крайових громадських і політичних організацій Полтавщини і Херсонщини, насамперед губернського осередку Товариства українських поступовців, членом української Полтавської громади, а також одним з фундаторів ряду полтавських наукових товариств — Полтавської вченої архівної комісії, Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, Полтавського церковно-археологічного комітету. Його енергії й працездатності вистачало на підтримку тільки-но заснованого Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, діяльність Статистичного бюро земства, проведення вчительських українознавчих курсів у повітових центрах Полтавщини. У похилому віці, у 1920-х роках, Лев Васильович опікувався про створення експозиції Центрального (крайового) музею Полтавщини ім.В.Г.Короленка, був радником відомих полтавських музейників і вчених Михайла Рудинського, Вадима Щербаківського, Костя Мощенка, Валентина Ніколаєва. Це далеко не повний перелік всього того, що асоціюється з іменем видатного полтавця, котрий ще на початку ХХ століття стояв біля витоків міждисциплінарного підходу у вивченні ряду наук, виявився одним з кращих пред-

ставників полтавської інтелігенції часу відродження нації.

Лев Падалка початкову освіту отримав у Лубенському духовному училищі, середню – в Полтавській семінарії та екстерном – Першій Полтавській гімназії, вищу – на історико-філологічному факультеті Київського університету Св.Володимира. Талановитий юнак звернув на себе увагу корифея української історичної та археологічної науки, професора Володимира Антоновича, який став, разом з відомим полтавцем, професором Михайлом Драгомановим, провідником Лева Падалки до Великої науки. Тож і не дивно, що молодий вчений посів гідне місце серед членів історичного товариства Нестора-літописця при Київському університеті, а 1884 року захистив кандидатську дисертацію з проблематики давньоруської історії.

Доля пов'язала його наступне життя з Полтавщиною і Херсонщиною, а наукова творчість дослідника об'єднала в собі громадські вподобання і жагучий інтерес до давнього минулого України, що виявилися в успішних студіях на терені статистики та національної історії. Як ідейний послідовник київської історичної школи «порайонованого дослідження української історії» Лев Падалка вважав досягнення археології одним з найважливіших джерел для пізнання культурного минулого країни. Разом з тим він був виразником так званого «обласницького» напрямку в історіографії, що знайшло вияв у численних працях вченого, адже понад 70 з них присвячені рідній Полтавщині.

Простежимо, хоча б у загальних рисах, головні напрямки досліджень Лева Падалки та окреслимо чи не найважливіші їх здобутки.

Учений, насамперед, відомий як талановитий статистик. У визначному колі діячів статистичної науки Полтавського губернського статистичного бюро, праці Лева Падалки вирізнялися особливою ретельністю і науковою вивіреністю тематики, частина з них була монографічними дослідженнями. Серед найважливіших слід назвати «Главные экономические мероприятия Полтавского земства в 1898 и 1899 гг.» (1901), «5 бюджетов крестьянских хозяйств с.Демьяновки Полтавской губ. Хорольского уезда» (1903). Статистичні дослідження Лева Падалки мали на меті утвердження ідеї про можливість самостійного розвитку економічного життя в Україні, важливість ряду її регіонів, зокрема Полтавщини, на загальному економічному тлі держави.

Статистичні дослідження Лева Падалки межували із зацікавленнями у вивченні історичної географії. Такі роботи ґрунтувалися на доброму знанні історії межування українських земель, історії суходільних та річкових шляхів. А початок вивченню цієї проблематики поклав фаховий інтерес автора до картографічної спадщини Гійома Левассера де Боплана. Саме використовуючи мапу України французького інженера XVII століття, Лев Падалка видав її частину із зазначенням території Полтавщини (1914), опублікував карту полкового устрою нашого краю за доби Гетьманщини (1914), чітко вмотивовану карту і пояснювальний текст до територіального розмежування історичної Полтавщини (1914). Важливе значення має й підготовлений до друку вченим «Список населенных мест Полтавской губернии ... за 1900 рік...» (Полтава, 1904. — 1455 + 92 с.).

Історико-географічні дослідження Лева Падалки доповнювалися й суто етнографічними розвідками. Слід згадати його праці "Несколько черт быта днепровских лодманов" (1889), "Историческая обстановка формирования бытового уклада народной жизни в Полтавщине" (1910), "Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте" (1906). У цих працях дослідник виступає як цілком зрілий етнограф, переповнений любов'ю і повагою до народних звичаїв, легенд і переказів України.

Та все ж Лев Падалка має найбільший авторитет як історик Полтавщини, хоча його праці територіально охоплюють набагато ширші межі Лівобережної і Південної України. Безперечно, вчений захоплювався темою козацтва. У роботах "По Запорожью и на порогах" (1892), "Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь" (1893), "К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского казачества" (1894) та ряді ін. він розглядає питання локалізації колишніх січей, позначає місцезнаходження ряду решток укріплень доби козацтва на Нижньому Дніпрі, вивчає питання ранньої історії козаків. Пізніше з тематикою цих робіт перегукуються дослідження на теми історії городового козацтва Полтавщини, полкового устрою Гетьманщини.

Починаючи свою наукову діяльність під орудою Володимира Антоновича, Лев Падалка, звісно, цікавився й давньоруською історією та питаннями початку діяльності православної церкви в Русі. Тож і не дивно, що його перші твори прямо чи опосеред-

ковано стосувалися історії давньоруських міст (Переяслав, Чорнобиль), окремих давньоруських монастирських центрів, іконографії найвідоміших київських князів тощо. Загальновідомими стали його розвідки «О начале христианства в Киеве до торжественного принятия христианской веры при св.Владимире» (1888) та «Остатки церквей на развалинах древнего Корсуна или Херсона...» (1889). У цих працях він виступав як неухильний послідовник свого вчителя, яскравого пропагандиста давньоруської історії. Між іншим, саме Лев Падалка одним з перших докладів зусилля до локалізації літописного давньоруського міста Лтава – сучасної Полтави на місці обласного центру. Праця вченого «По вопросу о времени основания города Полтавы...» (1896) поклала початок вивченню історії походження міста, яке невдовзі буде святкувати свій 825-річний ювілей, і привернула до території його історичного центру увагу численних археологів та краєзнавців.

Найбільш значні історичні дослідження вченого стосувалися минувшини краю за доби пізнього середньовіччя. Українська історія XIV–XVII століть була своєрідним «наріжним каменем» його досліджень. І серед історичних праць Лева Падалки на цю тему найголовніше місце посідає велика робота про невідомий на той час «проміжок історії» українського середньовіччя «Прошлое Полтавской территории и ее заселение», видана зусиллями Полтавської вченої архівної комісії 1914 року (Полтава 1914. – 239 с.).

Територія Лівобережної України XIV–XVII століть, до появи досліджень Лева Падалки і Василя Ляскоронського, вважалася пусткою, знівченою походами ординців і кримських татар. Вчений довів про постійну присутність на цій території місцевого населення та «хвилі колонізації» районів Лівобережного Лісостепу українським населенням.

А чого варті ґрунтовні свідчення автора про найдавніші населені пункти Полтавщини! Адже в додатках до праці зібрані на сьогодні безцінні свідчення про першовитоки більшості з історичних населених пунктів краю.

Мабуть, необхідно вказати й на зацікавлення Лева Падалки проблемами археології Полтавщини. Його археолого-статистичні описи охоплювали не тільки дані щодо наявності городищ різних епох, «змійових» валів – давньоруських укріплень пів-

денно-східного кордону Русі X–XI століть, але й більшості курганів, майданів, половецьких кам'яних стел тощо. Лев Падалка виявився автором першого опублікованого в історії краю археолого-статистичного зводу пам'яток сивої давнини.

Археологічна діяльність Лева Падалки (а він вів і самостійні археологічні обстеження, наприклад, околиць Переяслава і Посулля) межувалася у науковій творчості з пам'яткоохоронництвом. Він був серед ініціаторів першого в історії України (і колишньої Російської імперії) випадку музеєфікації й наукової реставрації в Полтаві храму – церкви Pokрови із Ромен, культової споруди, зведеної коштом останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського. Сподіваємося, що цей яскравий факт буде предметом досліджень на читаннях шановних науковців.

Ім'я Лева Падалки для нас цінне й тим, що він був одним із ініціаторів створення в Полтаві краєзнавчого музею. Хоч ця ідея втілена в життя пізніше – у 1891 році. Він же підтримав і доклад зусиль до поповнення фондів іншого музейного закладу – музею на Шведській могилі, відродженого майже через півстоліття як сучасний історико-культурний заповідник «Поле Полтавської битви».

Лев Падалка був талановитим педагогом – вихователем майбутніх вчених, серед яких маємо ряд відомих дослідників, які завдячують йому своїм високим талантом – це історик Наталія Мірза-Авакянц, археолог і музейник Михайло Ренський, краєзнавець Петро Репетін та ін.

Настав час гідно вшанувати ім'я визначного вченого.

Його дослідження національних пластів вітчизняної історії мають стати школою для вчених України, знайти широке відображення у наукових набутках, експозиціях музеїв, виставках бібліотек.

До Високої науки істинного українця Лева Падалки повинні прилучатися школярі, студенти – майбутнє нашої незалежної держави.

Багата наукова спадщина визначного дослідника-земляка, — це наша гордість, адже Лев Падалка вписав світлу сторінку у Велику Книгу мудрості талановитої Полтавської родини.

Всім Вам, шановні учасники сьогоднішнього зібрання, бажаю творчого горіння, оптимізму, успіхів у благородній справі — розкритті для поколінь історичних пластів нації.

Л.В.ПАДАЛКА (1859-1927)

Серед Полтавських українських громадських діячів і вчених зараз на черзі для спогадів з'являється ім'я земського статистика — історика Лева Васильовича Падалки, що народився в серпні 1859 р. в с. Чорнухах Лохвицького повіту на Полтавщині¹.

Як син священника, Л.В.Падалка вчився спочатку в Лубенській духовній школі, потім в Полтавській духовній семінарії. Але на священника Лев Васильович не пішов і, витримавши іспити на атестат зрілості при Полтавській гімназії, вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Якраз в той час там був професором відомий вчений-історик і етнограф В.Б.Антонович. Падалка зразу став в рядах любимих його учнів-студентів, і закінчив університетський курс зі ступенню кандидата в 1884 році.

Під час тодішньої реакційної шкільної політики царювання Олександра III, як опозиційно настроєний, Лев Васильович учителювати теж не пішов. І знайшов собі притулок серед підходящого для себе елементу в Полтавському земстві, до якого й вступив на посаду помічника секретаря редакції “Земського обзора”²; працював тут до закриття того видання. Потім перейшов на статистичну роботу до Херсонського губерніяльного земства, в якому під той час працював відомий колишній співробітник проф. В.Антоновича і М.Драгоманова в Київському відділі “Русского Географического общества” 1873-76 рр. — статистик Ол.Ол.Русов³.

Там, в Херсонському земстві, Л.В.Падалка написав виданих земством до десятка своїх науково-статистичних праць, серед яких слід назвати: “Немецкое землевладение в Херсонской губернии”, “Движение грузов через Днепровские гирла 1885-1890 г.” та інші.

1893 р. Падалка був арештований і мусив припинити свою роботу в Херсонському земстві.

Після того, дуже недовго працював в Харківській міській управі. В 1894 році перейшов вдруге на службу до Полтавського земства. Але й тут у 1898 р. трапився випадок з підписанням Л.В.Падалкою в числі 27 чоловік Полтавських видатних діячів (наприклад, старший лікар богоугодного завед. Свягловський, секретар губерн. зем. управи А.Лісовський⁴ і інші)

протеста проти арешту царською адміністрацією сторожа (Налімова), що неправдиво обвинувачений в розповсюдженні нелегальної літератури.

Всіх, підписавших того протеста, губернатором було вислано за межі Полтавщини, і Лев Васильович деякий час примушений був покинути працю в Полтавському земстві. Але, в скорому часі знов повернувся до нього з дозволу Полтавського губернатора.

В 1901 р. мені особисто довелось познайомитись з Л.В.Падалкою, коли я ще працював в Миргородському повітовому земстві і за дорученням художника Гоголівської школи українця О.Ю.Сластіона⁵ привіз до Полтави намальовану ним віньєтку до адреси Ол.Ол.Русову на ювілейне святкування останнього.

Русов працював тоді в Полтавському земстві, де й випало закінчення 25-річчя його громадської та статистичної діяльності. Лев Васильович дуже ласкаво зустрів мене на Київському вокзалі і закликав до себе переночувати, де ми вперше й наговорились про всячину, особливо про громадські українські справи.

А в 1903 р. Лев Васильович допоміг мені вступити на службу до Статистичного бюро Полтавського губерньського земства, в якому й довелось працювати разом з Л.В.Падалкою, Г.Г.Ротмістровим та іншими українськими громадськими діячами на протязі дев'яти років (1903-1912).

Лев Васильович був людиною щирою й чутливою, що відкликався завжди сердешно до всіх, хто звертався до нього за допомогою або порадою. Він був теж людиною урівноваженою, твердою в своїх переконаннях і послідовною в діях. За його ж посередництвом я познайомився і з покійним письменником Панасом Мирним.

Крім статистичних праць, Л.В.Падалка написав декілька десятків цінних історичних розвідок, наприклад, — “Прошлое Полтавской территории и ее заселение”, “Змиевы валы”, “Про могилы, городища, старовинні урочища, селища і т. інше”, “Древние земляные сооружения Полтавской губернии”, “Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте”, “Историческая обстановка формирования народного быта в Полтавщине”, і багато ін-

ших досить цінних для науки робіт.

В некролозі на смерть Лева Васильовича, що написав його В.Щепотьєв⁶, образ небіжчика Падалки змальовано так правдиво: “Тихе та непомітне з зовнішнього боку, але багаге й продуктивне було життя покійного! Л.В. не любив себе виставляти, соромливо не хотів виступати перед широкою громадою, і добре його знали тільки товариші по роботі та вчені статистики, члени Київських та Полтавських наукових організацій, в яких він брав жваву участь”.

Лев Васильович був активним членом Полтавської української громади. В 1905 р. брав участь у Всеукраїнському з’їзді делегатів українських громад в м.Полтаві по розгляду питання про автокефалію для України і сам він написав проект доклада по цьому важливому на той час питанню. Приймав

активну участь у виданні в Полтаві українського часопису “Рідний край”, в якому вміщував багачко статей, що з них особливо інтересні такі: “Через віщо склалася і що означає назва “Малороссія”, “Про землі, з яких складається “Русь-Україна” і про людинність, яка її заселяє” та інші.

За декілька років до своєї смерті Лев Васильович почав тяжко хворіти і перестав працювати. Почувачучи своє недовге життя, він свою досить коштовну бібліотеку подарував одній з Полтавських шкіл і нарешті помер 1 травня 1927 р. Про його смерть мало хто й знав із його знайомих, і довідались про неї, лише прочитавши в газеті “Некролога”, в якому, між іншим, теж зазначено, що “образ цього працівника назавжди залишиться в пам’яті всіх, хто його знав, а його поважні наукові праці будуть невмирущим йому пам’ятником”.

ПРИМІТКИ

1. Публікація здійснена за виданням: Голос Полтавщини. — м.Полтава. — 1942. — 4 лист. — №143 (161). — С.4. Стаття підготовлена до 83-ї річниці від дня народження Л.В.Падалки у серпні 1942 р. Редактором газети в той час був відомий педагог Г.Г.Вашенко (1878-1967). При перевиданні збережені стилістичні та орфографічні особливості оригіналу.

2. “Земський обзор” — щоденна газета Полтавського губернського земства. Видавалася в Полтаві у 1883-1885 рр. Редактором її був А.Зеленський — голова губернської земської управи.

3. Русов Олександр Олександрович (1847-1915) — видатний український статистик і громадський діяч. Боровся за консолідацію українських партій і груп, один з ініціаторів створення Товариства українських поступовців. Займався статистичними дослідженнями, в т. ч. на Полтавщині. 1902 р. висланий з Полтави. Автор “Статистики украинского населения Европейской России”, “Краткой энциклопедии земского дела в его историческом развитии” та ін., активно співпрацював у ряді українських часописів.

4. Лісовський Олексій Миколайович (1861-після 1917) — уродженець села Мачухи під Полтавою. У 1892-1898 рр.

секретар Полтавської земської управи, 1899-1905 рр. — правитель справ в управлінні Катерининської залізниці. Пізніше — публіцист і дослідник творчості Т.Г.Шевченка, редактор довідкових видань.

5. Сластьон Опанас Георгійович (1855-1933) — відомий український живописець, графік, архітектор, мистецтвознавець, етнограф. У 1900-1928 рр. викладав у Миргородській художньо-промисловій школі. Фундатор Миргородського краєзнавчого музею.

6. Щепотьєв Володимир Олександрович (1880-1937) — український мистецтвознавець, композитор, фольклорист, літературознавець, професор Українського Університету у Полтаві, Інституту народної освіти і ректор цього вузу.

7. “Рідний край” — український полтавський тижневик (двотижневик громадського і літературно-громадського та літературно-наукового спрямування). Видавався у 1905-1907 рр. Пізніше видання здійснювалося у Києві (1908-1914) та Гадячі (1915-1916). Засновники: відомий адвокат М.А.Дмитрієв, письменники Панас Мирний і Грицько Коваленко.

Публікація Граба В.І.

ВИДАТНИЙ ГРОМАДІВЕЦЬ

(післяслово до публікації статті П.О.Репетіна)

Запропонована стаття належить П.О.Репетіну (1879 - 1952) — колишньому члену Полтавської української громади.

Петро Олексійович народився в с.Комишня на Миргородщині. З 1903 р. працював на різних посадах у губернському земстві, Полтав-

го про письменника, а в 1939-1941 рр., працюючи секретарем літературного факультету Полтавського педінституту, відшукав цікаві дані про діячів української культури. Зібрані відомості лягли в основу його статей. Зокрема, він друкував розвідки про Панаса Мирного в газеті “Комсомолец Полтавщини” (1939), про М.Драгоманова, М.Коцюбинського, Б.Грінченка, Г.Коваленка, М.Дмитрієва, В.Щепотьєва та ін. у “Голосі Полтавщини” в часи окупації. 1942 р. в цій же газеті була опублікована подана вище стаття про Л.В.Падалку. Ці роботи послужили приводом до арешту П.О.Репетіна в грудні 1945 р.²

29 березня 1946 р. трибунал військ НКВС Полтавської області засудив його за статтями 54-1”а” і 54-11 КК УРСР, тобто за зраду батьківщині й участь в контрреволюційній організації, під якою розуміли дореволюційну Полтавську громаду. Військовий трибунал МВС Українського округу перекваліфікував його дії на ст. 54-10 ч.2 КК УРСР (антирадянська агітація)³. Помер Петро Олексійович 28 липня 1952 р. під час відбуття покарання в м.Вінниці. Реабілітований 1992 р.⁴ на підставі Закону від 17 квітня 1991 р. “Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”⁵.

Його стаття про Лева Васильовича, якого П.О.Репетін близько знав за діяльність в Полтавській громаді, безперечно цінний біографічний документ, що доповнює наші уявлення про видатного громадського діяча і дослідника, яким був Л.В.Падалка.

ЛІТЕРАТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

1. Архів УСБУ по Полтавській області. — Спр. 6871. — Т.1. — А.13-14.
2. Там само. — А. 5-6, 47, 60.
3. Там само. — А.62-67.
4. Там само. — А.68-77.
5. Докладніше див.: Граб В. Останній з “Полтавської громади” // Третя наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава, 1994. — С.272-274.

ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СОЮЗ РАБОТНИКОВ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ И НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

ЧЛЕНСКИЙ БИЛЕТ

№388927

ФАМИЛИЯ *Репетин*

ИМЯ, ОТЧЕСТВО *Петр Алексеевич*

ГОД РОЖДЕНИЯ *1870*

ПРОФЕССИЯ *Работ. канцеляр*

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЙ СТАЖ *52 года*

ГОД ВСТУПЛЕНИЯ В СОЮЗ *1917*

ГОД ВСТУПЛЕНИЯ В ДАННЫЙ СОЮЗ *1940*

ПОДПИСЬ ЧЛЕНА СОЮЗА *П. О. Репетин*

НАИМЕНОВАНИЕ ПРОФОРГАНИЗАЦИИ *М. П.*

Дата *14/IV - 1940*

ПОДПИСЬ *Г. Шевченко*

М. П.

Сторінка профспілкового квитка П.О.Репетіна.

Л.В.ПАДАЛКА ЯК ІСТОРИК ПОЛТАВЩИНИ

Л.В.Падалка (1859-1927)

Л.В.Падалка належав до числа тих багатогранних особистостей, котрі полишили глибокий слід у багатьох галузях науки. На зламі XIX і XX століть він відзначився як історик, мистецтвознавець, статистик і археолог, один із фундаторів і найактивніших діячів Полтавської Вченої Архівної Комісії.

Та чи не найвагомішим став внесок Л.В.Падалки у розвиток історичної науки. Він брав участь у виявленні та впорядкуванні документів, сприяв розвитку архівної справи. Серед наукового доробку вченого – праці з історії Полтавської губернії, зокрема, історії культури, земельних відносин і суспільно-політичних процесів краю тощо. До того ж, він багато уваги приділяв вивченню історії міст і сіл Полтавщини, пропаганді історичних знань серед населення. Великий за обсягом і багатий за змістом фактичний матеріал, зібраний у працях Л.В.Падалки, не втратив практичної значущості і в наші дні.

У книзі «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (К.: УРЕ, 1967. – 1028с.) на твори Л.В.Падалки зроблено 23 посилання. Цінні практичні дані з історії краю зустрічаємо у великих нарисах про Полтавську область, Полтаву, Кременчук, Гадяч, Хорол, Решетилівку, Козельщину, Велику Багачку, Чорнухи, а також про села Опішня (Зіньківський район), Великі Сорочинці, Велика Обухівка і Зубівка (Миргородський район), Ковалівка (Полтавський район), Манжелія і Федорівка (Глобинський район), Хорішки (Козельщинський район), Устивиця (Великобагачанський район) та інші.

Найчастіше автори згаданої книги посилаються на такі праці Л.В.Падалки, як «Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Исследования и материалы» (Полтава: ПУАК, 1914), «Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века» (Полтава: ПУАК, 1914), «О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии» (Труды ПУАК. — Вып.1. — Полтава, 1905), «Что сказало население Полтавской губернии о своем старинном быте» (Труды ПУАК. — Вып.2. — Полтава, 1906) та багато інших.

Із нарисів «Полтавська область» та «Полтава» на основі свідчень Л.В.Падалки ми дізнаємося про історію заселення краю, боротьбу наших пращурів проти нашестя татарських орд, розвиток ремесел та промислів. У Полтаві, наприклад, добре розвивалися такі промисли, як млинарство, гуральництво, селітроваріння, гутництво, топонництво, бджільництво тощо. Там же вміщено багато даних про промисли у приміських козацьких селах Жуки, Тахтаулове, Івонченці, Рибці, Супрунівка, Івашки, Петрівці, Нижні Млини та інших. Цікавими є численні роздуми вченого про походження назв багатьох міст і сіл Полтавщини та особливості побуту населення.

Авторові цих рядків пощастило брати участь у створенні Полтавського тому «Історії міст і сіл Української РСР» і, як співавторові нарисів з історії рідного села Зубівки, засвідчити про посилання на книгу Л.В.Падалки «Прошлое Полтавской территории и ее заселение», в якій про село Зубівку сказано, що воно виникло у першій половині XVII століття і вже позначене на карті відомого французького військового інженера Гійома Боплана.

Краєзнавці, що займаються історією Полтавщини, ніколи не проходили і не пройдуть мимо багатощої спадщини одного із наших великих попередників-земляків, патріота рідного краю, талановитого літописця минулого – Л.В.Падалки.

Л.В.ПАДАЛКА ЯК ІСТОРИК УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

Друга половина XIX століття в розвитку історичної науки на Україні займає одне з найважливіших місць. Саме в цей час не лише зростає зацікавленість широких кіл української громадськості місцевою старовиною, а й знаходить розвиток професійна історична наука. Це час, коли працювали видатні історики М.Костомаров, П.Куліш, В.Антонович, О.Левицький та інші. Саме в цей період розвитку української історичної науки в вищих навчальних закладах і, зокрема, в університеті Св.Володимира в Києві, формується світогляд майбутнього покоління вчених-істориків, що розпочали свою діяльність наприкінці XIX ст. і досягли найбільшого злету в перші десятиліття XX ст. До цього покоління належить і Лев Васильович Падалка — український історик, етнограф, археолог, краєзнавець, статистик. На наукові інтереси вченого вплинула любов до рідного краю. Більшість його наукових досліджень, розвідок пов'язані з територією історичної Полтавщини.

Далеко не останнє місце серед його наукових зацікавлень займає історія такого унікального явища як українське козацтво. Цій темі присвячена більшість його робіт, які можна розділити на такі групи: праці археологічного спрямування; праці, в основу яких покладені архівні матеріали; праці, побудовані на етнографічних спостереженнях, і праці загально-го характеру.

До першої групи можна віднести такі роботи вченого, як “К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях: (“Городки”, “майданы”, “роблени” и раскопаны” могилы)” (1904); “О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии” (1905)². Ця тема знайшла своє відображення і в наукових виступах вченого. Так, на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі, під час засідання секції “Старовина запорозька”, 16 серпня 1905 р.³ Л.Падалка виступив з доповіддю “О единстве основных черт “степных майданов”, “круглых городков”, “робленых” и “раскопанных могил”⁴. Всі ці роботи були результатами польових розвідок — екскурсій, які проводив автор на протязі багатьох років як за завданням Полтавської Вченої Архівної Комісії, так і за власні кошти. Ці досліджен-

ня були проведені на високому професійному рівні, укладені описи багатьох пам'яток та їх плани.⁵

Як постійний член Полтавської Вченої Архівної Комісії, Л.В.Падалка не міг обійти стороною багатющий документальний матеріал, що зберігався тоді в архівах Полтавської губернії. В 1885 р. в часописі “Киевская старина” з'являється друком його стаття “Исторические материалы архива Полтавской казенной палаты”⁶, а в 1914 р., коли на виконання вказівок центральних органів при ПВАК було організовано спеціальну комісію по збору відомостей про архіви губернії, до її складу разом з І.Павловським, В.Щепотьєвим, А.Рікманом, А.Каменським було включено і Л.Падалку⁷.

Особливу увагу вчений надав публікації картографічних джерел. В 1914 р. він готує до видання і випускає в світ дві нові праці: “Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века”⁸ та “Карта козацких полков на Полтавской территории”⁹, що на сьогодні є незамінними під час вивчення історії Полтавщини козацької доби.

Працюючи довгий час в Статистичному Комітеті Полтавського Губернського земства, вчений використовує можливості установи для збору історичних та етнографічних відомостей і залучає їх, а також вже зібрані Статистичним Комітетом матеріали, до своїх праць. Дві великих роботи Л.Падалки побудовані на матеріалах історичних і етнографічних спостережень: “Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте: (По сведениям местных корреспондентов, собранных в 1896-1898 г.г. и разработанным к XII Археологическому съезду в 1902 г.)”¹⁰; “Историческая обстановка формирования бытового уклада народной жизни на Полтавщине” (1910)¹¹. В ряді робіт, зокрема, “Над Великим Лугом Днепровским” (1897)¹² та “Остатки старины на Нижнем Днепре” (1903)¹³ використано матеріали власних подорожей, про що говорять і підзаголовки цих робіт “Из путевых заметок” та “Из записной книжки”.

Серед інших праць присвячених історії українського козацтва необхідно назвати “Происхождение запорожского казачества”(1884)¹⁴; “По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества” (1894)¹⁵; “Через віщо

склалася і що означає назва “Малоросія” (1906)¹⁶, “Про землі з яких складається Русь — Україна, і про людність, яка її заселяє” (1906)¹⁷ “О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе” (1908)¹⁸, “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” (1914)¹⁹.

Книга “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” виявилась останньою великою роботою вченого. В її основу лягли архівні джерела, відомості, зібрані Статистичним Комітетом, особисті подорожі і екскурсії автора, матеріали земського Музею. Вона немов би завершила все те, над чим так довго і плідно працював автор.

Великий вклад Л.В.Падалки в історичну науку був високо оцінений сучасниками. Визнанням його внеску стало обрання вченого секретарем секції “Старовина запорозька” на XIII Археологічному з’їзді в Катеринославі, головою якої був Д.І.Яворницький.

На жаль, не всі праці історика дійшли до наших днів. З джерел відомо ряд його робіт, читаних на засіданнях різних наукових товариств: “Эволюция ко-

зацких “Сичей” на Поднепровье в связи с общим ходом развития Днепровского казачества” (доповідь на XIII Археологічному з’їзді)²⁰, “Колонизация Переяславского Поднепровья”, “Змиевы валы в Киевской земле и на территории Полтавской губернии”²¹ (очевидно, частково ці роботи було включено до книги “Прошлое Полтавской территории...”).

На жаль, від архіву вченого збереглися лише невеликі фрагменти. Один з яких — особовий фонд Л.В.Падалки в ЦДІА України, другий, вірніше його рештки, був виявлений на початку 1960-х рр. П.П.Ротачем в Полтаві²².

Наукова творчість Л.В.Падалки і сьогодні, через 70 років після його смерті, має велике значення і навіть навпаки, через втрату в різні роки і з різних причин величезного комплексу історичних джерел, набула ваги першоджерела. На жаль, сьогодні праці вченого малодоступні широким колам читачів через свою рідкісність і ряд з них заслуговує на перевидання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падалка Л.В. К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях: (“Городки”, “майданы”, “Роблени” и “роскопани” мопилы // АЛЮР. — К., 1904. — № 4-5. — С.128-135.
2. Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.155-214.
3. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 15-27 августа 1905 г. - Харьков, 1905. — №2 — С.IV; Там само. — № 3. — С.12.
4. Там само. — № 4. — С.18.
5. Падалка Л.В. О древних городках...
6. Падалка Л.В. Исторические материалы архива Полтавской казенной палаты // КС. — 1885. — Октябрь. — №10. — Изв. и зам. — С.333-338.
7. Павловский И. Отчет Полтавской Ученой Архивной Комиссии за 1914 г. — Полтава, 1915. — С.8.
8. Падалка Л.В. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава: изд. ПУАК, 1914.
9. Падалка Л.В. Карта козацких поков на Полтавской территории. — Полтава: изд. ПУАК, 1914. — 3с.
10. Падалка Л.В. Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте: (По сведениям местных корреспондентов, собранным в 1896-1898 гг. и разработанных к XII Археологическому съезду в 1902 г.)// Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.2. — С.1-100: Окр. відбитка.
11. Падалка Л.В. Историческая обстановка формирова-

ния бытового уклада народной жизни в Полтавщине. // Труды ПУАК. — Полтава, 1910. — Вып.7. — с.91-107; Окр. відбитка.

12. Падалка Л.В. Над Великим лугом Днепровским: (Из путевых заметок) // КС. — 1897. — Май. — №5. — С.300-315.

13. Падалка Л.В. Остатки старины на Нижнем Днепре: (Из записной книжки) // АЛЮР. — 1903. — №2; Окр. відбитка. — 13с.

14. П-к. Происхождение Запорожского казачества // КС. — 1884. — Август. — №8. — С.580-608; Сентябрь. — №9. — С.27-52.

15. Падалка Л. По вопросу о существовании Запорожской Сени в первые времена Запорожского казачества // КС. — 1894. — Май. — №5. — С.259-276.

16. Л.П. Через віщо склалася і що означає назва “Малоросія” // РК. — 1906. — №17. — С.5-7.

17. Падалка Л.В. Про землі, з яких складається Русь—Україна, і про людність, яка її заселяє // РК. — № 27; 28; 29; 30; 33.

18. Падалка Л.В. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе // Труды ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып.5. — С.49-64.

19. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы с картами. — Полтава: ПУАК, 1914. — X+238с.

20. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 15-27 августа 1905 г. — Харьков, 1905. — №7. — С.66-71.

21. Павловский И.Ф. Отчет Полтавской Ученой Архивной Комиссии за 1914 г. — Полтава: ПУАК, 1915. — С.3.

ЛЕВ ПАДАЛКА ТА ЙОГО РОЗВІДКИ НА ТЕМИ ЕТНОМУЗИКИ Й АРХІТЕКТУРИ

У нинішній час інтелектуальна громадськість України повторно відкриває призабуті постаті нашого історичного буття, котрі щиро й завзято працювали й були “ратаями непочатих перелогів рідного поля”, за образним висловом Панаса Мирного¹. До них належить і видатний полтавець, непересічна особистість в українській статистиці, історії, археології та етнографії Лев Падалка (1859-1927). Він відійшов в інший світ 70 років тому у своєму будинку поблизу Київського вокзалу в Полтаві, проживши 68 літ. Це був спокійний і врівноважений за характером українець, з гарячою любов’ю до рідного краю, стриманий і шляхетний у поведженні з людьми, який за національні погляди і українофільські переконання неодноразово зазнавав переслідувань від царської адміністрації, перебував під поліцейським наглядом. Як більшість представників свідомої української еліти, Лев Падалка по скінченню академічної освіти 1884 року обрав службу в земстві, спочатку в Херсоні, а згодом у Полтаві.

Світогляд молодого вченого формувався у поміркованому, народницькому напрямі з культурно-національною закваскою. Національні інтереси поглиблювалися під час навчання у Київському університеті й викристалізовувалися до вивчення історичного минулого України й Полтавщини зокрема. Як вихованець київської документальної школи знаменитого свого часу історика Володимира Антоновича, він стояв на позиціях позитивізму з його еволюційним спрямуванням, що тоді панував у європейській і українській науці (історії, літературознавстві, політичній і господарській економії, етнографії, фольклористиці, педагогіці).

Як вчений-гуманіст, який об’єктивно вивчав історію окремих періодів України, Л.Падалка усвідомлював історичний процес на базі національного світогляду і поширеного у другій половині 19 ст. порівняльно-історичного методу. Історіософічні погляди вченого з Полтави співвідносилися з народництвом, що у 1880-х рр. заступили місце романтичних, що їх сповідували члени Кирило-Мефодіївського братства. Позитивізм у науці, культурно-історичний і порівняльно-історичний методи дослід-

ження сповідували майже всі українські провідні вчені 1870-1890-х рр. — історик В.Антонович, етнограф і фольклорист П.Чубинський, етнограф, антрополог й археолог Хв. Вовк, історик права О.Кістяківський, публіцист, літературознавець і фольклорист М.Драгоманов, літературознавець Г.Житецький, етнограф і літературознавець М.Сумцов та ін. Вони, як і їх послідовники у Полтаві, підкреслювали значення народних мас, приміром, козацького стану у 17-18 ст., як рушій української історії, провадили живу плідну працю у царинах науки й практичній діяльності земства.

Позитивісти у своїх публікаціях, описах і впорядкуванні суспільних чи економічних фактів подали масу друкованого матеріалу, що так рясно з’явився у 1880-1910-х рр. у різних краях України. Безперечно, пальма першості у цій справі належала Полтавському земству. Тут, в статистичному бюро служив цвіт української статистичної науки — Віктор Василенко, Микола Терешкевич, Микола Кулябко-Корецький, Григорій Ротмістров, Сергій Велецький, Олександр Русов². Вони дотримувалися методологічних засад еволюційного напрямку позитивістської філософії та школи, вдало поєднуючи фаховий історизм з точними статистично-економічними даними, достовірними економічними викладками, етнографічним матеріалом, а подекуди й літературним стилем, як, приміром, у В.Василенка. Полтавські вчені — історики, статистики, етнографи — були глибоко переконані, що народ вартий наукового дослідження й культурної праці, стверджуючи принципи історизму і традицій буття. У поступі суспільства вони вбачали перш за все історико-причинний еволюційний струмінь, відкидаючи революцію як щось недоречне й лихе. Тому вони бажали покращити долю своїх співгромадян, їх добробут, пропагували позитивістські програми, справжні знання, гідні реалізації.

Полтава наприкінці 19 ст., за словами знаної діячки освітнього руху Софії Русової, “жила досить інтенсивним культурним життям. Організовано історико-етнографічний музей і провадила його цілком віддана справі людина. Влаштовано “Гоголевський дім” з читальнею і книгарнею. В усі ці органі-

зації статистики вносили багато українського, і все культурне життя Полтави почало закрашуватися українською ідеєю. Щойно проведено тоді залізницю Київ-Полтава, і таким чином маленька патріархальна Полтава безпосередньо зв'язувалася з двома українськими університетами”.

Під впливом професора В. Антоновича зростали наукові зацікавлення Лева Падалки, і він став професійним істориком та археологом, а під орудою славетного земського статистика, етнолога й фольклориста Олександра Русова в Херсонському земстві пройшов ґрунтовну школу статистичної науки. Саме під керівництвом останнього молодий вчений став неабияким фахівцем, знаним в Україні. Дружина О.Русова — згадувана С.Русова у своїх споминах пише: ”До Ол. Ол. (тобто, Русова — В.Х.) Падалка ставився з надзвичайною приязню. Вони разом обмірковували програми праці, входили в зносини з різними міськими організаціями, разом провадили працю. Падалка любив статистику і присвятив їй усе життя”⁴.

У Полтаві він прожив останні свої три десятиріччя, власне з 1899 р. Про цей період життя вченого проникливо писав у некролозі відомий літературознавець і фольклорист В.Щепотьєв з Полтави: “Тихе та непомітне з зовнішнього боку, але багате й продуктивне було життя покійного. Л.В. не любив себе виставляти, соромливо не хотів виступати перед широкою громадою, добре його знали тільки товариші по роботі та вчені спеціалісти, члени Київських і Полтавських наукових організацій, в яких він брав жваву участь”⁵.

Як енциклопедична особистість, Лев Падалка досліджував прадавню й середньовічну історію України, археологічні об'єкти, мапи України, зокрема, французького інженера Г.Л.де Боплана, ретельно вивчав старосвітський побут мешканців полтавського краю, а також писав дописи й розвідки на теми мистецтва. Саме останні мають пряме відношення й є матеріалами до історії українського мистецтва, зокрема, скульптури та архітектури, етномузики.

Вивчаючи старосвітський побут мешканців Полтавської губернії, а разом з ним і комплекс духовної культури та народної творчості, Л.Падалка окремо виділив і питання про носіїв народної музики. Становищу бандуристів і лірників на Полтавщині він присвятив окрему розвідку⁶. Вона природно “витікала” з контексту важливого етнографічного дослід-

ження вченого з Полтави, котрий, як і значна частина його колег на Лівобережній Україні, готувався до проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові. Більш усього, що стаття Л.Падалки про сучасних носіїв етномузики з'явилася як відповідь на програму для збирання відомостей про кобзарів і лірників до з'їзду, укладену 1900 року харків'янином М.Сумцовим.

Розмірковуючи над тим, чому старі форми народного побуту відходять і замінюються новими, чи то під впливом міської цивілізації, чи то приплив елементів, чужих українському менталітету, дослідник подає невеликий історичний екскурс. Він відзначає, що гра на бандурі і на лірі із наспівуванням народних дум і духовних псалмів була поширеним явищем у давні часи. Цим займалася значна кількість сліпих музик, які від свого заняття отримували засоби для прожиття. Бандуристи і лірники користувалися любов'ю у народі, знаходили пошанування у різних прошарках населення. Л.Падалка вказує, що гра на лірі ближча до ремесла, натомість — гра на бандурі чи кобзі вимагає не лише музичних здібностей, а й сумлінного процесу навчання. Сліпі співці-музики були виразниками народного українського духу, вони оспівували важливі історичні події минулого, подвиги козацької верстви, славили перемоги над ворогами та були носіями релігійних поглядів і народної моралі. Гра на лірі й бандурі в Україні отримала велике поширення. Це є свідченням того, що люди, нездатні до фізичної праці, знаходили свою мету в інтелектуальній діяльності, виражаючи духовні потреби свого народу.

Наприкінці 19 ст. лірники на ярмарках, базарах і храмових святах співали поширені популярні псалми “про жорстокого багача і страждальця Лазаря”, “про святу п'ятницю”, “про вдову”, “про сироту”, “про рекрутчину”, і навіть про такі незвичні для українців опуси ... як “По улице мостовой”. Козацькі думи забуті, а якщо бандуристи й наспівували, то зі значними пропусками і перекрученням “про втечу трьох братів з-під Озова” і “про Олексія Поповича”. Таке становище з лірниками, а особливо з бандуристами з їхнім вельми збідненим репертуаром, що поступово змінювався на примітивні зразки, занесення інших форм наспіву й музичного супроводу, свідчили про зміну естетичної орієнтації сільського населення під впливом нових умов. Л. Падалка наводить відгук з місць, що “козаки забули вже, чим їхні діди й прадіди втішали свій слух.

Тепер часто доводиться бачити гармошку в руках козака⁸. Набуває поширення нова музика із скрипки, бубона й баса. Нерідко народні співці й музики зазнавали утисків і гонінь з боку поліції, урядники знищували й ламали інструменти, а їх волюдарів запроторювали до холодних, буцегарень й в'язниць, зневажливо зважаючи їх "жебраками"⁹.

За звідомленням респондентів з різних округів полтавського краю, Л.Падалка подає кількість народних музик — 6 бандуристів, 24 лірника і 2 кобзаря, що внаслідок глибокої кризи в інтелектуальній сфері життя українського народу вони "сходять з історичної сцени"⁹.

На противагу Л.Падалці досвідчений знавець кобзарства і сам кобзар (котрий автентично грав і співав) О.Сластьон з Миргорода рішуче заявив: "історичні думи і особливо побутового характеру ще живуть у народі і співати їх є кому... В одній лише Полтавщині є про кого потурбуватися і є у кого пошукати залишки старовини і народної поетичної творчості. І це треба зробити як можна скоріше, поки творчість ще не зовсім зникла. ...Таким чином, повторюю ще раз, розповіді про "останніх кобзарів" і марності спроб збирати, або навіть почути що-небудь з козацьких дум, недостатньо обґрунтовані: вони весь час спростовуються життям"¹⁰.

Можна стверджувати, що розвідка Л.Падалки надихнула О.Сластьона на написання монографічного дослідження про кобзарську творчість Михайла Кравченка з містечка Сорочинець, із записом трьох дум на 15 сторінках¹¹. Рецензуючи цю публікацію, відомий фольклорист і етнограф В.Гнапок зі Львова назвав її "сенсаційною" і правдиво оцінив, що на цій Україні мусить бути число кобзарів далеко значніше¹². Розглянуті матеріали Л.Падалки, О.Сластьона та інших, не названих нами, були "як продукт більш систематичного зацікавлення кобзарями"¹³ українською суспільністю. Наслідком проведення XII Археологічного з'їзду в Харкові були деякі полегшення для бандуристів і лірників, початком широкого концертування думового епосу в 20 ст.

Наприкінці 19 - початку 20 ст. у Полтаві готувалися до вшанування корифея рідного письменства Івана Котляревського і відкриття йому пам'ятника у серпневі дні (за старим стилем) 1903 року. Ці урочисті заходи широко висвітлювалися в українській пресі. Свої статті присвятив їм і полтавець Лев Падалка.

На сьогодні нам відомі три його матеріали: за

1896¹⁴, 1898¹⁵ і 1903¹⁶ роки. Інформативно-популярного характеру вони для нас цікаві тим, що їх писав сучасник тих нині далеких від нас подій. Зокрема, на Протопопівському бульварі (тепер вулиця ім. І.Котляревського) у Полтаві восени 1902 р. встановили постамент пам'ятника із дніпровського граніту, виконаний у табурищенській майстерні добродія П.Певного. На постаменті вже підносилося бронзове погруддя поета роботи відомого українського скульптора Леоніда Позена. У січні 1903 р. до Полтави було доставлено три бронзові горельєфи роботи названого автора як ілюстративні композиції до творів І.Котляревського.

Характеризуючи пам'ятник, Л.Падалка відзначає, що добродій Певний, як шанувальник поета, доклав усіх старань і зробив все від нього залежне для найкращого виконання постаменту пам'ятника. Важко сказати, якому із горельєфів віддати перевагу: тому, що відтворює сцену із "Енеїди" — "спорядження Енея із товариством у морський похід, або ж горельєфу, що зображує розмову возного з Наталкою. Реалізмом дихають обидві сцени. Сила і жвавість зображення відзначає першу з названих картин, тоді як переважаючий тон другої картини — глибока ясність зображення: постаті Наталки і пана возного, можна сказати, просвічуються тим внутрішнім змістом, який вклав поет у давню в українській літературі і разом з тим незмінно свіжу п'єсу "Наталка Полтавка". Блідим, порівнюючи з відзначеними перед цим шедевром скульптурного мистецтва, вийшов третій горельєф, що відтворює сцену появи Москаля-чарівника у хаті чумака Михайла Чупруна"¹⁷. Подана тут характеристика збігається з тією, що її наводять фахівці з історії мистецтва.

У науковій спадщині визначного вченого є матеріали, пов'язані також з історією і проблемами побудови національної архітектури.

Як на характеристичний взірець архітектури доби Гетьманщини, Лев Падалка вказує на славетний Покровський храм у м.Ромнах Лубенського полку. Його ширша за обсягом розвідка про церкву¹⁸ з'явилася у зв'язку з перенесенням культової споруди з Ромен до Полтави, що припало на 1907-1908 рр. Стаття полтавця входить до кола монографічних студій, що їх провели мистецтвознавці й історики архітектури М.Макаренко¹⁹, П.Юрченко²⁰, С.Таранушенко²¹, В.Вечерський²² у 20 ст., про неї писали журналісти й краєзнавці²³.

Покровський храм на правому березі річки Сули у Ромнах на початку 20 ст. за розпорядженням архиєрейського начальства повинні були знести, оскільки поблизу почали зводити новий мурований²⁴. Про руйнацію давніх і блискучих у мистецькому відношенні пам'яток культового дерев'яного будівництва на Полтавщині у другій половині 19 - на початку 20 ст. писали ще 1888 р. письменник В.Горленко і художник П.Мартинович у газеті "Полтавские Епархиальные Ведомости", у 1905 р. — поет М.Філянський у московському журналі "Искусство". Покровська церква мала бути б знищеною, як і багато цінних і унікальних мистецьких творів у попередні десятиріччя, коли б на її захист не став уродженець Роменщини, палкий шанувальник краси, майбутній мистецтвознавець та археолог, а у 1900 р. — студент Центрального училища технічного малювання ім. барона А.Л.Штиглиця у Петербурзі Микола Макаренко. Весною 1901 р. з'явилася його стаття на захист українського архітектурного дива у столичному журналі "Искусство и художественная промышленность"²⁵. Завдяки знаючим людям із імператорської Археологічної комісії, при підтримці Міністерства внутрішніх справ, розумінню діячів Полтавського церковного історико-археологічного комітету й опікунству Полтавського преосвященного Іоана, рідкісний зразок дерев'яного п'ятибанного храму перенесли із Ромен до Полтави і встановили на подвір'ї архиєрейської резиденції.

Л.Паладка, посиляючись на знавців давньої української дерев'яної архітектури — професора Г. Павлуцького з Києва, мистецтвознавця В.Щербаківського зі Львова, — констатує, що основною прикметою старосвітських храмів є восьмикутна чи чотирикутна основа. Восьмикутник і чотирикутник та їх комбінації є незмінними елементами для планового вирішення дерев'яних церков. При цьому їхні плани комбінувалися з одного, двох, трьох, п'яти і дев'яти чотирикутників і восьмикутників, що завершувалися особливими за формами банями, частіше із залами. Найбільш поширеним і любимим у народі типом були трьохбанні церкви. Їх називали козацькими, вони були продовгастими і мали форму човна і, як правило, орієнтувалися із заходу на схід.

Л.Паладка відзначає, що найбільше були поширені трибанні, менш — п'ятибанні. З дев'ятибанних він називає широко популярний соборний храм ко-

лишнього запорозького Самарського монастиря, збудованого знаменитим майстром Якимом Погребняком. На жаль, Л.Паладці не було відомо, що на Полтавщині функціонувала унікальна за своїм конструктивним вирішенням та архітектурними формами дерев'яна (із дуба), хрещата у плані Успенська церква (1743 р. побудови за В.Горленком і П. Мартиновичем²⁶, 1750 р. за Арандаренком²⁷) у козацькому містечку Говтва Миргородського полку. Священник В.Яснопольський, подаючи опис церковної старовини Говтви вказує, що первісно було дванадцять бань, 1828 року зняли сім бань. Він пише: "Ті, що бачили цю церкву до перебудови говорять, що вона із різної величини дванадцятьма банями являла надзвичайно величавий і приемний вид"²⁸. Краєзнавець М.Арандаренко на 1846 рік зазначає, що первісно було дев'ять бань й архітектуру пам'ятки характеризує "витонченою, легкою, у розмірах струнка і цілком відповідає красі природи"²⁹. Бароковий різьблений позолочений іконостас мав на цоколі під намісними іконами герб роду Остроградських як фундаторів унікального архітектурного й малярсько-різьбярського твору.

За словами Л.Паладки, храм Покрови відноситься до тієї доби, коли "церковне будівництво на Україні досягло найбільшого свого розвитку і було перерване потім в кінці 18 ст. під тиском загальних важких умов для самоусвідомлення українського народу і його культури"³⁰. Вільнолюбивий народ у часи загальнонародної зажури саме у храмах "у молитовному настрої полегшував свою журбу, виливав народжену суспільними бідами скорботу; тут він черпав і сили для того, щоб продовжувати жити серед важких умов існування з вірою у краще майбутнє своїм нащадкам, своїй батьківщині"³¹.

"Такий настрій доби втілено і у перенесеному з Ромен, що нині лаштується, у Полтаві Покровському храмі, — пише далі автор, — в його простих, задушевних і разом з тим витончених формах. Повна відповідність із зовнішнім виглядом Покровського храму спостерігається і у внутрішньому його змісті. ... тут же доречно буде зазначити високе достоїнство вирізьблених з дерева прикрас іконостасу, що є високими взірцями різьби в українському національному стилі. Самостійне місце у низці прикрас храму займає вирізьблена й орнаментований на лутках головних вхідних дверей храму напис, в якому, за звичаєм тієї пори визначене місце побудови хра-

му та імена його будівельників”³².

У наступних рядках Л.Падалка подає докладну біографічну канву життєвої долі Петра Калнища (Калнишевського). Як славний кошовий Запорозької Січі, він стояв на сторожі вольностей козацьких у прикінцевий і трагічний період її існування. Маючи значні заощадження й багатства, він в останнє десятиріччя перед зруйнуванням Січі, уфундував стільки культових споруд, як ні один кошовий до нього. До його фундацій належать церква Різдва Богородиці у Лохвиці (1763-1771), храми у Києві (1768) і Покрови у Ромні (1764-1770, фундація разом з Данилом Чорним), Трійці у рідному селі Пустовійтвіці поблизу Ромен (1773). Він надавав значні суми грошей на виготовлення коштовних і великих за розмірами предметів культури — євангелій, приміром, для храму с.Пустовійтвічки (тепер у Роменському краєзнавчому музеї, пуд срібла пішло на оправу, вартість 600 крб. золотом), напрестольних хрестів тощо. Навіть більшість гетьманів Лівобережної України, за винятком славнозвісного будівника і великого мецената Івана Мазепи, не були такими щедрими пожертвувачами для віри християнської, як П.Калнишевський.

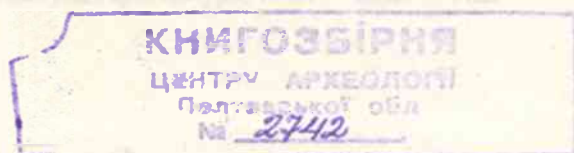
І повертаючись до заснованої П.Калнишевським церкви на честь найбільш шанованого козаками святого Покрови, — її одностайно історики й дослідники мистецтва визначають як шедевр української архітектури. Як синтетична мистецька пам'ятка, церква гармонійно висувалася у містобудівельне довкілля козацьких Ромен і була визначною домінантою поряд із масивами Святодухівського собору на Покровській горі та дерев'яною Миколаївською церквою. П'ять будівничих храму Покрови блискуче поєднали зовнішню архітектуру із тектонікою внутрішнього формотворення та ілюзійним розкриттям простору, традиційного для культових споруд 18 ст. Ясні й лапідарні пропорційні форми й стінні площини всередині храму гарно були доповнені вишуканими і вибагливими лініями й пластикою різьбленого та позолоченого іконостасу. Чотириярусний іконостас вивершувався вгорі зображенням суворого бородатого Саваофа, на третьому ярусі займали свої місця у людський зріст розмальовані статуї першо-священників Захарії та Аарона, Йоана Хрестителя, над намісними іконами відтворена була панорама козацької фортеці зі стінами, вежами й собором Ромен. То було мистецьке диво, унікалом, створений громадою майстрів на чолі з різьбярем С.Шалматовим.

Подібного годі було шукати по всій Україні. Храм з його пластичним і поліхромним урядженням був немов лебединою піснею того небувалого творчого піднесення, подібно Відродженню в Італії, за яким настав жакливий погром української цивілізації й культури зокрема.

Перш ніж перенести Покровський храм до Полтави, московський архітект П.Покришкін виконав деталізовані обмірні креслення, а мистецтвознавець М.Макаренко зафотографував. За рішенням Полтавського церковного історико-археологічного комітету, весною 1907 р. місцевий єпархіяльний архітект С.Носов також зробив креслення, під його керівництвом та члена комітету, відомого музейника й дослідника народної архітектури К.Мошенка здійснили перевезення розібраної церкви до Полтави. Про це можна довідатися, вчитуючись у детальні звіти комітету за 1907-1908 роки³³.

Ще до перенесення церкви із Ромен до Полтави, з неї вилучили названі вище чотири статуї та 14 ікон для Полтавського церковного Давньоосховища, звідки у пореволюційний час вони перейшли до Центрального Пролетарського Музею Полтавщини, а в роки Другої світової війни остаточно загубилися чи були понижені. Доля храму Покрови на новому місці, як приклад вдалого і найпершого музеєфікування в Україні, розгорталася таким чином. Храм повноцінно діяв до 1921 року, коли його націоналізували нові господарі — войовничі атеїсти. У реквізованому й націоналізованому ними будинку архієпископа розмістили нову ідеологічну установу — губпартшколу, а відтак церкву закрили на замок. У 1920-х рр. вона почала руйнуватися; користуючись тим, що залишена без охорони, місцеві мешканці почали виламувати й красти дошки з ганку й обшалювання. У 1930-х рр. її використали під склад. Наприкінці 1941 р. у ній почали правити службу Божу національно свідомі віруючі. Фашисти у вересневі дні 1943 року втікали з Полтави, а за ними йшли енкаведисти, які докладали зусиль, щоб знищувати національні святині — так і згорів у вогні храм фундації останнього кошового Запорозької Січі. На тому місці, де свого часу розміщувався класичний конструктивно-обсяговий масив із п'ятьма мальовничими банями, зараз ростуть тендітні білокірі берізки, посаджені у коло.

Поряд із історико-культурологічним аспектом, на прикладі розглянутої нами знаменитої архітектурної пам'ятки, Л.Падалку хвилювало й питання сучасного йому будівництва на терені України.

Працюючи статистиком у Полтавському земстві, він був свідком з'яви будинку, що мав голосну славу навіть далеко за межами рідного краю. Влітку 1903 року у газеті "Полтавский Вестник" розгорнулася жвава полеміка, яку вели Падалчині знайомі — голова будівельної комісії Є.Саранчов і художник О.Сластьон з Миргорода. На його очах відбувалося й саме зведення модерної національної споруди. Можна з певністю сказати, що він був добре знайомий із молодим і завзятим харківським архітектором В.Кричевським, автором будинку земства, із знайомими артистами-малярами С.Васильківським і М.Самокишею, які удекорували внутрішні стінні площини українськими візерунками.

То ж зачарований красою завершеного і освяченого будинку Полтавського земства, Л.Падалка пише статтю під назвою "До уваги українським будівничим"³⁴. Перш усього він нагадує читачам просту й очевидну істину: архітектура повинна мати національне обличчя. Це знаходить щирий відгук у таких словах: "Сучасне життя дає тепер нове поле задля ширення українського стилю в будівництві — на завдання се треба б звернуть найпильнішу увагу всім, хто проймається духовними інтересами українського народу". Полтавець ставить питання так тому, що постає потреба будувати будинки вокзалів, станційних споруд і сторожок для нових ліній залізниці, що зв'язали б Херсон із Харковом, Лозову з Конотопом. Учений закликає: "Не кому, як не архітекторам та артистам-українцям перш за всіх приходить підбати про таку важливу справу й попрацювати для неї. ... Лінія залізнична, оздоблена станціонними будинками й сторожками, збудованими в українському народному стилі, — се-ж була-б більше ніж цікава річ. Се був би виразний приклад української творчості в будівничому мистецтві. І мистецтво це одразу вийшло б на широкий світ, стало б перед очима великої сили людей, що їздитимуть по тій лінії залізної дороги і з близьких і з далеких сторін. Коли це будівниче завдання буде здійснено, то ознаки українського будівничого мистецтва нагадуватимуть і про інші ознаки народної культури, витворені в довгому історичному житті"³⁵.

Можливо, ця невелика стаття Л.Падалки була і "гласом вопіючого у пустелі" для денационалізованих архітектів з їхньою орієнтацією на чужі культури, але на неї звернула увагу письменниця Олена Пчілка, редактор "Рідного Краю". На відміну від

Л.Падалки, вона конкретно звернулася до Полтавського земства із пропозицією будувати школи в українському стилі³⁶. До написання статті-звернення Олену Пчілку, очевидно, спонукав допис "Поклик до українських архітекторів" за підписом "Є.С." у київській "Раді"³⁷. Тут автор легко вгадується — це добрий знайомий Л.Падалки, щирий прихильник національного будівництва і земський діяч Євген Саранчов, до речі, підполковник у відставці. У своїй статті він зазначає як вороже були настроєні певні кола проти українського стилю, як вони глузували, говорячи, що можна будувати лише "хати з очеретяною покрівлею та комином з хворосту". "Тоді вже і не українці навіть почали згоджуватись, — пише далі Є.Саранчов, — що український стиль існує, ... що тепер цей стиль являється новиною, то виходить, він дуже цікавий і заслуговує, щоб його вживати при будівлі"³⁸. Він закликає фахівців взяти участь у конкурсі на каплицю в українському стилі на тому місці по Зіньківській дорозі під Полтавою, де цар Микола II влітку 1909 року дві години розмовляв з 4000 представниками всіх волостей губернії.

На це Олена Пчілка пише, "що Є.С. призволяє українських митців до того, щоб вони взяли участь в будівництві того пам'ятника в Полтаві", але на її думку, "якби пам'ятник мав би вигляд будови української: все таки се буде одна будова в українському стилі і великого значіння її утворення не матиме". Далі вона провадить: "коли б власне школи були збудовані в українському стилі: се не те, що один пам'ятник, десь під губернським городом, — що там не всяке й буває, не всяке й бачитиме той пам'ятник; а се-ж воно тая школа народня, буде завжди перед очима у всіх місцевих людей, — чи городян, чи селян, — і мило було б людям дивитися на щось гарне, ще й своє!"³⁹.

На заклик відомої письменниці й громадської діячки Полтавське земство відгукнулося, призначивши конкурс на шкільну будівлю. Але найкраще пропозицію Олени Пчілки зуміло зреалізувати Лохвицьке земство, замовивши звісному художнику й архітектору О.Сластьону кілька серій земських шкіл у національному плані. Вони мали значний позитивний резонанс, послуживши взірцями для зведення шкіл у різних регіонах України і навіть на Кубані. Так що стаття Л.Падалки із закликом до українських будівничих у контексті того, що провадила свідомо інтелігенція у царині архітектурної творчості,

мала пряме відношення до зведення в Україні до 400 національно своєрідних споруд.

Розгляд зазначених Падалчиних тем з поля етно-музики та архітектури, що так імпульсивно і водночас логічно-реалістично “витікають” із породженим відродженецьким рухом кінця 1890-1910-х рр., свідчать про енциклопедичність, фундаментальність вченого, його національно-наснажену потугу і працю задля України. Він творив щиро, завзято і з почуттям

гідності й відповідальності перед своїм народом, чи то працюючи над статистичними викладами, історичними монографіями, народознавчими описами, чи то над темами розвідок, що ми тут розглянули. Наслідки його наукових праць увійшли до загальнонаціональних здобутків. У цій царині Левко Падалка, син Василя, гідно репрезентує себе як послідовник визначних шкіл — статистичної О.Русова, історичної та археологічної В.Антоновича.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Панас Мирний (Рудченко П.Я.). Зібрання творів у семи томах. — К., 1971. — Т.7. — С.37.
2. Ханко Віталій. Народознавець і дослідник кустарних промислів України // НТЕ. — 1992. — №5-6 (237-238). — Верес.-груд. — С.21.
3. Русова Софія. Мої спомини // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX — початків XX століття. — [К.]: ДВУ, 1928. — Кн. третя. — С.181.
4. Там само. — С.173.
5. Щепотьєв В. Л.В.Падалка: [Некролог] // Робітник. — м.Полтава, 1927. — 6 трав. — ч. 101(453). — С.3
6. [Падалка Л.]. Современные бандуристы и лирники в Полтавской губернии: По сообщениям добровольных корреспондентов “Полт. губ. статист. комитета” // ПГВ. — 1901. — 7 окт. — №219. — С.2-3. — Подп.: Л.П.
7. Падалка Л. Что сказала население Полтавской губернии о своем старом быте: По сведениям местных корреспондентов, собранным в 1896-1898 гг. и разработанным к XII АС в 1902 г. // Труды ПУАК. — Полтава, 1906. — Вып. 2. — С.3-86.
8. [Падалка Л.]. Современные бандуристы и лирники. — С.3.
9. Там само.
10. Сластенов А.Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы // КС. — 1902. — Т.77. — Апр. — С.315, 316. Детальніше про кобзарську творчість О. Сластєна див.: Ханко Віталій. Опанас Сластєн і наш музичний епос // Родовід. — К., 1993. — ч.6. — С.44-54.
11. Сластенов А.Г. Кобзарь Михайло Кравченко и его думы. — С.303-331.
12. Гнатюк В. [Рец.] // Зап. НТШ: Рік XII. — Львів, 1903. — Т.55. — Кн. V. — Бібліограф. — С.37.
13. Грушевська К. Українські народні думи. — [К.]: ДВУ, 1927. — С. CLX.
14. Падалка Л. Еще о памятнике И.Котляревскому в Полтаве // По морю и суше. — 1896. — №7. — С.116-117.
15. Падалка Л. О значении Ивана Котляревского в украинской литературе // ПГВ. — 1898. — №38. — 19 февр.
16. Падалка Л. Несколько слов о памятнике Котляревскому в Полтаве // КС. — 1903. — Т.80. — Янв. — Док., изв и зам. — С. 139-141.
17. Там само. — С.139-140.
18. Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе // Труды ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып. 5. — С.49-64.
19. Макаренко Н.Е. На родине последнего гетмана Запорожского П. Ив. Калнышевского // Искусство и худож. промышленность. — Спб., 1901 — №8. — С.253-257.
20. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України: XVIII-XIX ст. — К.: Вид-во Акад. архітектури, 1949. — С.48. — Рис. 46-48, 67.
21. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — К.: Будівельник, 1976. — С.202-207.
22. Вечерський Віктор. На тлі сучасних проблем // Пам'ятки України. — 1991. — №5. — Листоп. — С.56-59.
23. До охорони пам'яток мистецтва // Голос Труда. — Полтава, 1923. — 15-го апр. — №85(830). — С.3; Коркішко М. Пам'ятка старовинної архітектури // Голос Полтавщини. — 1942. — 24 трав. — ч. 43(61). — С.5; Бурко Демид. Покровська церква в м.Полтаві // Там само. — 1942. — 4 січ. — ч. 2(20). — С.2; Кулиняк Данило. Принеси нам од Калниша вісті // Старожитності. — К., 1992. — ч.10 (26). — С.8-9.
24. Філянський Н. Наследие Украины: Очерк южнорусского народного творчества // Искусство. — М., 1905. — №3. — С.37. *Передрук: Філянський Микола.* Спадщина України: Нарис південно-руської народної творчості. // Полтав. Спархіяльні Відомості. — Полтава, 1995-1996. — ч.3, — С.15.
25. Макаренко Н.Е. На родине последнего гетмана Запорожского П. Ив. Калнышевского.
26. Горленко В., Мартынович П. Церкви старинной постройки в Полтавской епархии // Полтав. Епархіяльные Ведомости. — 1888. — №16-й. — Часть неоф. — С.624.
27. Арандаренко Николай. Записки о Полтавской губернии, Николая Арандаренко, составленные в 1846 году, в трех частях. — Полтава, 1852. — Часть III. — С.177.
28. Яснопольский В. Местечко Говтва: Кобелякского уезда Полтавской губернии // Полтав. Епархіяльные Ведомости. — 1871. — №7. — Часть неоф. — С.647.
29. Арандаренко Николай. Записки о Полтавской губернии... — С.177.
30. Падалка Л. О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе... — С.49.
31. Там само. — С.57.
32. Там само.
33. Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. — Полтава, 1908. — Вып. первый. — С.22-23, 31-32, 34, 41; те саме. — Полтава, 1908. — Вып. второй. — С. 76, 82, 92, 102-107.
34. [Падалка Л.]. До уваги українським будівничим // РК. — К., 1909. — ч.37. — С.9. — Підп.: Л.П.
35. Там само.
36. [Пчілка Олена]. До полтавського земства // Там само. — 1910. — ч.48. — С.7-8. — Підп.: О.П.
37. [Саранчов Є.]. Поклик до українських архітекторів // Рада. — К., 1910. — 26 июня (9 лип.). — ч.144 — С.1 — Підп.: Є.С.
38. Там само.
39. [Пчілка Олена]. До полтавського земства. — С.8.

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО НАВЧАННЯ Л.В.ПАДАЛКИ В ДУХОВНОМУ УЧИЛИЩІ ТА ДУХОВНІЙ СЕМІНАРІЇ

Відомо, що Л.В.Падалка з 1869 р. навчався в Лубенському духовному училищі, а з 1875 по 1879 рр. — у Полтавській духовній семінарії¹. Документи цих навчальних установ збереглися вкрай погано, що не дає змоги вивчити вказаний період біографії вченого більш-менш детально. Однак Державний архів Полтавської області зберігає деякі документи та матеріали про навчання Л.В.Падалки в училищі та семінарії.

Так, наприклад, у фонді Лубенського духовного училища є класні журнали середнього відділення за серпень 1871 — лютий 1873 рр., коли там навчався майбутній історик². Документів, що містять відомості про більш ранній та більш пізній період його навчання, немає. Та все ж і журнали за цей обмежений час дають певне уявлення про навчальну програму, загальну обстановку в училищі, успішність та дисципліну “бурсаків”.

Успішність Лева Падалки була найвищою серед однокласників. За вказаний період навчання він отримав 84 п'ятірки (більш, ніж інші однокласники, взяті разом), 44 четвірки, всього 2 трійки. В той же час у графі “Замечания” жодного запису про зауваження щодо його поведінки немає. Інші ж учні у масі своїй не відзначалися особливими успіхами в навчанні та схильністю до дисципліни під час занять. У журналах трапляються, наприклад, такі записи: “Петр Пустовойтов во время класса ел сам и другим раздавал зеленые вишни”³, “Николай Коваленко написал на классной доске “Латыня собача на 3-х часах”, какая фраза оставалась на доске написанною и во время присутствия наставника, вызывая постоянную улыбку учеников”⁴ і т.д.

У документах духовного училища є також згадки, що Лев Падалка хворів та не був присутній на заняттях у серпні 1872 р.⁵, лютому та грудні 1873 р.⁶, червні 1874 р.⁷

Документи Полтавської духовної семінарії за 1870-ті рр., зокрема класні журнали, не збереглися. Єдиним джерелом інформації про час навчання Л.В.Падалки в семінарії та його успішність є журнал “Полтавские епархиальные ведомости”. Згідно зі списками учнів, які публікувалися щороку, Лев Падалка 1876 р. був переведений до 2 класу семінарії⁸, 1877 р. — до 3 класу⁹, 1878 р. — до 4 класу¹⁰, 1879 — до 5 класу¹¹. У списку учнів за 1880 р. його прізвища не знаходимо, — як вказує історик І.Ф.Павловський, він склав іспити на атестат зрілості у Полтавській гімназії і вступив до Київського університету¹². З класу в клас переходив семінарист Лев Падалка неодмінно за першим розрядом, першим за успішністю серед однокласників.

Таким чином, документи та матеріали обласного архіву дають можливість внести хоч незначні, та все ж досить цікаві штрихи до біографії відомого історика та етнографа.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. — Полтава: ПУАК, 1912. — С.144.
2. ДАПО — Ф.770, оп.1. — Спр. 151, 153, 154, 155.
3. Там само. — Спр. 154. — Арк. 22
4. Там само. — Спр. 153. — Арк.9.
5. Там само. — Спр. 153. — Арк.4
6. Там само. — Спр. 155 — Арк 8 зв. ; Спр. 160. — Арк. 1 зв.
7. Там само. — Арк. 3 зв.
8. Полтавские Епархиальные Ведомости. — Часть оф. — 1876. — №14 (15 липня). — С.448.
9. Там само. — 1877. — №14 (15 липня). — С. 431.
10. Там само. — 1878. — №14 (15 липня). — С.399.
11. Там само. — 1879. — №14 (15 липня). — С.281.
12. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь... — С.144.

ЛЕВ ПАДАЛКА БІЛЯ “ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ СПРАВИ”

До історії збору пожертв на пам'ятник Т.Г.Шевченкові в Києві.

1906 - 1914 рр.

*Не може того бути, щоб наше громадянство
і його представники не поспішили виконати
свій обов'язок в святій справі ушанування
пам'яті українського народного генія.*

Л.Падалка

ПОСТАТЬ Лева Васильовича Падалки (1859-1927), людини високоосвіченої (закінчив Полтавську семінарію і Київський університет, де був учнем славнозвісного історика і археолога Володимира Антоновича), людини широкотворчої (працював на теренах історії, статистики, етнографії, краєзнавства), людини інтелегентної, науково зосередженої і в той же час надзвичайно скромної, непоказної (В.Щепотьєв писав про нього: “Не любив себе виставляти...”) й, на жаль, людини нещасливої в своїм домашнім бутті, виключного трудівника, постійно заглибленого в свої пошуки, аналізи власних спостережень і цифрових рядів, в свої роздуми про ту чи іншу проблему, людини доброї, співчутливої, врешті, національно свідомої і безмежно відданої своєму народові, його історії та культурі, — ця постать Л.Падалки і через сімдесят літ по своїй смерті залишається для нас маловідомою, малодослідженою і мовби розмитою в часі. Здається, ми тільки й знаємо про те, що це був історик (а дехто його називає лише краєзнавцем), був статистик і народознавець. А що ж він додав до наукового вивчення історії України і свого рідного краю Полтавщини? Що з найвагоміших його праць ми спромоглися належно вивчити, оцінити і перевидати? Професор В.О.Щепотьєв, сучасник і колега Л.Падалки, ще в 1927 р., закінчуючи некрологічну замітку про вченого, писав з певністю і цілковитою щирістю, що “його поважні наукові праці будуть невмирущим йому пам'ятником”. Високі й, безумовно, справедливі слова. Але де той “пам'ятник”? І хто нині достатньо обізнаний з тими “поважними” працями історика, якщо вони не зібрані, не видані окремо і не прокоментовані науково? Ми лише приблизно знаємо обсяг виконаної Л.В.Падалкою праці, хоча навіть неповний список опублікованих ним книг і статей викликає захоплення.

Справді, наукова спадщина Л.Падалки немала, бо

орав він свою наукову ниву не одне десятиріччя, засіваючи її добірним зерном вивірених фактів, добутих власноруч з архівних джерел. Основним його фахом була, як відомо, статистика (сам він називав свої заняття “земсько-статистичною діяльністю”). Поділяючи погляд академіка Міллера про те, що “статистика по суті, є історія теперешнього часу, а історія є статистика минулого”, Л.В.Падалка з виключною пильністю ставився до історії свого краю, ретельно досліджував її. Одна з таких ґрунтових праць періоду революції — це ілюстрований нарис “Полтава в історичному зрізі, її заселення і пам'ятники”, що готувався для об'ємного путівника по місту (1918). В опублікованому 1915 року бібліографічному списку друкованих праць Л.В.Падалки, який знаходимо на обкладинці окремої відбитки статті “Походження і значення назви “Русь”, зареєстровано 31 назву — це праці з історії України-Руси та ще 13 з місцевої статистики — загалом 44 публікації. Зі списку видно, що найактивніше вчений працював у 1890-х та 1900-х роках. Пізніше настали гіркі для нього часи (розлучення з дружиною, яка залишила йому трьох дітей, самогубство старшого сина Василька тощо), які підірвали здоров'я. Вийшовши у відставку, Лев Васильович продовжує займатись науковою працею, але вже дома, в самотині свого власного будиночка за Київським вокзалом. В 1914 р. з допомогою Губернської архівної комісії виходять одна за одною його книжки. На жаль, не все написане і надруковане Падалкою сьогодні легкодоступне науковцю і звичайному читачеві. Можливо, ця конференція покладе початок глибшого вивчення, а головне, публікації наукової спадщини видатного історика Полтавщини Лева Падалки.

У передньому слові (“Від автора”) до історичної розвідки “Минуле полтавської території і її заселення” (Полтава, 1914) Л.Падалка писав, що “упродовж своєї діяльності на обраному терені з однаковою увагою ставився і до явищ поточного життя, і до подій минулого”. Ці слова підтверджують його дослідження з історії козацтва, якими ще в юності розпочав наукову діяльність під впливом свого вчи-

теля В.Б.Антоновича, як і розвідки з місцевої історії ближчого часу, такі як “Що сказало населення Полтавської губернії про свій старий побут” (1906) чи праці про бюджет селянських господарств.

Одним із помітних “явищ поточного життя” для Л.Падалки була його активна участь в організації збору народних пожертв на пам’ятник Т.Г.Шевченкові в Києві, який планувалося відкрити до 100-річчя від дня народження поета.

Софія Русова, дружина відомого вченого-статистика Олександра Русова, з яким співпрацював Л.Падалка в Херсоні, Харкові та Полтаві і яка мала достатньо вивіреним погляд на Падалку, оцінювала його як “незвичайну людину” з “гарячою, фантастичною любов’ю до України”. Далі варто повністю навести її вислів із “Споминів”, який стосується переконань Л.В.Падалки. Ось як вона їх характеризує: “Людина виразних національних переконань, він непохитно служив їм при всяких умовах життя”¹⁴.

Взявши до уваги оцінку С.Русової отієї “фантастичної” любові Л.Падалки до України, а отже й до її історії та культури загалом, неважко уявити, з яким благоговіючим почуттям ставився вчений до Тараса Шевченка, поета, за його словами, “на весь світ славного.” Все, що стосувалося поширення його творчості та шанування пам’яті поета, Лев Васильович називав “святою справою”. З такою ж міркою підійшов він до Т.Г.Шевченка й тоді, коли на початку 20-го сторіччя постало питання про будівництво в центрі України Києві пам’ятника Великому Кобзареві та збір народних пожертв на це будівництво.

Скоро після того, як вщухло вікопомне свято Котляревського в Полтаві з нагоди 100-річчя нової української літератури, започаткованої “Енеїдою”, та відкриття в Полтаві пам’ятника Івану Котляревському, українська інтелігенція заговорила про підготовку до шанування двох шевченківських дат — 50-річчя від дня смерті і 100-річчя від дня народження великого народного поета. Лев Падалка був одним із тих діячів, хто одразу ж підтримав ідею збудування пам’ятника Шевченкові в Києві і не пошкодував кількох років невтомної праці для здійснення цього наміру.

Історія цього заходу починається з 1904р., коли в Золотоношській повітовій земській управі було порушено справу про пам’ятник Шевченкові в Києві та збір коштів на його будівництво. Наступного року уряд дозволив золотоношцям збирати пожертви, але

тільки на Полтавщині. Тим часом ідея набрала розголосу в Києві та Полтаві. На подання Полтавського земства уряд в 1906 р. дозволив збирати кошти на пам’ятник по всій імперії. Проте, певний час не було активності в цій справі, бо дії Києва, Полтави та Золотоноші не узгоджувалися між собою. Лише восени 1908 р. Київ та Полтава узгодили свої дії, утворивши Об’єднаний Полтавсько-Київський комітет і прийнявши спеціальний статут. Відтоді справа активізувалась, хоча й далі основний тягар по збору коштів на пам’ятник лягав на Полтаву.

До складу Полтавського комітету входило близько 30 осіб громадських і культурних діячів. Цей список склав Л.В.Падалка, рукописний примірник його зберігся серед його архівних паперів. Комітет очолював голова губернської земської управи Федір Лизогуб. До комітету входили такі відомі особи, як Панас Мирний, Григорій Маркевич, граф Микита Капніст, Федір Коваржик, Григорій Ротмістров, Євген Сіяльський, Григорій Коваленко, Ганна Дмитрієва та ін. Лев Падалка виконував роль секретаря і, зрозуміло, був найдіяльнішим членом комітету. Саме йому випало вести всі справи, пов’язані з організацією збору пожертв. А це — виготовлення і розсилка квитанційних книжок та підписних листів, листування з кореспондентами, облік грошових надходжень, підготовка інформаційних матеріалів, нарешті, звітлення в пресі про хід збору пожертв і списки жертводавців. Саме за цими публікаціями (зокрема в часописі “Рада”) можна простежити, як розгорталася ця справа і яку участь брав у ній Лев Падалка.

Документи свідчать, що йому належить чи не головна роль у діяльності Полтавського комітету. Переглядаючи чорнові архівні матеріали, що належали Леву Васильовичу, доходиш висновку, що саме він ніс весь організаційний тягар у справі збору пожертв на пам’ятник Шевченкові. Крім розсилки підписних документів, він готував до друку біографічний нарис про поета, а потім клопотався про його розповсюдження, як і портретів та ілюстрованого життєпису Т.Г.Шевченка. В паперах Падалки зберігся рукопис розрахунків для розсилання 30-тисячного накладу біографії поета. З нього видно, що до повітових управ було відправлено по 500 примірників, 2 тис. розіслано передплатникам журналу “Хуторянин”, 5 тис. послано в земські управи інших губерній і т.д. Розрахунок написаний рукою

Л.В.Падалки. Є в архіві навіть такий документ: 18 березня 1909 р. сам Лев Васильович взяв з бібліотеки губернської земської управи 100 прим. біографії для передачі до книгарні Григорія Маркевича. Так дбав він сам про поширення слави Тараса Шевченка і постійно залучав до цієї святої, як він любив висловлюватись, справи учителів, лікарів, чиновників, грамотних козаків і селян. Він стимулював цей процес закликами через газету усвідомлювати вагу цієї загальнонаціональної акції. Щоб ширше розголосити справу збудування пам'ятника Шевченкові за межами імперії у слов'янських землях, Полтавська губернська земська управа звернулась до російських консулів у Чехії, Болгарії, Сербії та Чорногорії. Влітку 1908 р. Управа видала виконаву миргородським художником О.Сластьоном поштову картку з портретом Т.Шевченка і закликом жертвувати на пам'ятник. Були й інші заходи, і до кожного з них Л.Падалка докладав частку своїх зусиль.

Інформувати пресу про хід збирання народних пожертв Лев Васильович розпочав у "Раді" ще до сформування Об'єднаного полтавсько-київського комітету. Перша його стаття під назвою "До справи збудування пам'ятника Т.Г.Шевченкові в Києві" з'явилась 2 березня 1908 р. В ній автор називає весну 1908 р. початком активного збирання коштів і визначає цю справу як "надзвичайно важливу задля всього українського народу".

На цей допис одразу ж відгукнувся приватним листом видавець "Ради" Євген Чикаленко, заохочуючи і обіцяючи друкувати в газеті "все, що прислано буде з Полтави, з центру, в якому б'ється живчик цієї справи" (цей лист вперше опубліковано в "Полтавській думці" від 17 травня 1996 року).

Відтоді Л.Падалка упродовж кількох років постійно звідомляв "Раду" під стандартною рубрикою "Що робиться для збудування пам'ятника Т.Г.Шевченка. Звістка з Полтави", підписуючи свої статті ініціалами "Л.П.". У березні того року з'явилося ще дві такі "звістки" — 13 та 27 числа. У них повідомлялося про вже зроблене і "наслідки, які сталися з цього". А наслідки такі, що відгукнулися згодою сприяти в збиранні коштів більшість повітових земств, хоча були й такі, що відмовились. Лев Васильович писав: "Світла мета поклав і високі почуття людей, які їх складатимуть, накладають на Управу обов'язок так провести справу, щоб кожному найдрібнішому покладові на пам'ятник було б забезпечено його призначення".

Полтавський комітет в особі його секретаря розсилає оголошення по всій Росії, а також і за кордон, до українських газет Америки, Канади і Бразилії. Персональні звернення з пропозицією пристати до справи збирання коштів Комітет послав відомим українським діячам М.Лисенкові, М.Грушевському, В.Леонтовичу, Д.Багалію, М.Пильчикову, М.Сумцову, С.Шолухину, М.Комарову, М.Аркасу та багатьом іншим. У Києві збирав пожертви Б.Грінченко, у Харкові — художник С.Васильківський, в Миргороді — Опанас Сластьон, в Золотоноші — П.Шліттер і т.д. Л.Падалка підтримував з ними листовний зв'язок. "Справа збирання жертв на пам'ятник славному Кобзареві помалу шириться і глибокає," — в бадьорому тоні писав Лев Васильович у "Раді" 24 квітня того року.

Збір пожертв розгортався під гаслом: це справа великого національного і загально-культурного значення. Про це Падалка не втомлювався повторювати в своїх чергових "звітках". В повітах гроші збирали гласні земств та охочі громадяни, переважно з числа інтелігенції. В самій Полтаві було зареєстровано Комітетом 30 збирачів, серед них такі авторитетні люди, як музикант І.Ризенко. Один Левко Жебуньов залучив до збирання 15 осіб. Налагодилися зносини губернської управи з віддаленими краями і губерніями — Олонецькою, Саратовською, Холмщиною, Кавказом. О.Русов зібрав у Петербурзі близько 200 крб. Надходили кошти від літературних Шевченківських вечорів та з книгарень. Лише протягом березня 1908 р. до губернської управи надійшло 523 крб. (за попередній термін всього 629 крб.). А до початку літа ця сума зросла до 1530 крб 39 коп. Ці дані знаходимо в чорнових паперах Падалки.

Але це були повільні темпи збору, і Лев Васильович скоро звернув на це увагу. Через ту ж "Раду" він почав висловлювати вже не тільки побажання і заклики, а й докори громадянству. В номері 194 часопису він не без гіркої присмаку писав: "Тихо, зовсім тихо двигается надзвичайно важлива справа ушанування Т.Г.Шевченка пам'ятником. Мірою успіху справи можна брати ті кошти, які на неї зібрано. А розмір таких коштів поки що далеко не відповідає завданню ушанувати 30-мільйонному народові пам'ять славетного народного поета. На це велике діло до цього часу зібрано лише коло 15 т.крб." Ці кошти, писав він далі, прирівнюючи до часу збирання (від 1906 року)," а найпаче порівнюючи з ве-

ликою метою”, задля якої вони збираються, “невідповідно малі”. Гальмом у цій справі Л.Падалка вважав неорганізованість і тому радив: “Треба, щоб по всіх усюдах об’явилися люди, які додадуть щирої праці до справи збирання коштів для відповідного вшанування пам’ятником на весь світ славного Шевченка... Треба, щоб справа була з’єднана, організована, щоб був певний відповідно упорядкований орган не тільки задля порад в цій справі, а й для потрібної роботи...” Насамкінець він закликав перейти від “малої енергії” до такої, яка б відповідала “великій народній українській справі”. Він вірив, що “громадянство виконає свій обов’язок”.

Такого ж спрямування була стаття Л.В.Падалки і в полтавському часописі “Рідний край” (1908, 18 листопада, ч.36). На той час було зібрано близько 20 тис. крб. “Як се страшенно мало для 30-мільйонного народу!” — скрушно вигукує автор. І знову нагадування про те, що “час іде і що недалеко ювілей “великого народного поета, слави України”. І про те, що на зібранні досі оті 20 тисяч “пам’ятник був би занадто убогим”, а щоб поправити справу, активізувати її, “треба додати всіх сил” і “поставити цю справу так, як їй слід стояти перед усім будущим України і українства”. На думку Л.Падалки, це може зробити “лиш само українське суспільство” (“Рада”, 1908, ч.259). Заклики до активізації зусиль земств і окремих людей, які збирали народні пожертви, звучали закликами до пробудження національної свідомості, до сприйняття Шевченка як Пророка і Батька Нації.

Заклики і поради Л.В.Падалки, висловлені в пресі, не пройшли мимо уваги громадськості. Восени 1908р. земства Києва і Полтави порозумілися й утворили так званий Об’єднаний комітет. До нього від Полтави ввійшли голова губернської земської Управи Федір Лизогуб, представники повітових земств В.Леонтович і В.Петраш та відомий громадський діяч В.П.Науменко. Одразу ж постало питання не лише про активніший збір народних пожертв, а й про підготовку проекту пам’ятника Т.Г.Шевченку.

Постійно нагадуючи громадськості про необхідність вищої свідомості в справі збирання пожертв, а з часом не приховуючи й докорів на її адресу, Лев Васильович ніколи не опускав рук, навпаки, робив усе можливе, щоб розширити корпус збирачів народних копійок, вишукував нові можливості збільшити доплив коштів на монумент. В лютому 1909р.

він налагоджує зв’язок з Галичиною і Буковиною — адреси для цих зносин йому надіслав Михайло Грушевський. “Шановний професор, — повідомлює редакцію “Ради” Падалка, — повідомив Управу про постанову Зібрання делегатів всеукраїнських інституцій у Львові всіма силами заохотити українське громадянство” до участі в справі побудови пам’ятника Шевченкові в Києві.

Заходи, які проводилися для збору коштів, Лев Падалка розглядав і як акції духовно-творчої цінності, які розбуджували в людей національні почуття. Високо оцінював він значення літературно-мистецьких вечорів, присвячених пам’яті Т.Г.Шевченка. З них, за його словами (а він сам був учасником таких вечорів), люди розходилися “натхнені духовною силою велетня-поета, з просвітленими душами, з вірою в світову правду і в добру долю свого народу” (“Рада” від 3 квітня 1909 р.). Надаючи великого значення таким святкам, Л.Падалка закликав проводити їх “з найбільшим згуродженням людей та з відповідним успіхом в складанні жертв на пам’ятник Батька Тараса”.

Свої газетні звіти Лев Васильович подав широко, ґрунтовно, зацікавлено й відповідально, часом додаючи ще й оголошення про книги, присвячені Т.Шевченкові, які можна придбати в Полтаві. Але “звістки з Полтави” все ж не давали повного уявлення про всі аспекти майбутньої побудови пам’ятника, ось чому Л.Падалка висловив думку про те, що вже “прийшов час подавати фактичні відомості задля суспільства з Києва, де об’єднується справа збудування пам’ятника Т.Шевченкові”. Таким чином, він мовби ставить цю загальнонародну справу на вищій щабель, де вона може мати більшу ніж на полтавському рівні, вагу. Як аналітик він оцінив цю акцію з позиції свідомого українського патріота таким пасажом: “Висловлюючись про сучасний рух в справі в загальних рисах, треба зазначити, що велике культурне національне діло ушанування пам’ятником славетного народного поета піднімає в українському громадянстві досить активний настрій, якого перед цим, взагалі кажучи, не було”.

Справа з пам’ятником Т.Г.Шевченкові в Києві, як відомо, не мала щасливого кінця. Ті 50 тис. крб. народних пожертв, зібраних протягом 1906-13 рр. зусиллями українських патріотів, до яких належав і Лев Падалка, на жаль, не лягли в основу пам’ятника, про який мріяло свідоме українство. Російський

монархічний уряд давно вже з підозрою дивився на підготовку до 100-річного ювілею Т.Шевченка, яка поширювала сепаратистські настрої в українському суспільстві, і тому початок світової війни став для уряду доброю нагодою аби заборонити національно-патріотичний рух навколо побудови пам'ятника Т.Г.Шевченкові в Києві. Ідея спорудження монумента була відсунута до кращих часів.

Випускаючи в світ свою книгу "Минуле полтавської території та її заселення" (Полтава, 1914), Лев Падалка після посвяти цієї праці Полтавському земству з нагоди 50-річчя його "діяльності на користь краю і населення" поставив виразний народний афоризм: "Чиє добро, тому й чолом!" Цим він засвідчив свою вдячність тій інституції, якій натхнено служив. Ці слова про добро можна переадресувати і до пам'яті самого Лева Падалки, видатного історика-пат-

ріота, свідомого українського діяча. Його відданість Т.Г.Шевченкові і ті зусилля, які поклав на справу поширення творчості великого Кобзаря серед української людності, використавши нагоду збирання пожертв на пам'ятник поетові в Києві, підтверджують справедливість слів Софії Русової про виразність національно-демократичних переконань і відданість національній справі видатного діяча Полтавщини Лева Васильовича Падалки.

ПРИМІТКИ

1. Йому Л.Падалка присвятив статтю "В.Б.Антонович" в "Трудах" Полтавської ученої архівної комісії, 1908, в.5.
2. Щепотьєв В. Л.В.Падалка // Робітник. — 1927. — 6 травня. — С.3.
3. Падалка Л. Прошлое полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914. — С.VII.
4. Русова С. Мої спомини // За сто літ. — Кн.3. — К., 1928. — С.173.

МАТЕРІАЛИ З КОЛЕКЦІЇ Л.В. ПАДАЛКИ, ЯКІ СТОСУЮТЬСЯ ЗБОРУ КОШТІВ НА ПОБУДОВУ ПАМ'ЯТНИКА Т.Г.ШЕВЧЕНКОВІ В КИЄВІ. (З приватної збірки П.П.Ротача)

Відповідь-чернетка Л.В.Падалки з резолюцією Ф.Лизогуба на запит Роменського повітового земства щодо відкриття школи ім. Т.Г.Шевченка.

Въ правленіе Общества Взаимного Кредита Роменского Уездного Земства.

Въ отвѣтъ на отношеніе от 15 іюля с.г. за № 606, Полтавская Губернская Земская Управа имеетъ честь сообщить Правленію Общества Взаимного Кредита Роменского Уездного Земства о томъ, что для возбужденія вопроса въ Губернскомъ Земскомъ Собраніи, въ уездныхъ земствахъ и в городских думахъ Полтавской губерніи объ открытіи школы имени Т.Г.Шевченко въ Ромнахъ путемъ ассигнованія средствъ названными учрежденіями на это дело, Губернская Управа не находитъ достаточныхъ оснований, такъ какъ все города Полтавской Губерніи въ отношеніи нашего славного народнаго поэта находятся в такомъ же положеніи, какъ и г.Ромны. Школа имени Т.Г.Шевченка предпочтительнее могла бы имѣть место в г.Переяславѣ, который былъ посещаемъ поэтомъ и которымъ датированы некороторые изъ безсмертныхъ его произведе- ній.

Предсѣдатель Полтавской Губернской Земской Управы.

В Полтавскую Губернскую Земскую Управу.

Заява.

Бажаноги прийняти участь в зборак грошей на пам'ятник Т.Г. Шевченкові в Києві, прошу українськi даніи книжкi квітничийних книжок з покладанням в 15 і 50 коп., на загальну суму 20 карбованців.
Моя адреса, куди прошу вилати книжки - Мовшин, Замостська ул., д 1 Трін- берга, Квартира Н.А. Подгорницької Антїну Матвичевку.

З шибаккого шанабого

А. Мотвичевий.

14 грудня (ноябрь) 1908 р.
Місце Полтава.

Заява мешканця м.Любліна (Польща) А.Лютницького про забезпечення його квітничийними книжками для збирання пожертв на пам'ятник.

Копія листа Полтавської губернської земської управи до Наукового тов-ва ім. Т.Г.Шевченка у Львові з подякою за виділення коштів на пам'ятник поетові у Києві.

Послано 27 фебр. 1909 р

До Наукового Товариства імени Шевченка у Львові.

Вельми дякуючи хвальному товариству за звіт про справу організації і збору [коштів] на пам'ятник Т.Шевченкові серед українського громадянства в Галичині, маю честь повідомити Товариство, яке уповноважене всіми українськими товариствами у Львові об'єднувати сю справу в цілій Галичині, що в листопаді минулого 1908 року заснувався в Києві "З'їднаний для збудування пам'ятника Т.Шевченкові Комітет", який на перший раз схлалі представників города Києва та 10 представників Полтавського Губернського Земства. Завдання цього комітету — керувати справою збудування пам'ятника в повному її обсягові до кінцевого здійснення здвиження пам'ятника. Велику вагу для справи має той пункт статута "З'їданого Комітета", який зазначає, що дійсними членами його ставатимуть надалі представники інституцій, або приватні особи, які дадуть, або зберуть на пам'ятник не менше 1000 рублів.

Позаяк хвальне Товариство призначило на збудування Пам'ятника Шевченкові в Києві звище 3000 корон, то, повідомивши про свій поклад на пам'ятник Київський З'їднаний Комітет має змогу за згодою Київського Комітета доручити своєму представникові брати безпосередню участь в керуючій діяльності З'їданого Комітета для збудування [пам'ятника] Шевченкові в Києві.

Разом з цим засилаю до відомості хвального Товариства короткий виклад про загальний стан справи збирання покладів на пам'ятник Т.Шевченкові, в цей час на Україні і взагалі в Росії, а також статут Київського З'їданого Комітету за для збудування пам'ятника великого патрона Наукового Товариства у Львові.

Бажаючи, щоб зносини Наукового Товариства з Київським Комітетом в найкоротшому часі на користь дорогої справи.

Свідчу своє поважання.

Лист вилавця "Ради" Є.Чикаленка до Л.В.Падалки в справі збору пожертв на пам'ятник та висвітлення цієї справи в часописі..

Київ, март 5 року 1908

Високоповажний Лев Василевичу!

Як бачите, допис Ваш надруковано в №52 "Ради" (вч. неділю).

Спізнився він друком через де-які технічні умовини.

Ми з великою охотою відводимо місце для всяких відомостей про справу будування пам'ятника Шевченкові, то тим паче охоче будем друкувати все, що прислано буде з Полтави, з центру, в якому бється живчик цієї справи.

Будь-ласка, складіть для відомості нашої

29
14
С.С.С.С.

Текст листа Голови Полтавського Комітету для спорудження пам'ятника Т.Г.Шевченкові, складеного Л.В.Падалкою і узгодженого з головою Управи Ф.Лизогубом.

Милостивий Государь,

По общему пожеланию вещей Полтавскому Губернскому Земству пришлось явиться одним из главных устроителей выдающегося по своему национальному и общекультурному значению для сооружения памятника славному украинскому поэту Т. Г. Шевченко в Киев. Участие это выражается прежде всего в организации сбора пожертвованной на памятник путем повсеместной в империи подписки, разрешенной Полтавскому Губернскому Земству.

Заботясь о том, чтобы увековечение памяти Т. Г. Шевченко осуществилось с наибольшим успехом, состряпав при Полтавской Губернской Земской Управе Комитет по сооружению памятника обращается к Вам, Милостивый Государь, с просьбой принять участие в сборе пожертвованной на памятник Т. Г. Шевченко от частных лиц в ближайшей Вам среде.

Для сбора пожертвованной Комитет при Полтавской Губернской Земской Управе препровождает плакат с портретом Т. Г. Шевченко и подписной лист, который, по использованию, благоволите возвратить в Полтавскую Губернскую Земскую Управу вместе с собранными пожертвованиями.

Отмеченные в плакате квитковые книжечки могут быть высланы немедленно после Вашего заявления об этом, с обозначением их видов и приблизительной суммы, на которую они требуются.

Выражая уверенность, что настоящее начинание встретит с Вашей стороны просвященное содействие, прошу принять уверение в совершенном к Вам почтении.

Председатель Полтавского Комитета
по сооружению памятника Т. Г. Шевченко Ф. Лизогуб.

публіки статтю, в якій розказано було б до кого звертатись за квитанціонними книжками, за квитками і проч. Багато до нас звертаються з питаннями люди, що хочуть збирати гроші на пам'ятник, а ми не знаємо, що їм одповісти і одсилаєм їх до Полт. Губ. Управи.

Певне, завтра буде надруковано з того приводу листа Гребенюка, який розказує, що тільки через Марковича добув собі право збирати жертви.

Взагалі, високоповажний Лев Василевич, пишеть все, що Вам відомо буде в сій справі, ми охоче будем друкувати, бо про се треба писати як-найчастіше.

Діла наші все в одному стані. Передплата шириться, але дуже мляво. Мужик не розуміє та й таки боїться стражника; учитель боїться попа, піп — благочинного; одним словом, всі бояться, або не розуміють, або не хочуть розуміти, а через те й контингент передплатників мало збільшується. Тим часом я не гублю ще надії і вживаю всіх заходів, щоб газета стояла міцно. В інвентарі нашому повинна бути щоденна газета, а значить вона повинна виходити, хоч і при 100 передплатниках. Так я дивлюсь на справу. Слава Богу, інтриги "Кулешиків" вже пережили і таких людей, що кажуть: "Або жовтень, або я!" Зосталось не більше двох, трьох і великої шкоди от їх нема. Сердилась баба на базарі, а базар того й не знав! Люди зо всіх кінців приймають участь в "Раді" і не бойкотують її. І се вже

великий плюс! Може згодом дождемося і передплатників в такому числі, що газета стане на свої власні ноги.

Ваш Чикаленко.

Список особового складу шевченківського Комітету при Полтавській губернській земській управі для збору пожертв на пам'ятник поетові в Києві.

Федор Андреевич Лизогуб, председатель Комитета.

Князь Николай Борисович Щербатов, губ. предв. двор[янства].

Евгений Евменьевич Саранчов, член губ. управы.

Григорий Андреевич Данковский, член губ. управы.

Владимир Сергеевич Кияницын, член губ. управы.

Граф Никита Ростиславович Капнист, член губ. управы.

Иван Семенович Антоненко, член губ. управы.

Павел Николаевич Малама (Каменная, соб. дом).

Афанасий Яковлевич Рудченко, каз. палата.

ЗЕМСТВО
ПОЛТАВСКОЙ ГУБЕРНИИ.

ГУБЕРНСКАЯ
Земская Управа

из ОТДЕЛЕНИЯ
РАСПОРЯДИТЕЛЬНОМУ

дня, 190

№

г. Полтава.

Во

Земскую Управу.

По сообщению Полтавского губернского земства Министра Внутренних Дел в апреле 1904 г. разрашили повелевание в отношении Училищ и школы на сооружение в г. Кисвѣ памятника милосердному постоу М. Т. Шевченку в присутствии 1896 г. вѣтис его рожденія. Для выработки проекта памятника и исполненія других обязанностей по сооруженію его избрано особая Комиссія и учреждена при Полтавском земствѣ специальная фронтъ, участіе в которой приняла уже и инициатива земства.

Полтавскія производенія независимыхъ правъ Украинскія стѣжатъ сѣбѣ весьма заслуженную известность повсюду, и не только счищаются милосерднымъ и добрымъ деломъ, а оказавшись въ его будущемъ производеніяхъ ограниченнаго характера въ систематическомъ и ихъ роковой край создала славу и славу и не на потопства.

Полтавскія земство не откажется въ усиленно участіи въ этомъ фронтѣ. Губернская Управа имеетъ честь просить вѣстна въ присутствии Земской Комиссіи вопросъ объ ассимиляціи, по его участію, и вѣстной судили на сооруженіи памятника М. Т. Шевченку.

Благодаря этому желательна организация и вѣстной и вѣстной Комиссіи для сбора пожертвованій отъ вѣстныхъ лицъ, тѣмъ не лишнее и ихъ возможности откликнуться на ни призваніе пожить памяти убожасиного народа поста.

Пресвитери Управа

Секретарь

Текст листа Полтавської губерньської земської управи до інших земств про участь у зборі пожертв на пам'ятник Т.Г.Шевченкові в Кисві.

Закінчення "Списку..." (поч. див. на С.30)

Григорий Ипатьевич Маркевич (Городская управа).
Анна Тимофеевна Дмитриева (Петров. площ., соб. дом).
Леонид Алексеевич Ионин (Познанский пер., 4).
Евгений Иванович Сияльский (Новополтавская, соб. д.).

Федор Осипович Коваржик (Кузнецкая, соб. д.).
Григорий Яковлевич Оголевец (Котляревского, собств. магазин).
Протоиерей о. Николай Уралов (Петровская площ., дом Сретинской церкви).
Климентий Иванович Безрученко-Мусяенко, директор реальн. учил.
Михаил Васильевич Яцевич (Институтская, соб. дом).

Г.Г.Ротмистров
Л.В.Падалка
В.А.Янкевич
А.М.Осмяловский
И.Г.Панченко
В.А.Костенская
М.Ф.Красовская
А.К.Бобрицкий
П.А.Репетин
Г.А.Коваленко.

“...ДЛЯ З’ЯСУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ” (лист Л.В.Падалки до Д.І.Яворницького)

Оцінюючи життєвий шлях і творчу діяльність особистості й враховуючи культурологічну парадигму наукового сьогодення, вагомим і цінним стає будь-яка “дрібниця”, незначна, з першого погляду, “деталь”, “краплина” інформація, яка проте органічно доповнює загальний портрет діяча, складає невід’ємну компоненту у створенні комплексної наукової біографії вченого, допомагає краще уявити останнього в контексті епохи.

Першорядним невичерпним джерелом у персоналістичних дослідженнях є особові архіви, передусім їх нарративні складники, що містять мемуари, щоденники, листування. Саме приватні листи, які, за визначенням О.Я.Кониського, є “автобіографією” душі, найбільш повно “відкривають” особистість, її творчі й дружні стосунки.

Аналіз українського епістолярію кін. ХІХ-поч. ХХ ст. свідчить про активне листування між прогресивними діячами України, тобто про існування міцних стосунків між ними. Таким чином, листування допомагає реконструювати “ядро” української світової інтелігенції того чи іншого періоду. До такого “ядра” у зазначений період належав й Л.В.Падалка.

В даній публікації висвітлюються творчі стосунки Л.В.Падалки з відомим істориком запорозького козацтва і подвижником музейної справи в Україні Д.І.Яворницьким (1855-1940).

Знайомству двох діячів безумовно сприяли їх активна громадська позиція і спільні інтереси: дослідження історії козацтва, заняття археологією, етнографією, краєзнавством, історичною географією, архівною справою, взагалі українською старовиною. Вони були майже однолітками (Л.В.Падалка був на 4 роки молодший за Д.І.Яворницького).

Д.І.Яворницький досить часто відвідував Полтавщину, особливо у 1899-1903 рр., коли влітку працював і відпочивав у Бодаківці — маєтку П.О.Малинки, а також читав лекції з історії запорозького козацтва. Ці лекції влаштувало полтавське земство, де працював Л.В.Падалка. Збереглися афіші лекцій, що їх читав Д.І.Яворницький в Полтаві 1903 р. (“По запорозьких урочищах”, “Про запорозьких козаків”) та 1911 р. (“Українські кобзарі, бандуристи та лірники”)¹.

Окрім того, Д.І.Яворницький підтримував стосунки з багатьма репрезентантами прогресивної громадськості Полтави, до якої належав і Л.В.Падалка, Поміж полтавських кореспондентів Д.І.Яворницького відзначимо також Панаса Мирного, М.Дмитрієва, П.Чижевського, В.Щербаківського, М.Ганька, В.Балясного, В.Станіславського, К.Скаржинську, М.Рудинського та ін. Л.В.Падалка і Д.І.Яворницький плідно працювали в місцевих губернських вчених архівних комісіях. Більше того, 16 листопада 1903 р. Д.І.Яворницький був обраний почесним членом Полтавської вченої архівної комісії². Саме остання делегувала Л.В.Падалку на ХІІІ археологічний з’їзд, що відбувався у серпні 1905 р. в Катеринославі. Під час цього наукового форуму Лев Васильович і Дмитро Іванович працювали в одній секції, що мала назву “Старовина запорозька”. Головою цієї секції був Д.І.Яворницький, а секретарем — Л.В.Падалка³. На засіданні секції 19 серпня 1905 р. Лев Васильович виступив з доповіддю “Еволюція козацьких “Січей” на Подніпров’ї в зв’язку із загальним розвитком дніпровського козацтва”. В цій доповіді автор приділив значну увагу аналізу джерельної проблеми й запропонував типологізацію зовнішнього устрою (укріплення) козацьких січей. Серед писемних джерел найбільш цінними з цього питання Л.В.Падалка вважав “Щоденник” Е.Ляссоти і документи Литовської метрики (архіва канцелярії Великого князівства Литовського)⁴, передусім книги переписів, що містять реєстри (“пописи”) українських замків за 1545 р. та 1552 р.

Л.В.Падалка розглядав Запорозьке Військо як особливу військову організацію, що складалася з городових та низових козаків, і розквіт якої припадав на гетьманування П.Конашевича-Сагайдачного. Історію дніпровського козацтва історик розподіляв на два головних періоди:

- 1) офіційне єдине Військо Запорозьке;
- 2) відокремлення Війська Запорозького Низового, що сталося після Хмельниччини⁵.

В обговоренні цієї доповіді Л.В.Падалки взяли участь Я.Мірошніченко, Д.Багалій, П.Іванов та Д.Яворницький. Останній, зокрема, заперечив проти місце-

розташування острова Мала Хортиця, що його визначив Л.В.Падалка, й пропонував, у зв'язку з цим, користуватися оригінальним текстом "Щоденника" Е.Лясоти, а не його російським перекладом.

Високу оцінку доповіді Л.В.Падалки дав Д.Багалій, котрий відзначив цінність виявлених доповідачем даних та їх систематизацію⁶.

Окрім того, Л.В.Падалка виступив (16.08.1905 р.) в секції "Старожитності історико-географічні та етнографічні" з рефератом "О единстве основных черт степных майданов", "круглых городков", "роблений" и "раскопанных могил"⁷.

17 серпня 1905 р. у секції "Старожитності юридичні, побут господарчий, домашній та військовий" Л.В.Падалка взяв участь в обговоренні доповіді "До питання про біломорських козаків в XVI ст." і підкреслив актуальність розробки джерельної бази з питання генези козацтва, зокрема наголосив на необхідності залучення даних філології⁸.

Спільно з Д.І.Яворницьким Л.В.Падалка обговорював реферат В.Г.Ляскоронського "Про похід князя Вітовта та його битву з татарами на р.Ворсклі у 1399 р."⁹

Після з'їзду для делегатів була влаштована екскурсія на дніпрові пороги, яку очолив Д.І.Яворницький. Під час подорожі екскурсанти відчували "подих" сивої давнини, побачили історичні реліквії, що зберігалися просто неба та в музейній експозиції.

Після закінчення з'їзду творчі стосунки між Л.В.Падалкою та Д.І.Яворницьким не переривалися, свідченням чого є виявлений в епістолярній спадщині Д.І.Яворницького лист Лева Васильовича, що був надісланий 27 квітня 1910 р. з Полтави до Катеринослава¹⁰ й стосувався досить значної події — Південно-російської сільсько-господарської, промислової та кустарної виставки, що відбулася 1 липня - 10 жовтня 1910 р.

Полтавське земство й Л.В.Падалка, як його співробітник, взяли активну участь у цій виставці. Взагалі Полтавське земство було одним з найкращих репрезентантів у багатьох "номінаціях" виставки. Перш за все були відзначені вироби кустарних промислів (гончарства, ткацтва тощо).

Лист Л.В.Падалки до Д.І.Яворницького являє собою розгорнуту пропозицію щодо влаштування на виставці типової української оселі з хатою, колодязем, городом, вишневим садком та всіма іншими речами, що мають демонструвати українську культуру. Проте не тільки матеріальну культуру мав на

увазі Лев Васильович. Він намагався пропагувати на виставці й духовну культуру українського народу і пропонував Д.І.Яворницькому влаштувати біля оселі етнографічний вечір з кобзарями, хоровим співом, етнографічними відчитами, а також ярмарок, прибуток від якого призначити на пам'ятник Т.Шевченкові.

Д.І.Яворницький прислухався до порад-пропозицій Л.В.Падалки. На виставці був збудований хутір з українською хатою, в якій експонувалися вироби кустарних промислів й біля якої співав кобзар¹¹.

Виявлений лист віддзеркалює активну громадську позицію Л.В.Падалки, його намагання повніше й ширше пропагувати українську матеріальну і духовну культуру. Окрім того, в цьому листі Л.В.Падалка постає як етнограф й знавець музейної справи, зокрема таких її напрямків, як-от експозиційна та виставочна роботи. З цього листа бачимо, як прогресивна українська інтелігенція намагалася використати будь-який шанс з метою пропагування рідної культури.

Лист публікується із збереженням стилістики та орфографії оригіналу, виправлено лише явні помилки.

ДОДАТОК.

Лист Л.В.Падалки до Д.І.Яворницького

Полтава — Катеринославо

27 квітня 1910 р.

Вельмишановний Дмитро Іванович!

Маю удатись до Вас з поводу обласної виставки в Вашому Катеринославі. Полтавське земство, як, певно, відомо Вам, бере в цій виставці діяльну участь, хоч треба сказати, що асоціновані земським зібранням кошти за-для участі в виставці обмежують заходи нашої губ[ернської] Управи. В усякому разі на виставку в Катеринославо виготовляється в Полтаві і Полтавщині доволі усяких експонатів, між якими дуже виразними будуть кустарні вироби (усяка тканина, вироби з глини, дерева і інших матеріалів).

Тепер оце, коли з'ясувалось, що кустарних виробів з Полт[авщини] в Катеринославо буде навезено багато і дуже гарних (яких ще не було до цього часу), виникла сама собою думка, що на обласній виставці в Катеринославі слід би демонструвати українську культуру не окремими розрізненими речами, а в зв'язкові їх в одну суцільність.

Таку суцільність могла б надати українська типична оселя на території виставки в підходящому місці: обсягом в 500-600 кв.саж. з типичною укр[аїнською] хатою і надвірними постройками, з колодязем (і калиною коло його), з огородом з грядочками усякої городини, з вишневим садочком, коли можна ще його насадить.

На оселі могло б бути зібрано типично селянське господарство з усяким хліборобським знаряддям, з скотиною й іншим, що потрібне за-для демонстрації його. Тут же було б можна демонструвати виконання виробів кустарями, яких привезло б сюди полтавське земство.

Меж иншим тут було б зручно упорядити підторжє усяким дрібним українським крамом, прибиль з якого могла б быть призначена на пам'ятник Т.Шевченка.

Ще більше була б підходяща така оселя для з'ясування укр[аїнсь-кої] духовної культури: на оселі під одкритим небом міг би одбутись гучний етнографічний вечір з кобзарями, хоровим співом, відчитами на етнографічні теми.

А може пощастило б Вам досягти дозволу, щоб тут, або хоч і в иншому місці були прочитані наукові відчити по історії, археології, економіці країни і т.и.

Одно слово, укр[аїнська] оселя на території виставки могла мати дуже велику вагу для з'ясування обласної матеріальної і духовної культури.

Полт[авському] земству було б трудно, а може й неможливо збудувати таку оселю в Катеринославі: та й вага її така, що тут потрібний заход Головного комітету виставки.

Разом з иншими полтавцями певен я, що Ви, вельми шановний Дмитро Іванович, подбаєте про цю справу, як вона того заслуговує, — переведете це питання через Головний комітет виставки чи безпосередньо, чи через його председателя князя М.П.Урусова, якому при цій нагоді прошу свідчить мою прихильність. Дякуватиму Вам, коли скоро повідомите мене, як поставляться у Вас в Катеринославі до збудування укр[аїнської] оселі на території виставки.

Будьте здорові! Прихильний до Вас Л.Падалка.

Адреса моя:

Полтава, губ. зем. управа. Л.В.Падалка.

1. Дніпропетровський історичний музей (далі — ДІМ) — ВР. - Ф.10.— Арх-796/ 55, 101, 106.
2. Там само — Арх-11696.
3. Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе 15-27 августа 1905 года. — Харьков, 1905. — С.IV, 66-69.
4. Про Литовську метрику див.: Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч.тр. — М., 1989; Литовская метрика: Исследования 1988 г. — Вильнюс, 1992.
5. Известия XIII Археологического съезда ... — С.69.
6. Там само. — С.71.
7. Там само. — С.18.
8. Там само. — С.27.
9. Там само. — С.50.
10. ДІМ.-ВР.-Ф.10. — Арх-19080.
11. Альбом Южнорусской областной выставки в Екатеринославе. 1910 г. — Спб., 1910. — С.49-50, 120.

ДО ПИТАННЯ ПРО СКЛАД ОСОБИСТОЇ БІБЛІОТЕКИ Л.В.ПАДАЛКИ

Досить часто розумінню історичної особистості, напрямків творчих пошуків ученого допомагає вивчення здавалося б зовсім сторонніх джерел. Таким джерелом у даному випадку є особиста бібліотека.

Бібліотека — це відображення творчих пошуків і поривань особистості, тому, вивчаючи її склад, можна говорити про ті інтереси і запити, які цікавили вченого.

На жаль, на сьогодні не дійшли до нас в повному обсязі ні архів Л.В.Падалки, ні його бібліотека, але в фондах державних книгозбірень, у приватних колекціях збереглися їх залишки. Архів Л.В.Падалки не зберігся — його доля ще потребує детального вивчення. Що ж до бібліотеки, то автору вдалося виявити ряд книг та журналів, що належали вченому. Поштовхом до цієї роботи стала виявлена у фондах Центральної наукової бібліотеки ім. В.І.Вернадського НАН України “Книга талонів на получение журнала “Киевская старина” в 1888 г.”

Переглядаючи фонди наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею, автором віднайдено ряд видань, що належали вченому. Це перш за все числа часопису “Киевская старина”, окремі книги різних авторів з їх дарчими написами досліднику.

Книги, що належали до бібліотеки Л.В.Падалки, мають особливі позначки. Це підпис на обкладинці чи титульній сторінці “Л.В.Падалка”, печатки “Із книгозбірні пам’яті Василька Падалки. † 1910 р.” та витиснені на корінці ініціали “Л.П.”.

Яким чином ці видання потрапили до наукової бібліотеки Полтавського краєзнавчого музею, сьогодні з певністю сказати не можливо, але можна здогадуватися, що трапилося це після визволення м.Полтави від німецько-фашистської окупації, в 1943 р., коли розпочалася наново формуватися знищена фашистами бібліотека музею.

Нижче наводимо перелік виявлених книг.

1. Білецький-Носенко П. Приказки, скомпонував Павло Білецький-Носенко в чотирьох частях. — Ч.1-4. — Київ: В друкарні Е.Я.Федорова, 1871 (Інв. ПКМ.1187).

Ч.1. — V+123 арк.

Ч.2. — 142+IX арк.

Ч.3. — 132 арк.

Ч.4. — 133+VIII арк.

Книги оправлені в одну палітурку, на корінці якої витиснено ініціали “Л.П.”. На титульній сторінці та арк. 1 штамп:

“Із книгозбірні пам’яті Василька Падалки. † 1910 р.”.

2. Василенко В.И. Земледелие по украинским народным воззрениям. — Полтава: Тип. Губ. правления, 1893 (Інв. ПКМ.1209)

На обкладинці дарчий напис автора Л.Падалки: “Многоуважаемому Льву Васильевичу Падалке от автора”. На титульній сторінці печатка “Із книгозбірні пам’яті Василька Падалки. † 1910 р.”

3. Василенко В.И. Метеорология и земледелие по украинским народным воззрениям, с программой для собирания материалов. — Полтава: Типо-литография М.Л.Старожицкого, 1902. — IV+94с. (Приватне зібрання)

На обкладинці дарчий напис автора: “Льву Васильевичу Падалке на память глубокого уважения от автора”. На титульній сторінці та сторінці III — печатка “Із книгозбірні пам’яті Василька Падалки. † 1910 р.”

4. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 13-й. — 1894. — Т.XLV. — Май. — С.195-386.

(Інв. ПКМ. 748) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”.

5. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год.13-й. — 1894. — Т.XLVII. — Октябрь. — 166+4с.

(Інв. ПКМ. 753) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”.

6. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 14-й. — 1895. — Т.XLVIII. — Февраль. — 139-264+43-90+34с.

(Інв. ПКМ. 757) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”.

7. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 14-й. — Т.XLVIII. — Март. — 265-418+91-136+2+IVс.

(Інв. ПКМ. 756) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”. Обкладинка від січневого числа.

8. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 14-й. — 1895. — Т.L. — Июль-август. — 1-210+58+4с.

(Інв. ПКМ. 760) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”. Обкладинка від вересневого числа.

9. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год.16-й. — 1897. — Т.LVI. — Февраль. — 151-350+31-61+18с.

(Інв. ПКМ. 772) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”. Обкладинка від березневого числа.

10. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 16-й. — 1897. — Т.LVII. — Июнь.-363-512+85-122-IVс.

(Інв. ПКМ. 775) На обкладинці підпис: “Л.Падалка”. Обкладинка від квітневого числа.

11. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 16-й. — 1897. — Т.LVIII. — Июль-август. — 238+80с.

(Інв. ПКМ. 780).

12. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 17-й. — 1898. — Т.LXI. — Апрель. — 167+36+1с.

(Інв. ПКМ. 794) На титульній сторінці рукою Л.Падалки помітка: “Апрель”.

13. Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. — Год 17-й. — 1898. — Т.LXII. — Сентябрь. — 145-316+61-97+III с.

(Інв. ПКМ. 863) На обкладинці підпис: "Л.Падалка"

14. Коципинський А. Писни думки и шумки руського народа на Подоли, України и в Малороссии списаны и переложены под музыку А.Коципинским. — К.: Издание книжного и музыкального магазина Болеслава Корейво, 1885. — 148+III+32с.

(Інв. ПКМ. 12257) На обкладинці підпис: "Л.Падалка". На титульній сторінці штамп "Із книгозбірні пам'яті Василя Падалки. Ф 1910 р." На корінці витиснені ініціали "Л.П."

15. Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв, помовок, загадок і замовлянь / Впорядкував М.Комаров. — Одеса: Типоліторг. Е.И.Фесенко, 1890. — X+124с.

(Інв. ПКМ. 1194) На титульній сторінці штамп "Л.В.Падалка". На арк. 1 штамп "Із книгозбірні пам'яті Василя Падалки. Ф 1910 р." На палітурці підпис: "Л.Падалка".

16. Падалка Л.В. Російсько-український діловодний словник. — Полтава: друкарня І.Л.Фрішберга, 1918. — IV+110 арк.

(Приватне зібрання П.П.Ротача) На титульній сторінці штамп: "Із книгозбірні пам'яті Василя Падалки. Ф 1910 р."

ПРИМІТКИ

1. ІР ЦНБ НАН України ім'я В.І.Вернадського. — Ф.112. — Спр.3.

БЛИЗЬКІ ПО СЛУЖБІ І ДУХОВНО (Г.Г.Ротмістров)

Г.Г.Ротмістров.
Фото І.Ц.Хмельвського.

Постать відомого полтавця Григорія Ротмістрова (03.07.1864 - 03.05.1940) ще донедавна у наукових публікаціях розглядалася виключно як фахівця — статистика і науковця. Відповідно його громадська, політична і культурна діяльність замовчувалась, або згадувалась фрагментарно кількома незначними і загальними

штрихами. Подавати ж всебічно і ширше розвідку про цю непересічну особистість досі було справою марною.

Тому використовуючи надану нам можливість, беручи до уваги службу і духовну близькість Гр. Ротмістрова й Л.Падалки, в передньому слові до недрукованої автобіографії Ротмістрова за 1930 р., спробуємо заповнити цю суттєву прогалину і акцентувати увагу головним чином на тих фактах, які розкривають діяльність вченого з іншого (маловідомого нам) боку як щирого українця і патріота рідної Полтави. Це сьогодні тим більше на часі, бо у автобіографіях від 1925¹ та 1930² рр., зрозуміло з яких міркувань, його громадська діяльність була фактично опущена.

Відомості, які характеризують життя земського статистика у значній мірі розпорошено по друкованих і архівних джерелах: часописах³, документах, спогадах. Вони, звичайно, за формою і змістом різні, в залежності від того, ким і в яких умовах склалися. Тому спочатку звернемося до свідчень людей, що особисто знали Ротмістрова і відвели йому належне місце у своїх незаангажованих мемуарах та записах.

За свідченням одного із сучасників — П.Сухомлина, — як громадський і культурний діяч Гр. Ротмістров був досить популярним і чимало зробив для рідної Полтави в атмосфері дружнього оточення Л.Падалки, М.Дмитрієва, Гр. Коваленка, П. Мирного, Ол. Русова

та ін. Так, поміж інших робіт, — згадував Сухомлин, характеризуючи земця, — йому пощастило на початку століття привернути симпатії більшості земських гласних до побудови розкішного палацу-музею в українському стилі, а згодом прийняли активну участь у зборі пожертв на проєктований в Києві пам'ятник Т.Шевченкові⁴ (наскільки активно була участь Ротмістрова у зборі пожертв це потребує дослідження за архівними джерелами — Т.П.)

Подвижницька діяльність Ротмістрова у культурному житті губернії цим не обмежувалася. Важливою нам вбачається участь у створенні в Полтаві українського клубу, де містився у другому десятилітті ХХ ст. т. зв. штаб представників місцевої національної інтелігенції. Культурно-просвітницьке товариство з такою назвою було заініційовано ще 11 квітня 1910 р. у помешканні присяжного повіреного Є.Сіяльського. На зібранні того вечора, за словами донощика, крім господаря, були присутні: Григорій Ротмістров, Іван Панченко, Григорій Коваленко, Іван Різенко, Лев Падалка⁵ та ін. А згодом, на організованому засіданні клубу, в травні 1913 р. увійшли до складу його старійшин: Євген Сіяльський, Павло Чижевський, Гр. Ротмістров, Віктор Андрієвський, Григорій Маркевич, Павло Ганько, Павло Макаренко, Вадим Щербаківський...⁶ За спогадами колишнього губерніяльного комісара освіти Віктора Андрієвського, головна мета заснування клубу (як своєрідного інформаційного осередку українців та місце зібрання членів "Полтавської громади") була успішно виконана, особливо у ході визвольних змагань 1917-1918 рр.⁷ До речі, за досить нетривалий час свого існування (1913-1918) клуб, який містився по вул. Стрітенській, 37, відвідали: проф. Михайло Грушевський, правник Микола Міхновський, редактор газети "Рада" Андрій Ніковський (09.11.1913), антрополог і етнограф Хведір Вовк (1914) та ін.

Досить дивним виглядає те, що вже обіймаючи керівну посаду радянського службовця, Ротмістров залишається безпартійним. В анкеті по обліку робітників радянського апарату Полтавщини від 24 серпня 1925 р. він власноруч зазначає, що раніше до політичних партій та угруповань не входив і нині пере-

буває позапартійним⁸. Можливо це й так, але скоріше (не перебував) — для відділу кадрів і ДПУ. Бо політичні симпатії земця були досить відомі. Як свідчать архівні документи, спогади Юрія Колларда та Євгена Чикаленка, Ротмістров на початку століття був не тільки прибічником української демократичної партії, а й належав до керівників її полтавського осередку⁹. Своїм головним політичним завданням партія ставила здобуття автономії України.

Продовжуючи думку зазначимо, що чітко вималюється політична позиція Ротмістрова в його епістолярії. В одному з листів (від 1905 р.) до свого колишнього приятеля по Полтавському земству, проф. Івана Лучицького (з нагоди, коли той обирався до Державної Думи) знаходимо кілька важливих у цьому плані рядків. Прочитуємо їх мовою оригіналу: *“Радуясь Вашей кандидатуре от Киева... и уверен, что в Вашем лице будем иметь “цирого і енергійного оборонця покровдженної долі України”. Желательно было бы видеть Вас активным участником в органической работе украинской фракции, если таковая образуется в Думе. Я теперь глубоко проникся громадным значением факта существования в Думе отдельной самостоятельной украинской фракции. Пусть она будет и не особенно численной, но нужно, чтобы она была и вносила свои законопроекты с точки зрения интересов своего народа. Как это ни странно, но нужно ведь доказывать вполне просвещенным людям, что Украина не Малороссия. И велика будет заслуга того, кто сумеет внести в это дело публично перед всем миром ясность и определенность”*¹⁰. Такі слова могла написати людина не тільки смілива, а й далекоглядна і патріотична. Ротмістров не міг не відчувати, навіть по своїй службі, чим живе і “дихає” кожне село і містечко губернії, усвідомлюючи чітко при тому, яка прірва існує між Малоросією і Україною...

Цікавою також є оцінка діяльності статистика у мемуарах відомого політика та публіциста з Чернігівщини Миколи Ковалевського, який напередодні 1917 р. мешкав і працював у Полтаві. За його свідченням, найважливішим осередком українського життя губерніяльного міста була місцева організація ТУПу (товариство українських поступовців — Т.П.), до якої належали переважно старші українські діячі, які займали в різних ділянках життя відповідальні становища. Характеризуючи коротко провідників товариства, Ковалевський поряд з Павлом Чи-

жевським ставить і Гр.Ротмістрова, який *“мав під своєю рукою всю статистичну організацію Полтавицини”*. За його словами, Ротмістров займав у ТУПі становище на кшталт “начальника штабу” і всі важніші вказівки і розпорядження ТУПу переводились головним чином через нього і його людей. У кожному повітовому місті він (Ротмістров — Т.П.) мав своїх мужів довір’я, через яких утримував сталий контакт із широкими масами населення...¹¹

Доповнюючи мемуарні джерела іншими, зазначимо, що обіймаючи посаду завідувача статистичного бюро Полтавського губерніяльного земства (за радянщини — Полтавського округового статистичного бюро), продовжуючи традиції В.Василенка та Ол.Русова, Гр.Ротмістров підтримував і неодноразово надавав роботу багатьом “неблагонадійним” землякам. Упродовж багатьох років пліч-о-пліч з ним працювали однопідприємці: Лев Падалка (діловодом оціночної комісії значиться з 25 січня 1885 р.¹² по 1916) (?), Михайло Рклицький (статистик, 1909-1916), Петро Репетін (статистик, 1909-1910), Павло Макаренко (інженер, статистик, 1909-1916), Іван Панченко (статистик, 1909-1912), Дмитро Соловей (1923-1925); тимчасово знаходили пригук статистиками — Андрій Жук, Василь Кошовий, Аркадій Кучерявенко, Костянтин Шаревський та інші. Названі нами прізвища дозволяють стверджувати, що організовуючи такою громадою статистичні обслідування, економічні, геологічні та інші дослідження полтавські земці одночасно поширювали (існує безліч фактів) і національну свідомість влаштуванням курсів українознавства, боротьбою за українську школу, популяризацією українського народного мистецтва та ін. Можливо, мали рацію слідчі, які повідомляли керівництву, що внаслідок уважного ознайомлення зі справами управління, Ротмістров вважається чи не головним винуватцем селянських заворушень у Лубенському повіті в 1902 р.¹³ (А чи тільки в Лубенському? — Т.П.)

Оцінюючи глибше здобутки Ротмістрова на ниві статистики, коротко зазначимо, що з усіх його праць особливу вагу мав перепис Полтавської губернії 1910 р., який було блискуче проведено за короткий час — три місяці.¹⁴ Програму й методологію перепису 1910 р. викладено було статистиком у передмові до опублікованих в 17 томах матеріалів, які згодом послужили зразком для проведення вже всеросійських переписів 1916, 1917 та особливо 1920 р.¹⁵

Як зазначали у 1919 р. колеги Ротмістрова, неві-

д'ємно пов'язані з його ім'ям також організація і виконання дослідницьких робіт по земельному кадастру на Полтавщині в період 1911-1913 рр., заснування першого по часі "Статистического справочника по Полтавской губернии". За його редагуванням вийшла ціла низка статистичних видань, у т.ч. 17 "обзоров сільського господарства", 13 "Статистических ежегодников", 10 "Справочников по Полтавской губернии", "Статистический справочник по Югу России"¹⁶ та ін. Полтавське губерніяльне земство у площині статистики на зламі століть вважалося чи не найпотужнішим на території Російської імперії. Втім краще про діяльність стат.бюро, його працівників (як фахівець, а тим більше керівник) скаже сам Ротмістров. Тож надамо нарізку і йому слово.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). — Ф.Р. — 363, оп.1. — Спр.1279. — Арк.4-5.
2. ДАПО. — Ф.Р. — 8831, оп.13. — Спр.2. — Арк.6-12.
3. Приміром: Сухомлин П. Г.Г.Ротмістров // Голос Полтавщини. — 1942. — 22 липня. — ч.80(98); Жук В. Земський статистик // Зоря Полтавщини. — 1970. — 28 червня. — № 149 (11500); Її ж. Сторінки славного життя // Зоря Полтавщини. — 1970. — 31 травня.
4. Сухомлин П. Г.Г.Ротмістров // Голос Полтавщини. — 1942. — 22 липня. — ч.80(98).
5. Держархів Російської федерації (м.Москва). — ф. 102 (1910). — Спр.5, ч.63Б. — Арк.26 зв.
6. Украинская жизнь. — 1913. — №6. — С.94.
7. Андрієвський В. Три громади. Спогади з 1885-1917 рр. — Львів, 1938. — С.85-92; 104-105.
8. ДАПО. — Ф.Р. — 363, оп.1. — Спр.1279. — Арк.3.
9. ЦНБ НАН України. — Ф.Ір. 111. — №15951; Чикаленко Євген. Спогади (1861-1907). — ч.3. — Львів, 1926. — С.31-32; Коллард Юрій. Спогади юнацьких днів. — Торонто: Срібна Сурма, 1972. — С.132..
10. ЦНБ НАН України. — Ф.Ір., 111. — № 57408.
11. Ковалевський Микола. При джерелах боротьби. Спогади, враження, рефлексії. — Іннсбрук, 1960. — С.199.
12. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства. Приложение (с1882 по 1894 г. вкл.) — Полтава, 1902. — С.135.
13. ЦДІАУ. — Ф. — 321, оп. 1. — С.ч. — Спр. 237. — Арк.74.
14. Сухомлин П. Г.Г.Ротмістров // Голос Полтавщини. — 1942. — 22 липня. — ч.80(98).
15. Там само.
16. ДАПО. — Ф.Р. — 8831, оп.13. — Спр.3. — Арк.1.

Родился я в 1864 г. в Пирятинском уезде Полтавской губ. (с.Ганзеровщина) в семье мелкого провинциального служащего, имевшего огромную семью при весьма ограниченных средствах. После двух лет обучения в Пирятинском уездном училище мне благодаря случайно сложившимся обстоятельствам удалось поступить в Лубенскую гимназию. Учение мне давалось легко, и уже с 15 лет я имел самостоятельный заработок, занимаясь уроками с учениками низших классов той же гимназии; с того времени существуют исключительно своим трудом.

По окончании в 1883 г. гимназии я поступил в Киевский ун-т сначала на медицинский, а потом перешел на юридический факультет, который и окончил в 1892 году. Это был период тяжелой реакции как и общественной жизни вообще, так особенно в жизни высшей школы. Царское правительство после убийства Александра II принимало все меры к задушению всякой свободной мысли и в первую очередь у молодежи. Но жизнь брала свое, и этот период обозначался частыми студенческими протестами, забастовками и недозванными собраниями. Благодаря тому, что я во всех таких выступлениях принимал активное участие, меня несколько раз увольняли из ун-та, иногда с административною высылкою из Киева.

Во время пребывания в ун-те меня наиболее интересовали экономические науки. В 1891 г. мне случилось принимать участие в переписи городов Полтавской губ., производившейся Статистическим Бюро Полт. Губземства. Это и определило дальнейшее направление моей деятельности: в статистике я увидел то орудие, которым мои теоретические размышления могут связываться с действительной жизнью в массовых наблюдениях. А к тому же по тому времени статистическая работа в земстве была и наиболее независима, ибо она требовала известной инициативы и творчества, а это неизбежно влекло за собой и определенную самостоятельность. Этим, между прочим, объясняется и то обстоятельство, что значительная часть революционных и оппозиционных элементов находила себе убежище, а вместе с тем и заработок, в земской статистике. При таких обстоятельствах, когда мне в 1894 году было предложено поступить в Полтав. Статбюро в качестве ответственного статистика, я и принял это предложение. Земство в то время только начало разворачивать свою более или менее широкую деятельность в проведении разного рода экономических и культурных мероприятий, которые необходимо было обосновывать определенными данными. Соответствующих специалистов в Полтав. земстве еще не было, и первоначальная статистическая разработка этих мероприятий поручалась статистическому бюро, и в частности мне. Я с интересом относился к этой работе и на ряду с выполнением очередных статистических работ (по составлению частей "Обзора сел.хоз." и пр.) значительную часть времени уделял составлению пояснительных записок (напр., о постройке Киево-Полт. жел.дор., которая в скором времени и была построена, об устройстве подготовительных педагогических курсов), составлению докладов земскому собранию (о мерах к урегулированию мелкой хлебной торговли, об обложении промышленности) и т.д. Эти работы исполнялись отчасти на основании тех статистич. материалов, какие имелись в земстве, но их было тогда еще слишком мало, и приходилось необходимые сведения по преимуществу вновь собирать анкетами, экспедициями, выборками из ведомственных источников и пр.

В 1899 г. в связи с оценочными работами, возложенными на земство, земству пришлось значительно увеличить персонал Стат. бюро. На должность заведующего Полт.Стат.бюро был приглашен известный статистик Ап.Ап.Русов, я же был назначен его помощником. Но в скором времени "по независящим обстоятельствам" Русов вынужден был выехать из Полтавы, и мне пришлось в 1902 г. принять на себя заведывание статистическим бюро, которым я веду и поныне. Это был тяжелый момент в жизни Статбюро. В это время разразились известные крестьянские движения в смежных частях Полтав. и Харьк. губерний, а вскоре разразилась и революция 1905 г. Царское правительство определенно считало все земские статистические бюро теми очагами, которые тесно связаны с революцией, а потому решительным образом их ликвидировало. Неликвидированными остались лишь те немногие статбюро, которые уже основательно срослись со всеми порами земской жизни и которые ликвидировать было не так легко, как Московское, Вятское, Псковское и некоторые другие и в числе их и Полтавское, правда, потерпевшее в это время значительный ущерб в личном сос-

таве. Но этим статбюро уже пришлось оставить мысль об экспедиционных обследованиях, так как они были особым царским указом запрещены, а оставалось сосредоточить все внимание на разработке тех материалов, какие до того были собраны. В частности Полтав. статбюро в эти годы (1907-1910) занялось разработкой материалов по оценке городских недвижимых имуществ, а кроме того продолжало составлять ежегодные издания "Обзор сельского хозяйства" и "Статистический ежегодник". К этому же времени относится и начало составления мною "Статистического Справочника по Полтав. губ.", который с 1908 года стал ежегодным изданием. Сложное

дело обстояло с оценочными работами в отношении земельных имуществ. В виду запрещения экспедиционных обследований, необходимо было искать других источников получения этого рода сведений. Такими отчасти являлись данные текущей сел. статистики, помещаемые в "Обзорах". Но они оказались далеко недостаточными. Поэтому программы текущей сел. статистики были пересмотрены и соответственно дополнены, с тем, что-бы по истечении 3-4 лет, пока будет производиться разработка материалов по оценке городских недвижимых имуществ, будут накоплены новые материалы по текущей сел. статистике, которые вместе с материалами за предшествующие годы дадут достаточно прочную основу для выработки оценочных норм для земельных имуществ.

К 1910 году сгушенная политическая атмосфера стала понемногу разрежаться, и явилась возможность поставить вопрос о производстве сплошной сел.хоз. переписи в Полтав. губернии. При значительном сопротивлении все же удалось добиться от земства ассигнования необходимых средств, а от администрации соответствующего разрешения. План и программы переписи были тщательно продуманы, и проведена столь же тщательно подготовка. Особое внимание было обращено на подготовку уездных руководителей из числа приглашенных для этого лиц. Подготовка заключалась в изучении программ и инструкций и пробных работах, после которых инструкции дополнялись и исправлялись. В середине мая перепись была начата во всех 15 уездах. В сентябре перепись на местах была закончена, материалы были свезены в Полтаву и сразу же была начата и разработка их. К концу того же 1910 года были даны краткие предварительные итоги, а в 1912 году была закончена и полная разработка всех материалов, которые постепенно и печатались. В 1913 году было закончено и печатание в виде 17 томов — 15 поуездных, 1 погубернский и 1 том со средними и относительными величинами.

В предисловии к материалам переписи мною полностью изложена методология этой переписи и приведены все программы, инструкции и указы, которыми перепись сопровождалась. Около этого же времени начаты были и работы по описанию промышленных заведений в оценочных целях особо сформированным составом сотрудников, а одновременно с тем накопленные новые материалы по текущей сел. статистике давали уже возможность ближе подойти к основным стадиям работы в деле оценки земельных имуществ. Были намечены те естественно-исторические признаки, которые в условиях Полтав. губ. должны были лечь в основу оценки земель. Такая наметка давала возможность с этого момента приступить к учету земель и параллельно с этим продолжать более детальную работу по установлению величин оценочных норм.

Земельный учет в условиях Полтав. губ. с ее крайне распыленным подворным землевладением представлял особые трудности. Методологии этой работы совсем не было, так как подобная работа нигде в России не была произведена. Между тем работа эта была и очень ответственна: помимо того, что она дорого стоила (обошлась она земству свыше 400 тыс.рубл.), она ложилась в основание в дальнейшем для взимания земских налогов, и следов., всякая ошибка могла вести к неправильному обложению плательщика. Но все же при огромном напряжении сил (работало иногда свыше 400 душ) она была закончена в

2 1/2 года и результаты ее были немедленно использованы для обложения земли на новых основаниях.

К 1913 году все оценочные работы были закончены и выработанные новые основания оценки, пройдя установленные довольно многочисленными инстанциями, с 1915 года были введены во всей губернии одновременно для всех видов имуществ (земельных, городских, промышленных торговых).

Во время империалистической войны развитие статистических работ затормозилось. Внимание земств было сосредоточено на практических вопросах, связанных с войной. Экономический уровень крестьянских хозяйств стал падать. Возникла необходимость выяснить их состояние на основе более точных статистических данных. В этих целях было произведено в общегосударственном масштабе две переписи в 1916 и в 1917 годах, обе они были проведены в Полтав. губ. под моим руководством.

1918 и 1919 гг., когда власть на Украине часто менялась, были для статистики временами упадка и хилого прозябания. Некому было ею и интересоваться — не до того было. Так продолжалось до 1920 года, когда окрепшему уже к тому времени Советской властью было поставлено на очередь проведение переписи в самом широком масштабе: наряду с сел.хоз. переписью было поставлено задачей одновременно произвести также перепись демографическую и промышленную. Несмотря на огромные трудности и препятствия в производстве переписей, благодаря свирепствовавшим бандам, все же их удалось провести почти по всей губернии, за исключением нескольких волостей, оставшихся недоступными вследствие наличия банд.

Продолжая работать и при Советской власти в Полтаве в роли заведующего статбюро, я в меру разумения посылно откликаюсь своей инициативой в проведении тех статработ, которые могут осветить тот или иной возникающий отдельный вопрос, или которые необходимы местным работникам в их повседневной работе. Так, в 1923 г. в связи с сильным расхождением цен на промтовары и сел.хоз. продукты по моей инициативе и под моим руководством было произведено описание Решетилловской сельской ярмарки, которое наглядно иллюстрировало взаимоотношения между городом и селом; разработанные материалы этого описания, насколько мне известно, значительно содействовали проведению известных мероприятий. В 1925 и 1927 гг. на местные средства были произведены сплошные переписи куст.-ремесленной промышленности, послужившие основой для ряда мероприятий в этой области; в 1926 году мною введено составление систематических конъюнктурных обзоров экономики округа, дающих возможность местным работникам ориентироваться в темпах и направлении развития явлений местной жизни; выработан тип местного издания в виде "Статистики Полтавщины" применительно к кругу работ Статбюро и заключающий в себе главнейшие статистические сведения; разработаны материалы ОФО для характеристики отдельных сельсоветов округа, как существенное пособие для практических работников округа; а в настоящее время готовятся к печати материалы по более обширной программе для характеристики земельных обществ, как первичной ячейки в проведении разного рода мероприятий на селе.

В качестве члена Коллегии ЦСУ, я особое внимание уделяю вопросам организационным и программным. В свое время при переходе на 3-степенную систему управления я принимал самое деятельное участие в реорганизации статист. аппарата, как в отношении выработки штатов, так и в комплектовании личного состава. Участвуя в разработке планов и программ работ ЦСУ, я вношу посильную лепту в дело приспособлений их к потребностям жизни наличным силам статист. аппарата, всемерно заботясь о правильном взаимоотношении центра и периферии, как в отношении целесообразного распределения работ, так и средств. Между прочим, мною в свое время с достаточной настойчивостью был выдвинут вопрос о ненужности при наличных условиях предполагавшейся тогда Всесоюзной сел.хоз. переписи, и эта точка зрения, поддержанная и оформленная М.Б.Гуревичем, была принята и Коллегией ЦСУ, Украины.

Больших литературных работ у меня нет. Собственно статистические работы мои сводятся к нескольким главам по вопросам текущей сел.хоз.статистики, помещенным в "Обзоре сельского хозяйства Полтав. губ." за 1894-1898 гг., да к довольно, правда, существенной работе, помещенной в виде "Предисловия" к материалам подворно-хозяйственной земской переписи 1910 года, в котором подробно изложена методология этой переписи. Но мною составлено не мало всякого рода докладов земскому собранию, объяснительных записок и пр., в которых

то использовано более или менее обширный статистический материал, то излагалась методология тех или иных статистических работ.

Такое положение явилось результатом того, что в первое время моей статистической деятельности, как указано выше, мне приходилось значительную часть времени уделять разработке разного рода практических вопросов, требовавших статистического обоснования; с занятием же должности заведующего статист. бюро я все внимание сосредоточил на четкости всех работ статбюро, были ли это работы по собиранию статистических материалов, по технической разработке их, или составлению литературных статей и монографических исследований. Не беру судить, насколько мне это удалось достигнуть, но в каждой работе я стремился:

1) к выдержанности определенной методологии;

2) к обработке отдельных частей в соответствии с их значением в общей конструктивной увязке целого;

3) к максимальной возможности практического использования результатов работы. Каждая работа мною обыкновенно от начала до конца во всех стадиях тщательно продумывалась, и затем составленные план, программы и инструкции подвергались подробному обсуждению и изучению с теми сотрудниками, которые потом выполняли эту работу. Вообще должен сказать, что я никогда не жалел времени на подготовку к работе, иногда проводя такую подготовку и повторно. Это всегда окупалось не только четкостью исполнения, но и большей заинтересованностью и сознательным отношением персонала к работе.

Конечно, иное отношение мое было к литературным работам, где я имел дело с сотрудниками уже высшей квалификации. Здесь я предоставлял авторам самостоятельно составлять план работы, иногда лишь подсказывая общее построение и указывая на желательность использования тех или иных источников. Но к написанной уже работе при редактировании относился достаточно требовательно как в отношении развития темы, так и точности и ясности литературного изложения.

Такой постановкой работ в самом учреждении, четкостью их проведения и такой же четкостью их публикации, по всей вероятности, и следует объяснить то внимание, каким пользовалась и пользуется Полтавское статбюро среди других статист. учреждений: работники, прошедшие школу Полт. статбюро, всегда охотно и предпочтительно перед другими принимаются на работу в др. статист. бюро; не мало их работает по статистике в Харькове — в ЦСУ, в окрстатбюро и в разных наркоматах, в Киеве, в Одессе и друг. городах; точно также изданные труды пользуются достаточно широкой известностью, и на такие из них, напр. материалы подворной переписи 1910 года еще и в настоящее время предъявляется спрос разными высшими учебными заведениями (в том числе Ком. Академией). В свое время такие авторитеты, как профессора Н.А. Каблуков или А.Ф. Фортунатов всегда давали в печати самые лучшие отзывы о трудах Полтав. Статбюро за время моего руководства им (помнится, в "Русск. Вед.", в "Эконом. Обозрен." и друг.)

Из работ, проведенных под моим руководством, можно остановиться на таких главнейших:

1. Производство подворной сельско-хозяйств. переписи 1910 года, которая и до сих пор, сколько мне известно, остается классическим образцом переписи по своей полноте, по краткости срока ее выполнения и разработки собранных материалов. Отличительные черты ее:

а) Переписаны были все хозяйства, как крестьянские, так и помещичьи по одинаковой подворной карточке (помещичьи, кроме того, и по особой программе) и в разработке и те и другие группировались по размерам;

б) Перепись была произведена на пространстве всей губернии в течение всего 4 летних месяцев временным персоналом. Этим было разрушено своего рода предубеждение, среди земских статистиков, что сел.хоз. переписи можно производить только постоянным штатным персоналом статбюро, вследствие чего земские переписи обычно затягивались на несколько лет в губернии и тем обесценивались. Метод и программа этой переписи послужила образцом и переписей в госуд. масштабе;

в) Разработка переписи в течении 2 лет по единообразной программе для всех 15 уездов, дающих возможность сравнению их, с приведением средних, и относительных величин. Отпечатана она в 17 томах — 15 поуездных, 1 погубернский и 1 том со средними и относительными величинами (закончено печатание в 1913 году);

г) С особой подробностью разработан вопрос о наемном труде, как в мелких хозяйствах, так и в крупных, при чем в последних выделен труд в промышленных заведениях, перерабатывавших продукты

сельского хозяйства;

д) Приведена подробная группировка хозяйства по главным источникам существования;

е) Дана полная характеристика экономического положения кустарей и ремесленников в связи с сельским хозяйством;

ж) По сравнению с другими земскими переписями в ней введены также новые вопросы:

1) о найме и отпуске членов семьи в летнее время и в зимнее время в связи с составом семьи;

2) в скольких кусках пахать в хозяйстве;

3) о количестве птицы;

4) об орудиях транспорта;

5) об удобрении и его использовании.

II. Производство оценочно-статистических работ по закону 1893 года представляло особые трудности; закон и инструкция к нему были составлены очень запутано, никакого предшествующего опыта в этом деле не было, и методологию работ приходилось выработать самостоятельно, на каждом шагу наталкиваясь на те или иные препятствия. Целью их было уравнительность обложения земскими сборами вида недвижимых имуществ — пахот. земель, лесов, сенокосов, городских имуществ, промышленных предприятий, торговых заведений. Работы заключались:

а) В определении норм чистой доходности для каждого вида имуществ.

б) В описании их в соответствии с признаками, положенными в основание оценочных норм.

в) В составлении инвентарей, обеспечивающих в дальнейшем точный учет имуществ.

г) В составлении лицевых счетов владельцев имуществ.

Проведены они были за сравнительно короткий срок — за 1907-1913 гг., что особенно важно, новые основания обложения были введены одновременно для всех видов недвижимых имуществ, чем достигалась уравнительность их обложения (кроме Полт. губ., работы эти были закончены также около того времени только в губерниях: Вятской, Московской и Тамбовской). Особенно громадны были работы, само собою разумеется, по переоценке земельных имуществ, как в стадии определения норм доходности, которые должны были охватить разнообразные и природные, и экономические условия, так и в стадии учета земель по отдельным владельцам, который производился применительно к установленным оценочным признакам. Эта последняя работа была особенно кропотливой и большой. При наличии в Полтав. губ. подворного (а не общинного) землевладения нужно было зарегистрировать точное количество земли у каждого самого мелкого землевладельца (хотя бы несколько квад. саж.) с распределением ее на угодья и установленные оценочные разряды. Чтобы судить о громадности этой работы, достаточно, не вдаваясь в подробности, сказать, что в ней принимало участие около 500 лиц, которые в течении 2 1/2 лет проработали 160 тысяч рабочих дней.

Отличительные черты работ по переоценке недвижимых имуществ:

1) План работ был строго координирован как в отношении сроков выполнения отдельных частей, так и в отношении их увязки норм доходности отдельных видов имуществ, чем достигалась уравнительность их обложения;

2) Выработанные оценочные нормы были основаны на признаках видимых, легко доступных для проверки, а потому понятных всякому плательщику налогов;

3) В результате проведенных оценочных работ во многих случаях обложение крестьянских земель, как земель худшего качества значительно понизилось, и повысило обложение помещичьих земель по обратной причине;

4) Земельным учетом было обнаружено до 120 тыс. дес. ускользавшей от обложения земли (по преимуществу помещичьей), что дало новый источник доходов для земства;

5) С окончанием оценочных работ была проведена полная инвентаризация всех видов имуществ, что давало четкость в работе земского аппарата, а передача ведения инвентарей учрежденным к тому времени уездным статбюро полностью закрепило их положение и таким образом статист. организация в губернии приобрела более или менее законченный вид.

III. При Советской власти в 1923 году под моим руководством была проведена перепись Решетилковской ярмарки. Методология проведения переписей ярмарок до тех пор не была достаточно проработана и

ограничивалась отдельными опытами. Перепись этой ярмарки положило прочное основание в вопрос о методологии этих переписей, и уже в 1929 году по этому образцу ЦСУ Украины произвело переписи 8 осенних ярмарок в разных округах.

IV. Особое внимание мною было обращено на популяризацию статистических сведений. В этих целях мною было предпринято специальное издание сначала под названием "Полтавского Земского Календаря" (1908-1910 гг.), где календарные сведения собственно не играли никакой роли (название служило лишь для внешности), а затем издание в соответствии со своим настоящим содержанием получило название "Статистического Справочника по Полтав. губ." (1911-1917 и 1925 гг.). Это было первое в России издание (и по содержанию и по названию), послужившее образцом для этого типа изданий в др. губерниях (Харьковская, Тверская, Череповецкая и др.). Особенность этого издания: краткие сведения по всем отраслям экономической и культурной жизни населения с пояснительным текстом, исчислениями средних и относительных величин и сопоставлениями, позволяющими быстро ознакомиться с главнейшими чертами данного явления.

V. Много времени мне приходилось и приходится уделять редактированию трудов Статбюро. Всего мною проредактировано свыше 1500 печатных листов, из них при земстве (1902-1917 гг.) свыше 1300 листов и при советской власти около 200 печатных листов. Характер изданий в оба периода несколько различен. При земстве печатались ежегодные издания: "Обзор сельского хозяйства в Полтав. губ." "Статистический Ежегодник" и "Статистический справочник", а кроме того очередные издания по оценочным работам, по переписям и отдельные монографии. Правда монографий в виде отдельных изданий вышло немного, так как они находили себе место в "Статистич. Ежегоднике". Это было особенностью "Полтав. Стат. Ежегодника" в отличие от "Ежегодников" др. земств: в нем первоначально печатались общие сведения по губернии, я впоследствии, когда начал издаваться "Статистический Справочник", в "Ежегоднике" стал помещать по преимуществу монографии, а также статьи по вопросам земского хозяйства, разрабатывавшимся периодически — один через каждые 2 года, другие — через три и т.д.

Такой порядок печатания трудов Статбюро в виде комплектных годичных изданий, который был пригоден при земстве, при советской власти уже не соответствовал бы темпу жизни, да и состав сотрудников с упразднением губерний и переходом на окруж систему по своей квалификации стал несколько ниже. Поэтому необходимо было приспособить и тип изданий к наличным условиям. Таким наиболее удобным изданием оказался выпуск бюллетеней, в которых печатаются очередные наиболее значительные работы Статбюро по мере их выполнения по плану ЦСУ. Со времени упразднения губерний и реформирования окружных статбюро, издающиеся Полтав. Статбюро бюллетени носят общее название "Статистика Полтавщины в новых її межах", которые получили уже более или менее определенный характер. В этом издании более значительные работы, выполняемые по плану ЦСУ, печатаются с необходимой текстовой разработкой, а, кроме, того печатаются квартальные обозрения конъюнктуры экономики округа с приложением соответствующего цифрового материала. Содержание и форма таких обозрений впервые была введена мною в Полтаве, а в последнее время за нею начали следовать и некоторые др. Статбюро больших округов (Харьков, Одесса).

Из изданий ЦСУ под моей редакцией вышли "Материалы по описанию округов" — по всем округам и "Нариси з техніки селянського рільництва на Україні".

Существенной частью моего руководства был вопрос о подборе сотрудников Статбюро, так как на этом именно вопросе у меня в свое время происходили часто острые "недоразумения" как с администрацией, так и с земской управой. Я принципиально считал необходимым максимально представлять возможность работать в статбюро лицам "неблагонадежным", т.е. вернувшимся из политич. ссылки или состоящих под надзором полиции. Делал я это потому, что такие лица не принимались на службу ни в какие учреждения и лишены были заработка, между тем по своей квалификации они были ценными работниками. Главным образом не считался я и с общим запрещением приема на службу евреев. Большею частью приходилось делать это, прибегая к

тем или иным ухищрениям в обход формальностей. Само собою разумеется, в конечном счете это часто раскрывалось и приходилось или искать какого-нб. компромисса в роде предоставления поработать еще некоторое время, пока удастся устроиться в др. городе, или настаивать в виду особых качеств работника на том, чтобы земская управа взяла на себя ответственность пред администрацией за данного работника. На таких основаниях оставались работать в статбюро и работали до самой революции на ответственных ролях вернувшиеся из ссылки Н.В.Ааронский, М.В.Рклицкий, М.О.Оберталлер, С.М.Мазлах, а несколько раньше работал некоторое время А.Г.Шлихтер перед отправкой его в ссылку.

Политическим деятелем я никогда не был, так как не располагал необходимыми для того качествами, и в частности крепкими нервами. Но я всегда принимал самое близкое участие во всем том, что так или иначе было связано с революционным движением или содействовало развитию общественного самосознания. Так, во времена студенчества в течение нескольких лет в Киеве был деятельным членом и долгое время кассиром политического Красного Креста — организации, имевшей целью всяческую помощь ссылке и заключенным, включительно до организации побегов их из тюрьмы. В такой же организации я продолжал участвовать и в Полтаве, где она сыграла особую услугу после революции 1905 года в связи с массовыми арестами; тогда мне удалось собирать и передавать в кассу значительные суммы для этой цели.

В течение многих лет я был деятельным членом Комитета Полтавской Общественной библиотеки, которая являлась в то время средоточием оппозиционных элементов (членом Комитета был также В.Г.Короленко). Она быстро разрослась, организовала книжный склад, филиальные отделения на окраинах города. Администрация все время боролась с ее направлением и деятельностью Комитета, и дело окончилось ее закрытием и передачей имущества в распоряжение реакционного городского управления.

Не входя здесь в перечисление всяких других общественных и политических организаций, в которых мне приходилось участвовать, я ограничусь лишь указанием на свое участие в событиях 1905 года, когда жизнь призывала. И на этот раз я не выступал ни бойцом, ни творцом, ибо ни тем ни другим я быть не мог. Но я принял горячее участие в организации, имевшей целью предупредить еврейские погромы, которые настойчиво пытались устроить черносотенцы вместе с администрацией. Такие попытки удалось ликвидировать, и в Полтаве погромов не было.

Тогда же я помог организовать комитету крестьянского союза Полтавщины. У меня был произведен обыск, найдены документы этого союза, и я был арестован. Но по случайным обстоятельствам документов при деле не оказалось, и я вскоре был освобожден. Деятельное участие я тогда принял и в организации профессионального союза земских и городских служащих, который в 1905 году сыграл свою роль в отношении пресечения безчинств со стороны администрации. Союз этот, председателем комитета которого я был, просуществовал не долго, был закрыт администрацией, и возобновлен был в 1917 году, при чем я снова был избран его председателем. В 1919 году после некоторых мытарств он слился в Союз советских служащих, а в дальнейшем был преобразован в Союз советских и торговых служащих.

При Советской власти я в своей работе также не замыкаюсь в профессиональных рамках статистики и принимаю участие в меру сил и разума там, где это требуется и где я могу быть полезным. Так, в течение двух лет (1923-24), когда местный бюджет находился только в стадии формирования, я в качестве председателя Губисполкома принимал самое деятельное участие в бюджетной комиссии при Губфинотделе; около года был замест. председ. Губплана; несколько раз был избираем делегатом на Съезде Советов; непрерывно во все время Советской власти последовательно губернским, а затем уездными исполнительными комитетами избираюсь на должность завед. стат. бюро, а с 1925 года в течение последних почти 5 лет сверх того состою членом Коллегии ЦСУ.

ДАПО. — Ф.Р. — 8831, оп.13. — Спр.2. — Арх.6-12. — Машинописна копія.
[1930]

© Публікація Тараса Пустовіта

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ ГРОМАДСЬКОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. НА ПОЛТАВЩИНІ (автобіографія Я.К.Імшенецького)

Лев Падалка жив і працював в надзвичайно насичені доленосними для українського народу подіями часи. Його не оминули приморозки «валуївського» циркуляру супроти всього українства, поборників ідеї національної самоідентифікації українського народу. Він був свідком муравйовських погромів українських міст, згубних більшовицьких експериментів. Водночас, він дихав озоном революційного 1905 р., Люпневої революції 1917 р., пережив ейфорію відродження й трагедію загибелі самостійної незалежної Української держави.

Все це, безперечно, не могло не позначитися на формуванні суспільно-політичних поглядів ученого, його оцінках подій, процесів на науково-культурній ниві. Вони не були статичними, зазнавали певних змін. Однак, незмінною залишалась любов Л.Падалки до Полтавщини, її талановитого й працелюбного люду, славного минулого рідного краю. Цією любов'ю осяяні всі без виключення історичні розвідки непересічного дослідника, зірка якого опинилась в одному сузір'ї з такими велетами творчої думки як В.Короленко і П.Мирний, С. і О.Русови, В.Щербаківський і В.Щепотьєв та багатьох інших митців, які навіки уславили Полтаву.

Автобіографія відомого громадського та кооперативного діяча, статистика і публіциста, досить добре знайомого з Л.Падалкою, Я.К.Імшенецького містить досить цікаві матеріали з суспільно-політичного руху кінця ХІХ – початку ХХ ст. на Полтавщині.

Не обминула Я.К.Імшенецького і "хвиля" сталінських репресій. 23 квітня 1938 р. незаконно засуджений до розстрілу з конфіскацією майна. Вирок виконано 2 червня 1938 р.

Публікуючи цей надзвичайно інформаційно насичений документ, сподіваємось, що він дозволить більш повно уявити ті умови, за яких жив і працював літописець Полтавської землі Лев Падалка.

Автобіографія друкується із збереженням стилістики та орфографії оригіналу, виправлено лише окремі помилки.

ІР НАН України. — Ф.Х. — № 5280. — Арк. 1-18.
(Оригінал, рукопис).

Імшенецький Яків Кіндратович

АВТОБІОГРАФІЯ

Імшенецький Яків Кіндратович родився в 1858 р. 21 березня в с.Бабі Сосницького повіту Чернігівської губернії в сім'ї священика. Вчився в Чернігівській духовній семінарії. В 1879 р., коли закінчував четверту класу і збирався вступити до університету, якраз 21 березня, було одержано в семінарії звістку про заборону семінаристам вступати до університетів. В 1880 р. видержав при Чернігівській гімназії іспит за вісім класів і вступив до Московського університету на медичний факультет. Але в квітні 1881 р. через участь в заколотах студентів було виключено з університету. В тому ж році восени вступив до фізико-математичного факультету по відділу природознавства, який і скінчив в 1885 р. в Одесі. В 1886 р. трохи служив в Чернігівській казенній палаті. 1 квітня 1887 р. вступив на службу до Полтавської губернської земської управи статистиком і зразу ж поїхав в Кобеляцький повіт на подвірний перепис. Надалі брав участь в цій роботі по Роменському, Лохвицькому, Константиноградському і Пирятинському повітах. Ця робота і в додаток до неї участь в цінувальному перепису міст Полтавської губернії дали масу живих вражень щодо економічних і побутових обставин життя на Полтавщині. Праця в статистичному бюро губернського земства по розробленню зібраних матеріалів та складанню статистичних описів повітів ці враження углубляла і зв'язувала в системні знання Полтавщини.

Роки 1887 - 1893 були роками реакції та громадського занепаду. Громадського руху в Полтаві, як і скрізь, майже зовсім не почувалось, тільки «Полтавське Товариство сільського господарства» проводило тихо свою роботу. На кінці цього періоду, після моєї доповіді на якусь економічну тему, було обрано мене членом-кореспондентом цього Товариства. Починаючи з 1887 р. я став посилати кореспонденції в газету «Русские ведомости» в Москву. Перша моя кореспонденція була надрукована, мабуть, в червні 1887 р. На цьому й обмежувалась моя участь в громадському житті за ці часи. Деяке поживлення в громадське життя Полтави вносила група толстовців, що з початку дев'яностих років жили в Полтаві: М.С. та Т.С. Дудченки, Леонт'єв, Фейнрман та інші. В 1893 р. керівник полтавської казенної палати А.В.Шидловський, закликав мене взяти посаду податкового інспектора. Призначений на цю посаду в Миргородський повіт, я пробув там до 1897 р., коли було переведено мене на ту ж посаду в Полтавський повіт.

В 1897 р. Полтава багато різнилась від того, що було 1893 р., коли я її залишив. Товариство сільського господарства за цей час почало видавати щотижневий часопис «Хуторянин», який ставив своїм завданням давати сільським читачам, головним чином хліборобам, знання щодо техніки й економіки сільського господарства. Мене було зразу закликано вступити до редакційного комітету «Хуторянина». Робота в редакції «Хуторянина» мала типічний інтелігентський характер: надхненність, принциповість і безкорисливість. Тодішній президент Товариства сільського господарства Д.К.Квітка, із своїх думок і з поглядів цілком хилився до поміщицьких кіл. Але він був безсуперечно громадський чоловік і громадська робота дуже цікавила його, і він з захопленням вступав в неї, він мав значний талант організувати таку роботу і надавав широкий простір учасникам щодо виконання її. Через це і засідання Товариства, і «Досвідне Поле», і «Хуторянин» під його керівництвом були живими і слухливими до запитань життя організаціями. Умів він притягти і примусити до цієї роботи підходящих людей. Кожний четвер вечером збирались ми на редакційні засідання «Хуторянина», де обговорювались всі біжучі редакційні справи, читались написані співробітниками статті і визначався склад чергового номера. Співробітники «Досвідного Поля», губ [ернської] земської управи, деякі присяжні повірени і інші інтелігенти справно відвідували засідання комітету, писали статті, давали відповіді на запитання читачів, не очікуючи за цю працю ні сла-

ви, ні кар'єри. Вся платня за це обмежувалась почуттям того живого зв'язку, що все більш утворювався між редакцією і читачами.

Отже в складі редакції була деяка напруженість, бо всі співробітники були демократичного напрямку, а редактор, відповідний і перед Товариством і перед урядом, був іншого напрямку. А Д.К.Квітка був не тільки офіційним, а й дійсним, фактично, редактором: він справно приходив на засідання, брав живу участь в обговоренні всіх справ. Ясно, що діло не могло обходитись без деяких конфліктів — і вони були. Я пам'ятаю, як в 1900 р. я, тяжко хворий, був примушений вести довге і докладне листування з Квіткою з приводу конфлікту через, — не пам'ятаю чітко, — статтю, в якій щось переважно було сказано про земських начальників. Квітка писав мені, що вся організація і «Хуторянина», і «Досвідного Поля», і самого Товариства залежить не від його особисто, а від тих громадських кол, погляди яких він не може не брати до уваги і через те для його існують обов'язкові межі, що переступати їх він не може, і вимагав від нас не закривати очей на ці об'єктивні обставини роботи. Ми старались переконати його, що ми розуміємо ці обставини і завжди беремо їх до уваги, але в цьому разі обов'язкових меж не було переступлено. А де саме ті межі? Як їх точно визначити? З неможливості певно виявити ці межі й виникали конфлікти; але вони улаштовувались, було улаштовано якимось (не пам'ятаю — як, бо я лежав тоді хворий) і цей найбільш гострий конфлікт. І треба правду сказати, що позиція Квітки в цих конфліктах була дуже тяжка, бо він один був проти усіх: і урядовий губернський агроном П.М.Дубровський, і директор «Досвідного Поля» Ю.Ю.Соколовський були завжди з нами, а не з ним, і тільки часткове нервове пересування окулярів з очей на лоб і з лоба на очі свідчило про те велике хвилювання, що його переживав Д.К.Квітка при обговоренні таких конфліктів.

Зв'язок редакції з читачами був живий і якимось ясно він почувався і в характері тих дописів, що одержувались від читачів, і численних запитаннях до редакції, дуже різноманітного змісту, що захоплювали всі сторони життя селянина.

В 1900 р. редакція розіслала анкети до передплатників, в яких прохала дати їх думки про те, що найбільш цікавить їх в часопису і що треба і як змінити в новому на їх погляд. Одержані відповіді від передплатників були дуже цікаві. За дорученням редакції цей матеріал було мною розроблено і на річному засіданні Товариства, — засідання звичайно відносились на час губернських земських зібрань, — в листопаді 1900 р. була мною розроблена доповідь про ці анкети. Розроблений матеріал було потім надруковано окремою брошурою (Я.К.Імшенецький «Хуторянин» і его читателі — П., — 1900). І ця анкета, і дальші стосунки редакції з читачами свідчили про те, що і час, і напруженість, що їх вкладали члени редакції в цю працю, були не марні, наш часопис безперечно мав великий вплив і на підвищення сільськогосподарчої техніки в господарстві селян, і на більш доцільну організацію складу їх, і навіть на більш свідоме ставлення селян взагалі до громадського руху і до громадських обставин їх життя.

В губернській земській управі працювало багато інтелігентних сил: О.М.Лисовський (секретар), Ю.Бунін, С.П.Балабуха, М.О.Олеховський, С.І.Лисенко і інш. На посаду керівника статистичного бюро було закликано О.В.Пешехонова і він приїхав в Полтаву. Робота в управі, під керівництвом голови її П.Д.Шкляревича, проводилась з захопленням і з вірою, що ця робота помагає просуванню життя нашої краю, як і усієї Росії, до чогось кращого. Але в 1898 р. адміністрація розруйнувала цю роботу і вислала із Полтави більш 25 співробітників земської управи. (Див. про це біографії Балабухи С.П. та Лисовського О.М.). Отже, коли громадське життя піде вгору, то ніякими адміністративними репресіями його зупинити не можна. Висланих замінили інші робітники, на посаду керівника статистичного бюро було закликано О.О.Русова. І квартира Русових, С.Ф. та О.О. стала певним центром для полтавської інтелігенції; тут панував національний український напрямок, але і питання загального російського руху притягали до себе увагу тих, що зібрались у цій квартирі. В статистичному бюро провадилась жвава підготовча робота щодо переоцінювання земельних ланів та лісів полтавської губернії, щоб зрівняти їх земське оподаткування. Я не погоджувався з деякими методами, що передбачались для цієї роботи статистиками, і в січні 1900 р. зробив на засіданні Товариства сільського господарства доповідь про це. Але О.О.Русов і інші статистики не погодились зі мною. Моя доповідь була надрукована Товариством окремою брошурою (Я.К.Імшенецький «К вопросу об основаниях оценки земель применительно к условиям Полтавской губернии». — [Полтава], 1900).

Друга громадська організація, яка виникла до мого повернення з

Миргорода в Полтаву і в яку я вступив, була громадська бібліотека. Розмови про відкриття в Полтаві бібліотеки велись ще до мого від'їзду із Полтави, але здійснилась ця справа уже без мене. На перших загальних зборах після мого приїзду мене було обрано в комітет бібліотеки і я був членом комітету, поки бібліотека була громадською організацією. Багато труда й уваги було вложено мною в це діло. Бібліотека швидко набувала примітне значення в житті Полтави і полтавська міська дума, скупа й ощадлива, коли будувала будинок для театру, поруч збудувала двоповерховий будинок, в якому на другому поверсі містився музей, а в першому — бібліотека. Це зовсім гарне помешкання було віддано для бібліотеки безплатно. Інвентар бібліотеки швидко збільшувався. Найбільш повно були охоплені відділи белетристики, громадських наук і філософії. Останній відділ поповнявся з 1904 р. майже виключно коштом присяжного повіреного П.О.Перцовича, який на спомин його померлого сина подав комітетові право виписувати для бібліотеки все, що друкувалось по філософії. При бібліотеці існував книжний склад для продажу книжок. В кінці 1906 р. чи в початку 1907 р., — точно не пам'ятаю — було притягнуто декілька членів комітету, — мабуть тих, що працювали в складі, — в тому числі мене до жандармського управління, слідства з приводу продажу з книжкового складу якоїсь революційної книжки. З цього слідства нічого не вийшло, діло було припинено, але бібліотека, як громадська установа, була за розпорядженням губернатора скасована і передана міському управлінню. Отже той напрямок роботи, що установився в бібліотеці, остався взагалі і при керівництві міської управи. Навіть осталося чинним і розпорядження П.О.Перцовича і я до самої революції 1917 р. стежив за виданнями нових філософських книг для складу, мене закликали і ми з керівничкою бібліотеки робили відповідне замовлення для бібліотеки; після одержання книг склад посилав рахунок Перцовичові і він сплачував.

В 1900 р. оселився в Полтаві В.Г.Короленко з сім'єю і незабаром короленківські суботи стали стягати в його квартиру полтавську інтелігенцію. І про що тільки не розмовлялось на цих суботах! З цього ж часу, з початку дев'яностих років, адміністрація, — мабуть щоб покрити вининений нею в 1898 р. через вислання земських службовців прорив, — зробила Полтаву місцем адміністративного заслання для різних осіб. В ці часи прибули до Полтави, як адміністративно заслани: Гедеоновские, Флерови, Фролов, Козловський, Покотилов, Щеголев, Васильєвський, Власов, В.М.Хижняков, В.В.Хижняков і ще немало інших. Тайно іноді приїздили нелегальні П.С.Івановська, Брешковська. Тепер, як погляжу назад на ті часи, то мені здається навіть дивним, як це мені миналось без лихих наслідків, що я все ж, примірний урядовець, весь час перебував в оточенні політично неблагонадійних інтелігентів та адміністративно засланих; вони майже усі бували у мене; якщо бажання у цих кіл було зібратись і поговорити про сучасні справи з С.Н.Булгаковим, коли він приїздив викладати в Полтаві лекцію, з М.І.Туган-Барановським, коли він перебував в Полтаві, як губернський гласний, то ці зібрання відбувались в моїй квартирі. І це все проходило мені даром. Я не ходив на конспіративні зібрання, на яких робились доповіді про різні сучасні справи, дружина моя ходила, а я боявся; сердився про себе, коли в мою адресу одержувався з-за кордону конверт, в якому на тоненькому папері був надрукований номер «Революционной России»: «і хто воно дав їм мою адресу?» Правда, що моє начальство, керівники казенної палати, О.В.Шидловський, після В.М.Залебедського, були люди дуже гарні і ніякого натиску в цьому відношенні на мене не робили, хоч і знали про характер моїх знайомостей. І тільки перед кінцем дореволюційного періоду, мабуть, в першій половині 1905 р., полтавський губернатор, кн. Урусов, послав до Петербургу телеграму такого змісту, що начальник відділу казенної палати Імшенецький та інспектор Оголевець в своїх публічних виступах підривають престиж уряду. На це казенна палата одержала телеграфом же розпорядження від Н.Н.Кутлера, що був тоді директором департаменту окладних зборів, щоб ми дали на це пояснення телеграфом. Я телеграфував, що давно уже у мене ніяких публічних виступів не було і нічого ніколи я проти уряду публічно не казав. Теж приблизно відповів і Оголевець. І це діло так і замерло. Розумніше зробив майже одночасно чернігівський губернатор відносно мого брата М.К.Імшенецького. Він написав у Петербург, що поки Імшенецький буде податним інспектором Чернігівського повіту, він не може керувати губернією. І брата зняли з цієї посади; коли він приїхав до Кутлера, то Кутлер сказав йому: що ж нам оставалось, коли він не може керувати губернією через вас. Брат остався в Чернігові і вступив до складу помічників присяжних повірених. В чому і губернатору і йому стало легше керувати губернією, коли Імшенецький замість податного

інспектора став помічником присяжного повіреного, це трудно зрозуміти. Ці випадки свідчили про ту нервовість, яку переживала в ті часи, перед революцією 1905 р., провінційна адміністрація.

7 квітня 1899 р. в засіданні Товариства сільських господарств мною була зроблена доповідь «О съезде деятелей по кустарным промыслам при Полтавском Обществе сел[ьского] хоз[яйства]». (Надрукована в № 15 від 15.IV.1899 «Хуторянина»).

Товариство з цієї доповіді ухвалило клопотати про дозвіл скликати з'їзд на лютий 1900 р. Але відбувся з'їзд тільки в 1901 р. На з'їзд приїхало багато людей, були представники з Харківської, з Курської губерній. Між іншим був і Петро Дмитрович Долгоруков, що був тоді головою повітової земської управи, тоді я його бачив перший раз.

На жаль, ні журналів засідань Товариства; ні номерів «Хуторянина» за відповідні часи я не міг знайти і у мене зараз бракує протоколів з'їзду. В часи з'їзду, між іншим, трапилась така пригода. В якийсь день довго не було зранку О.О.Русова, який був в складі розпорядного комітету з'їзду. Засідання з'їзду відбувались в помешканні губернської земської управи, на тій же садибі в одному з будинків мав квартиру і Русов. Запитали, через що його нема, кажуть, що ще з ночі жандарі роблять трус в його квартирі. Ця звістка зробила таке враження, що якимось і починати засідання не хотілось, члени з'їзду ходили по залі та коридорах трохи сквильовані. До мене підходить моя покійна дружина: «якось турботно, — піду я подивлюсь, що там діється». «Іди». Пішла. «Хто ви і що вам треба?» «Прийшла, щоб Олександр Олександрович скоріш йшов на з'їзд, бо через його відсутність затримується засідання. Коли ви його відпустите?» «Сідайте тут і посидіть, тоді знатимите, коли ми його відпустимо». Затримали. Трус продовжувався щось довго. Але закінчився нічим. Після закінчення його багато членів з'їзду відвідало Русових, я не ходив, боявся — все ж урядовець; і дальші засідання з'їзду продовжувались нормально.

Тоді люди якимось не дуже боялись жандармів, бо і для жандармів були межі, що їх вони не мали можливості переходити. Через те, і ті, на кого навалювалась жандармська увага, почували себе не на самоті, почували зв'язок з людністю і твердіш йшли тим шляхом, яким їх вела доля. Мабуть уже після цього ми урочиство святкували ювілей О.О.Русова, на який приїшло багато людей із Києва, Харкова й інших міст.

На засіданні Товариства сільського господарства 15 листопада 1900 р. по доповіді В.В.Сазонова про виробничу кооперацію в сільському господарстві було ухвалено доручити правлінню Товариства виробити план практичних заходів, щоб полегшити здійснення кооперації в житті селянства.

В засіданні 14 березня 1901 р. по докладу К.А.Мацевича було доручено скласти проекта кооперативного відділу Товариства. Такий проект було складено мною, в кінці року затверджено зібранням Товариства і послано до затвердження в міністерство земельних справ. Затверджено цей статут міністерством було щось через рік, мабуть. Мене було обрано першим головою кооперативного відділу. Кооперація на селі тоді проходила тільки самі перші кроки, виключно в формі споживчих товариств, і робота відділу з 1903 р. почалась з встановлення зв'язку з цими товариствами, які з охотою пішли на зустріч відділу. На жаль, звітів про роботу відділу, головою якого після мене з 1906 р. був Ю.Ю.Соколовський, я в Полтаві не найшов. Після революції 1905 р. кооперація стала більш жваво поширюватись і в Полтаві через декілька років утворився склад кредитних товариств, а потім і спілки споживчих товариств.

Весною 1902 р. зовсім несподівано виникли селянські заколоти: селяни в селах, що лежали біля старого поштового шляху з Полтави до Харкова, почали розбивати в поміщицьких садибах комори і розбирати хліб через недостачу харчування. Почалося це в ближчих до Полтави селах і просувалось дальш по шляху в напрямку до Харкова. Ці заколоти скоро вийшли за межі потреб харчування і в них почувалось більш широке незадоволення. Ще до початку цього руху я призначив день, коли мав прийти до Чутівського волосного правління і прохав викликати на цей день всіх зборщиків, щоб перевірити надходження до волосної каси земельних зборів, бо волосного старшину обвинувачували в розтраті цих зборів. Чутово стоїть якраз на Харківському шляху, майже на кінці Полтавського повіту.

Підходить призначений день. Чи їхати, чи не їхати? Порадився з керівництвом Палати, були чутки, що до Чутового ще не дійшло. Поїхав. На ст. Кочубеївка питаю у візника з земської станції, що чути з Чутового. «Мабуть, сьогодні починають розбирати. Поїдемо?». «Поїдемо». В'їхали ми в село, минули садибу поміщика Дурново і в'їхали на великий майдан серед села, що на протилежному краю його стоїть

будинок волосного правління. На високому ганку правління мені була видна кучка людей, з них деякі з книжками: то збірники, що мене очікують. Не дуже мені хотілося в цих обставинах засісти за дрібну і морочливу роботу перевірки податних книжок. Коли ж дивлюсь, — люди з книжками швиденько сходять з ганку і розходяться в різні сторони. Ото збірники ждали мене і вагалися: чи дати, чи розійтись, а як забачили земську бречку, то тут зразу склалося враження і вони хутко почемчикували геть з волосного правління. Під'їхали до волости. Зборщиків нема. Порадився з візником. Каже: «нехай півгодини коні відпочинуть, напою і можна буде їхати». «Добре». Увійшов до волосного правління, поздоровався. Людей багато, але нікого знайомого, — ні з волосної адміністрації, ні з писарського апарату. Сів і став питать, що у них тут робиться. Уже грабувати. Став казати про недовільність цього грабування, про тяжку відповідальність, що це ні до чого путного не приведе. Погоджуються і навіть додають такі ж саме свої думки і наче цілком щиро. Але я ніколи, ні раніш, ні після, не бачив у селянського натовпу таких блискучих очей, такого нервового напруження на лицьх. І мені ясно було, що в настрої цих людей сидить якась сила, якась поривання, більш могутнє, ніж ці розсудливі розмови, і що я оце поїду, а вони підуть грабувати. Так воно, мабуть, і було. Попрощались ми і я поїхав.

За ці нерозсудливі поривання одержали вони подвійну кару, але наслідок того, що вони пережили в ці часи, на глибини їх душ зостався і жив до нового такого ж часу. В Полтаву приїздив міністр внутрішніх справ Плева. Ходило багато різних чуток, були арешти. І несподівано було одержано розпорядження про виселення з Полтави О.О.Русова, що дуже розладжувало роботу статистичного бюро. Статистики й управа закликали мене взяти на себе цю посаду, бо помічник Русова Г.Г.Ротмістров рішуче відмовився брати на себе зобов'язання керівника бюро. Мене це закликання дуже спокшало, робота ця мене дуже цікавила. І я вагався. Керівник палати Шидловський дуже ляв мене «Чого ви лізете на порохівий погреб?» Приїздив навіть до моєї дружини і умовляв її, щоб вона не дозволяла брати мені цієї посади. Порохового погреба я не боявся, бо я його там не бачив; але мене ляжало інше. Я почував, що робота вимагатиме від мене усіх сил і усієї уваги, що я буду примушений відійти від тої роботи, що я проводив і в «Хуторянині», і в бібліотеці, і в кооперативному відділі. Я звик в моїй громадській роботі розкидатися, втручатися всюди, куди треба й куди не треба. І робота в статистичному бюро мені здавалась якимось мішком, що зв'яже мене по руках і по ногах. Порадилися ми з дружиною і кінець-кінцем я відмовився від цієї посади, а Г.Г.Ротмістров примушений був взяти її на себе.

В цей час мене пересунуено було з посади податного інспектора на посаду начальника відділу казенної палати.

Протягом 1902-1904 років громадське життя наближалося до чогось, що почувалось, як досягнення громадськості, як зміна нашого державного укладу, що все більш виявляв свою невідповідність сучасним громадським настроям. 15 липня 1904 р. було вбито міністра внутрішніх справ Плева. І дивна річ — звістка про це викликала радість навіть у певних правих колах, у консервативних земців, які ставились гостро негативно до революційного терору. Але В.К.Плева сам заступив на позицію небезпечну. Він став в центрі громадських напружень і напивав ці напруження все більш і більш за межі життєвої розсудливості. Убивство його розв'язало це напруження, цим щось в громадському житті виправилось. Через це звістка про це убивство мимоволі будила в свідомості якісь і світлі радісні надії, і викликала радість в дуже широких колах, в тому числі й мене. Отже, це не міняло погляду на убивство, як на неприпустимий в громадських стосунках спосіб боротьби: до цих світлих і радісних надій є й інші, більш надійні і правомірні шляхи, але ми прийшли, або нас привели в цьому році таким шляхом.

Після убивства Плева жить стало якимось вільніше. Заслані до Полтави стали роз'їжджатися, але з правого боку стали формуватися інші громадські організації, головним чином з земських і міських діячів, з якими я став входить в більш близькі стосунки. З революційними колами зв'язок у мене був чисто особистого характеру, на підставі однаковості поривань, що виникали з демократичних та ідеалістичних поглядів. Я ніколи не вступав до їх революційних справ, вони й не пробували притягати мене, бо я не почував себе ні соціалістом, ні революціонером, і вони це знали. Нові громадські організації, що почали складатися в 1904 р. ближче підходили до моїх поглядів більш широкими можливостями громадської роботи. З земськими колами в мене був зв'язок і раніш, і там давно у мене були зовсім близькі люди, як А.І.Смагин, І.Н.Присецький. В 1905 р. гурток полтавців купив у В.Я. Го-

повні газету, що він недавно почав видавати в Полтаві, «Полтавщину». До цього гуртка увійшов і я, як трудовий пайовик, бо грошей у мене не було. Гурток мав на увазі громадські завдання і розподіл паїв не був дуже (точний), фактично воно виходило більш за спроможність або й за щирість. Допускались і безрошіві трудові пайовики, в числі яких був і я. Точного складу цього гуртка не пам'ятаю, між іншим в його входили: В.Г.Короленко, А.І.Смагин, Є.І.Сіяльський, С.Ю.Семенченко, Ю.Ю.Старицький, М.І.Сосновський-Ладанко, Е.Д.Сахов. Офіційним видавцем і, мабуть, першим офіційним редактором був А.І.Смагин. Після увійшов до гуртка Д.Й.Ярошевич, який став секретарем редакції, а потім фактичним і офіційним редактором «Полтавщини». Вступ до газети Ярошевича, як постійного співробітника, зразу придав газеті більш сталі і виразні обличчя. «Полтавщина» почала набувати широкі симпатії серед людності і послідовно збільшувала число її передплатників. Газета була заснована як безпартійний демократично-прогресивний орган, якою вона була і до кінця її існування, хоч більшість учасників її після і вступили до складу конституційно-демократичної (кадетської) партії. Був в газеті і редакційний комітет, але для щоденного часопису він не мав того значення, яке він мав, наприклад, в «Хуторянину».

Ярошевич був примушений всі невідкладні питання, а в щоденній газеті майже все невідкладне, вирішувати сам. З членів редакційного комітету найбільш часто заходили до редакції В.Г.Короленко та я, тоді з нами Ярошевич і радився щодо бжучих справ. Він був відважний і сміливий редактор; його багато разів притягали до суду і адміністрація, і приватні особи, але він рішуче виконував свою лінію, вважаючи, що все треба друкувати, якщо до його є внутрішня упевненість, що це правда, не вимагаючи наперед формальних доказів: коли притягнуть до суду, то знайдуться й докази і свідки. І, дійсно, так завжди й бувало, — це перевага провінційального часопису, що статті ближче до життя, недосяжна до центральних органів. Ярошевичу, не гляючи на його «перманентну» підсудність — як казав його теж «перманентний» правозахисник Є.І.Сіяльський, — не довелося ні разу відбувати кару, бо завжди знаходилися достатні докази правдивості того, що він містив в «Полтавщині». Адміністративних кар не можна було відхилити доказами; бо тут суть була не в правдивості і ці кари були, поки в кінці 1906 р., уже при конституційному режимі, «Полтавщина» ж була остаточно заборонена, про що ми одержали телеграфну звістку в Гельсінфорсі, де я з Ярошевичем були тоді на кадетському з'їзді, і звістка заподіяла нам великий сум.

Участь В.Г.Короленка в Полтавському громадському житті надавала цьому життю особливий характер. Всі течії цього життя: революційно-інтелігентська і земська, і міська, і робітничо-селянська, хоч випадково, в окремих пригодах, доходили до квартири В.Г.Короленка. Адміністрація та чорносотенці часто обвинувачували Короленка за різні противоурядові події. З формального й юридичного боку ці обвинувачення були завжди безпідставними, а по суті в цьому була якась частина правди, бо те, що Короленко взагалі брав участь в Полтавському громадському житті, вносило в його більш рішучості і смілого натиску на уряд. Але ті обвинувачення Короленка, що ввозились на його з приводу убивства соціалістами революціонерами Филонова в січні 1900 р., про адміністративні свавілля якого Короленко написав відкритого листа до його, надрукованого в «Полтавщині», були дійсно цілком безпідставні. Ми добре знали і те, що це убивство було вчинено наперекір поглядів Короленка, про які знали організатори вчинення, і те, яке тяжке враження воно утворило на Короленка і як воно пошкодило тому, що мав на увазі Короленко в цьому разі.

В подіях, що були зв'язані з революцією 1905 р., Короленко брав активну і гарячу участь. Мене ці події захопили в м.Ромни, куди я приїхав з керівником палати для чергової перевірки повітової скарбниці. Кажуть, що залізниця перестала працювати. Здавалось це зовсім неможливим. Пішли на вокзал. Дійсно, — поїзди ходять несправно, до Полтави, мабуть уже не ходять. І до Кременчука це буде останній поїзд. Найбільш доцільно було їхати кінсьми через Гадяч та Зінків. Але далеко й було дуже грязно. Поїхали залізницею: може ще від Ромодана або від Кременчука доїдемо. Приїхали в Ромодан, до Полтави поїзду нема, приїхали в Кременчук — також Сиділи ми тут, мабуть, тиждень, ходили щоденно на вокзал, перевірили скарбницю, хоч Кременчуцька скарбниця уже раз в цьому році перевірялась. Але дальш нічого не видно, газет немає, чулки зовсім дивні, якимось не підходять до наших російських обставин. Коли кажуть, що Полтавський візник привіз когось і вертатиметься до Полтави. Умовились, мабуть, за 25 крб. Приїхали до Полтави 16 жовтня. В Полтаві теж газети не виходять, нічого певно не відомо. Не пам'ятаю коли, чи 17 чи 18, була одержана телеграма про Маніфест 17

жовтня. І зразу життя забушувало; наборщики набирали текст Маніфесту для екстреного випуску, треба було писати статті для часописів, виступати на мітингах. З тюрми повипускали політичних. Всі кругом хвилювались, ще когось ждали. Почувши, що громадське життя пережило якимось істотне зрушення державного значіння, що сьогоднішня Росія по суті змінилась проти учорашньої.

Тут скоро чорносотенці очухались і стали підготовлювати погром проти інтелігенції та євреїв і тільки організовані виступи залізничних робітників та почасті промова до чорносотенно настроєних юрб Короленка, Сіяльського та Ярошевича, якимось здержували чорносотенний натиск і погрому в Полтаві не було. Короленко зовсім був вибився з сил в цих промовах. Помогали в цьому і мітинги, на яких роз'яснювалось те нове, що ішло в наше громадське життя. Виступав на цих мітингах і я. Отже, чи послав губернатор кн.Урусов в Петербург відомості про ці мої виступи, це було невідомо. В «Полтавщині» я в ці часи багато писав про земельні справи і про інші громадські питання. Після 17 жовтня, коли утворилась партія «народної свободи», в Полтаві організувався відділ її і до складу полтавського комітету партії було обрано і мене. Більшість учасників «Полтавщини» вступили до цієї партії і були членами полтавського комітету. Короленко увійшов до складу партії народних соціалістів, але і там з ним близький особистий зв'язок, і загальна робота в «Полтавщині» і в громадських справах і після нашого партійного розходження осталися такими ж, якими вони були до цього. При виборах в першу державну думу народні соціалісти утримались від участі в виборах, і Короленко, хоч і не погоджувався з цим поглядом, відмовився виставити свою кандидатуру. Виборщиками від м.Полтави було обрано 6 чоловік по нашому списку, в тому числі членів партії «народної свободи» — 4: Є.І.Сіяльський, Ю.Ю.Старицький, М.І.Сосновський і я, і від національних групувань Г.Г.Ротмістров та С.А.Едмін. Як треба було ставити свою кандидатуру у виборці, то ми радились з моєю дружиною про те, як ставитись до того, коли мене вибиратимуть і в думу, бо ця справа з особистого боку здавалась дуже не певною і можно було передбачити всяке; а у нас вчилися діти і ніяких власних коштів не було. Погадали, погадали, і покійна дружина мене благословила: «іди, як —небудь переживемо». Моя дружина, Марія Захаровна, була людина надзвичайно гарна і мала на мене дуже великий вплив своєю спокійною, уважливою до людського горя і спочутливою вдачею, усякі поривання за межі життєвої розсудливості за її порадою здійснювались і спокійніше, і з більшою упевненістю. Так було і в цьому разі і мене дійсно було обрано до думи.

В Думі я був в партії «Народної свободи», був головою одного з відділів думи, членом різних комісій, працював найбільш в фінансовій комісії по організації місцевих органів управління. Ті яскраві враження, які я пережив у думі і від усіх обставин її короткого життя і від складу її членів, серед яких було дуже багато людей надзвичайно талановитих і надзвичайно різноманітних щодо їх духовного обличчя. Писати про ці враження тут не можна, бо це дуже збільшувало б розміри цього нариску, а й без того він уже вийшов далеко за межі помірності. Відзначу тільки, що наша напружена і надхненна законодавча робота в першій думі мала одну дуже істотну хибу: в цій складній державній установі хтось роз'єднав якісь передання та зв'язки, і колеса прудко вертілись, поршні міцно рухались, але це все ні до чого не передавалось і наша напружена робота до життя людності прямо не доходила. Це почувалось і зразу, а дальш все більш виявлялось і відбивалось на настрою членів думи.

Дума була розпущена 8 липня 1906 р.; цей розпуск було вчинено з явним порушенням відповідних законів. Щось треба було зробити, якимось треба було реагувати на це революційне ламання урядом законів. Це питання за декілька днів до розпуску обговорювалось у нас у фракції, але ніякі певні постанови не були ухвалені, бо нічого певного не можна було і передбачити. Коли з газет я дізнався про розпуск, то пішов до кадетського клубу, бо в дворі думи уже стояло військо і нікого туди не пускали. В клубі кажуть, що негайно треба їхати до Виборгу. Поїхав. І в той же день члени думи, що приїхали в Виборг, почали обговорювати ту відозву, яку — як всі погодилися, — треба було випустити до людності. Серед публіки була розповсюджена чулка про те, що мов Муромцев, відкриваючи засідання сказав: засідання державної думи продовжується. Ця очевидна нісенітниця повторювалась і її, навіть, можна чути і зараз.

Треба зовсім не знати якою людиною був С.А.Муромцев і як він ставився до засідань думи і до свого головування в ній, щоб повірити цій видимій дурниці. Муромцев відкривав засідання булх членів думи в Виборзі не через те, що він був головою думи, а через те, що ми його

взяли головою нашої наради в Выборзі, і він головував і тут з таким же спокоєм, об'єктивністю і тактом, як і на усіх засіданнях, де йому доводилось головувати. Обрана для складання тексту відозви комісія працювала всю ніч. Трудність цього складання полягало в тому, що воно повинно було задовольнити і нас кадетів, і трудовиків, і есдеків. Обговорення виробленого тексту заяглося, головні заперечення з нашого боку були в тому, що в відозві від людности вимагаються такі учинки, яких вона певно не зможе виконати.

Коли зібранню було оповіщено, що за вимогами з Петербургу фінляндський губернатор Выборгу примушений буде припинити нашу нараду, ми ухвалили припинити розгляд тексту відозви і підписати її в тому виді, як вона оформилась до моменту припинення засідання. Комісія засіла, щоб остаточно її оформити і переписати для підпису. Я вийшов з отелю, де була нарада, в сквер, що був через дорогу перед отелем. Проти тексту відозви найбільш гаряче суперечили з нашого боку покійний Герценштейн та Іолос і я. Коли я вийшов до скверу, до мене підійшло декілька селян «Як же тепер бути?» — питають. Як пам'ятаю, я їм відповів приблизно так: «Я вам не буду радити підписувати, чи не підписувати, бо підпис може викликати тяжку судову відповідальність, а скажу вам, що я робитиму: я підпишу відозву без ніякого вагання, бо за доручення, що на нас поклали выборці, вважаю закріплення за людністю конституційних прав; і залишити без ніякого реагування проти незаконне порушення цих прав людности урядом визначало б, що я ухилився від виконання головного доручення, що брав на себе перед выборцями.» Через деякий час нас усіх, що були в сквері, покликали і ми пішли підписувати. Всі селяни — члени думи, що приїхали до Выборгу, як мені здається відозву підписали. Відозва пропонувала людности до скликання урядом представників людности не давати ні податків в казну, ні рекрутів в армію.

Після повернення до Петербургу ми, кадати, ще декілька днів на дачі у Комісарова обговорювали той громадський і політичний стан, що виник з розпуску Думи і з випуску нами відозви до людности. Потім стали роз'їздитись. Поїхав і я до Москви. Іолос, редактор «Русских ведомостей», закликав мене до складу постійних співробітників редакції. Але я побоявся брати на себе цю роботу, бо я завжди писав з превеликою мукою, коли треба було писати не те, що хочеться, а те і тоді, що зараз вимагається. Поїхав до Полтави, потім в Миргородський повіт до А.І.Смагина і з ним в Сорочинці, де була розмова з селянами про «визборську відозву». Вона була надрукована в Выборзі з підписами і в Сорочинцях уже читали її. Селяни сказали, що якби в відозві закликали розгромити винову крамницю або що інше подібне, то це може, й можна було б здійснити, а не давати податків і рекрутів — це щось зовсім не підхоже до нашого життя. І вони були цілком праві: наша страна, що ще не жила політичним життям, не була підготовлена до таких способів боротьби. Але після цих розмов я змінив свій погляд на відозву і мені стало ясно, що надати їй іншого змісту, коли не мати на увазі закликати людність до революції, і не можна було: не могли ж ми пропонувати, щоб громили винові крамниці, а в відозві було зазначено той саме шлях боротьби, що ми його вважали за доцільний, і іншого способу життя не давало.

За підписання цієї відозви нас було притягнуто до слідства, через що ми втратили право участі в громадських виборах і право обіймати посади в державних та громадських установах. До слідства було притягнуто тільки тих членів думи, що підписали відозву у Выборзі (180 осіб). Після приєдналися і дали свої підписи ще декілька осіб, що випадково не були в Выборзі і відозва з попередніми і з цими додатковими підписами була надрукована в Петербурзі. Але цих осіб, що підписали відозву після, до слідства не притягали. Тут для мене почався тяжкий період вишукування заробітку. Випадкові літературні заробітки в різних часописах, робота в редакції «Думського листка» в часи другої думи, фактичне редагування «Смоленского вестника» після розгону другої Думи до суду над нами в грудні 1907 р. Судили нас 169 осіб, бо особливий характер у всіх обставинах і настроях всіх учасників: і підсудних, і суддів, і оборонців, і публіки почувалось щось певно громадське, а не кримінальне. Присудили нас на три місяці тюрми. Цим присудом обмеження в правах залишилися ті ж, що були, коли ми були під слідством. Після суду я вступив на службу в Петербурзький торгово-промисловий банк. Кару по суду відбував в Петербурзі в Выборзькій поодинокій тюрмі, з травня до серпня 1908 р. Я там писав денник, що було до серпня 1908 р., що було надруковано в книзі «К десятилетію первой Государственной Думы». Багато там читав книжок з тюремної бібліотеки. Написав статтю «Интенсификация в крестьянском сельском хозяйст-

ве», що була надрукована в № 11 за 1908р. в журналі «Русское богатство». Після виходу з тюрми я вернувся на службу в банк, де служив до квітня 1909 р., коли було обрано членом правління полтавського товариства взаємного кредиту.

Громадські обставини в Полтаві, коли я до неї повернувся в 1909 р., були якось інші проти тих, що були до 1906 р. Неначе життя шло більш твердим шляхом і більш діловито. Д.К.Квітка вмер і на кінці життя в часи революції 1905 і 1906 р. перелякався і став придержуватись певно ретроградського напрямку. Але все ж треба визнати, що його вплив на громадський рух у Полтаві був взагалі значний і позитивний. Президентом товариства сільського господарства був А.П.Шимков. Д.О.Ярошевич був секретарем і фактичним редактором «Хуторянина», якому він надав більш діловитий характер, тираж його значно збільшився і співробітникам за статті платили гонорар. Редакційний комітет існував, але ми відвідували його засідання уже не так пильно, як колись. Я деколи все ж писав дещо і мої статті про дрібний кредит було видано «Хуторянином» в 1913 р. окремою брошурою (Я.К. Имшенецкий «Мелкий кредит и его значение в народном хозяйстве»).

Наша група поновила видання газети в Полтаві і в 1913р. стала видавати газету «Полтавський день». Мене скоро було обрано головою правління товариства взаємного кредиту і в Петербурзі членом ради петербурзького «Центрального Банку обществ від кредиту», внаслідок чого я часто їздив до Петербургу на засідання ради і підтримував через ці поїздки живий зв'язок нашого кадетського комітету, головою якого я був, з нашим партійним центром.

Потім війна, що нагнала великий сум, революція, зміни у нас в Полтаві влад, поки в кінці 1919 р. остаточно закріпився більшовицький режим. Радянська влада у нас встановлювалась тричі. Ще в часи другого більшовицького режиму я ставив на одному з засідань нашого партійного комітету питання про те, що як нам ставитись до участі в громадській роботі в умовах радянського режиму, бо мені здавалось, що цей режим останеться надовго. Але тоді, коли ще все хиталось й бурливо клекотало, було визнано передчасним обговорювати це питання. Скоро прийшли денікінці і в умовах денікінського режиму стало ясно виявляється, що наша партія умирає. В часи революції і ідеологія, і тактика нашої партії оставались такими, якими вони були і до революції, бо не можна й нам було відумувати нову ідеологію, або перейти до іншої, революційної тактики, яка суперечила б ідеології і нашому еволюціонізму. А тому участь нашої партії в революційних подіях весь час якось криво випиналась з них: де вимагались швидкість і рішучість, хоч не зовсім вирівняне, але швидке, й часто жорстке виконання, ми ґрунтовно й довго обговорювали, неначе той громадський будинок, в якому ми працювали, був в тихому повітрі години, а не в полум'ї вселюдського пожару. Я пам'ятаю як мені здавалась неприємною зовсім практична пропозиція, — як після стало очевидно, — покійного М.В.Ркилицького, що він висловив в «Хуторянині» в 1918 р. по аграрному питанню, щоб закріпити той стан землекористування, що склався в селах після того, як всі поміщики повтікали зі своїх маєтків. Це було узаконенням грабування, що мені тоді здавалось неможливим. Я тоді ще не бачив, що в революції нема нікуди виходу, навіть і назад, поза грабуванням, що його обов'язково треба прийняти як звичайний революційний акт. Революційна ідеологія входила в нашу ідеологію не дуже швидко, але все ж входила, чи хотіли ми того, чи ні. На партійний з'їзд в Харкові в часи денікінщини від нашого комітету, недавно ще активного, уже ніхто не поїхав, бо почувалось, що це акт не пристосовується до нових обставин життя: потрібно щось зовсім інше. З встановленням в Полтаві в кінці 1919 р. остаточно радянського режиму уже не було ні нашого партійного комітету, ні партії, і кожен із нас був примушений вирішувати це питання про участь в роботі в умовах радянської влади особисто, окремо для себе.

Я це питання вирішив для себе так. Я не вірю в можливість здійснити ті завдання, що їх ставить радянська влада, і гадаю, що життя вбере в себе те, що можна засвоїти, а що неприємне, те якось отпаде. Я не був революціонером при старому режимі, ясно, що я не буду вести ніякої революційної роботи і при соціалістичному режимі: це не збіглося би ні з моїми поглядами, ні з моєю натурою. Мій громадський обов'язок таким чином зводиться до того, щоб своєю роботою допомогти життєві людности упорядкуватись і доцільно улаштуватись. Але це можна виконати, тільки переводячи цю роботу в умовах того загального напрямку, який встановлюється владою для життя страны, в напрямку соціалістичного громадського устрою, до того й треба пристосовувати ту технічну роботу, що спадатиме на мене; ми пристосовували свою

роботу, ставлячись негативно до його, до старого царського абсолютизму, нема рації не робить того ж і в умовах радянського устрою. Не брати до уваги в своїй роботі загальний напрямок громадського життя, це б визначало шкодити своєю роботою і владі і людині в тих формах, що в них тільки й можливо здійснювати це життя зараз. Це була б робота в кращому разі безнаслідкова і, все не кажучи про громадську недоцільність такої роботи, кожний робітник звичайно буває зацікавлений в тому, щоб його робота давала якийсь реальний результат. А якщо моя робота бувала безнаслідкова і не завжди доводила до упорядкування життя, то в цьому була не моя вина. Виходячи з такого погляду, я переводив свою роботу в різних радянських установах: був бухгалтером, викладав лекції по рахівництву, фінансову справу, історію кредитної кооперації. Але важке навантаження роботою, що дедалі все більше ставало мені не по силах. З 1923 р. я вступив на службу до Сільбанку, що тоді закладався, і в останні роки відмовився від додаткових робіт по викладанню лекцій, а в 1930 р., коли банк ліквідувався, вийшов у від-

ставку, але залишився в Райсільбанку, а коли його було приєднано до держбанку, то перейшов і до його на менш напружену роботу, де й доробляю трохи до моєї маленької пенсії.

За ці часи я написав курс рахівництва, українською і російською мовою. Писав я його в вільні години, головним чином зранку, на протязі приблизно трьох років. І коли закінчив, мабуть в 1929 р., то треба було його уже переробляти, бо й рахівнича практика й вимоги до рахівництва багато змінились з того часу, як я почав писати. Але на перероблювання у мене не стало уже піднесення енергії: з моїми старечними силами за більшовицькими темпами не встигнути. Так воно й лежить. Написав книгу релігійно-філософського змісту, невеличку книжку про Толстого та Короленка, — теж не придатні до видання.

Ось так і живу зараз, очікуючи смерті. А коли саме вмиратиму, не знаю.

Полтава.

31.VII.1932.

Розкопки селища роменської культури та давньоруського часу XII-XIII ст. поблизу городища літописної Лтави.
Полтава, вул. Спаська, 9 (Кондитерська фабрика). Дослідження І.М.Кулатової та О.В.Григор'єва, 1990.

Фото М.О.Радченка, 1990

АРХЕОЛОГІЯ

ЖИТЛОВІ ТА ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В'ЯЗІВОК 4А

Вивчення житлових та господарських споруд мезолітичного часу — виключно важливих джерел з соціально-економічної та етно-регіональної проблематики — має суттєві прогалини як в територіальному аспекті, так і стосовно окремих етно-культурних угруповань. Тож зрозуміла увага фахівців до нових знахідок. Стаття присвячена розгляду відповідних, ще не повністю опублікованих матеріалів В'язівської ранньомезолітичної стоянки та уточненню в світлі досліджень 1994-1995 рр. деяких зроблених за результатами попередніх розкопок висновків про характер будівель пам'ятки та умови їх функціонування.

Стоянка розташована поблизу с.В'язівок Лубенського району Полтавської області між старим та новим (штучним) річищами Сліпороди (права притока р. Сули), в 4 км вище сучасного гирла в ур. Данилів островок. Займає край невисокого мису, утвореного Сліпородом на підвищеній ділянці заплави Сули (рис. 1).

Пам'ятка була відкрита Супрунеником О.Б. та Гавриленком І.М. в результаті робіт 1983-1984 рр. комплексної Посульської археологічної експедиції¹. Мезолітичні об'єкти розкопувалися: 1985 р. — Непріною В.І. за участю Супруненка О.Б. (житло 1); 1988 р. — Непріною В.І. разом з Коєном В.Ю. та Гавриленком І.М. (житла 2, 3); 1994-1995 рр. — Гавриленком І.М. за участю Залізняка Л.Л. (житла 4, 5, дві господарські ями, частково житло 6).

Стратиграфію пам'ятки досліджувала доктор географічних наук Матвіїшина Ж.М. Мезолітичний культурний шар приурочений до темно-бурого важкого суглинку стовпчастої структури, що є похованим лісовим ґрунтом, сформованим під листяним лісом в умовах теплого і вологого ранньоголоценового клімату. Стовпчастий суглинок починався з глибини 0,4-0,5 м і мав приблизно таку ж потужність. Житлові та господарські об'єкти чітко виділялися темним кольором гумусованого заповнення і були впущені в ґрунт з початку другої третини стовпчастого суглинку, сягаючи товщі материкового лесовидного причорноморського суглинку².

Звернемося спочатку до досліджень 1994-1995 рр. Їх вдалося документувати досить повно завдяки залишеним над об'єктами максимально можливим числом бровок з наступним розбиранням менш інформативних. Це дозволяло постійно контролювати та

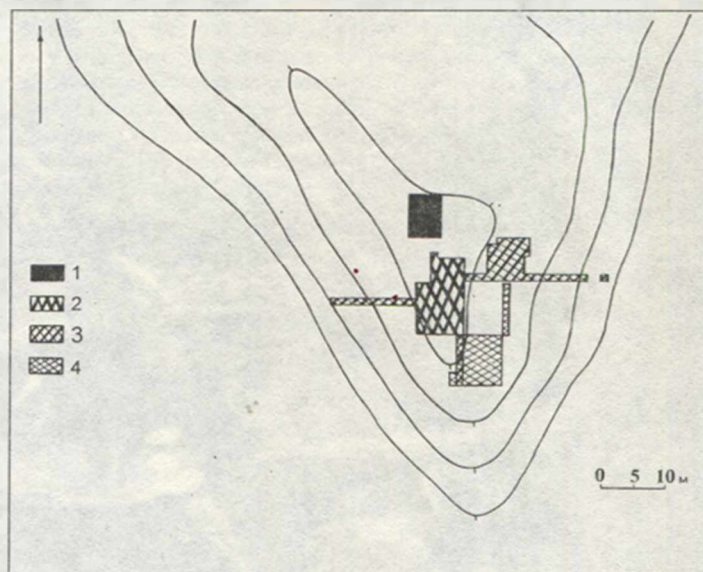

Рис. 1. План стоянки В'язівок 4а. Розташування розкопів: 1 — 1985 р.; 2 — 1988 р.; 3 — 1994 р.; 4 — 1995 р.

корегувати згідно з розрізами вірність окреслення менш чітких горизонтальних контурів. Адже за малої потужності та незначної інтенсивності забарвлення країв лінзи достатньо було невеликих коливань у рівні заглиблення долівки чи більшої розмитості або навпаки інтенсивнішої насиченості органікою окремих периферійних ділянок, щоб при горизонтальній зачистці склалося враження ускладнення форми котлована житла (багатокупності, наявності виступів-виходів тощо). Відомо ж бо, що під впливом різних чинників легко переоцінити роль матеріалу, надати більшого, ніж є насправді, значення просторовій впорядкованості елементів шару, побачити конструктивність в їхньому випадковому розподілі³. До речі, лінія долівки була нерівною. Картину ускладнювали численні затіки й кротовини, що ними забарвлений органікою суглинок із заповнення жител проникав у материк.

Висновки, зроблені за результатами наших досліджень, в будь-який момент можна перевірити, оскільки основні розрізи (довготний та широтний, які пролягли практично через центри лінз) законсервовано.

Житло 4. Розкопане 1994 р. Оpubліковане⁴. В плані мало форму овалу, злепка витягнутого з північного сходу на південний захід (5,4х6,3 м), а в профілі — лінзи потужністю близько 0,3 м, заглибленої з початку другої третини стовпчастого суглинку (рис. 2).

В розрізі інтенсивність забарвлення заповнення котловану була неоднаковою: від найтемнішої однорідної чорної в центрі, менш насиченої чорної посередині до темно-коричневої по краях лінзи.

Рівень дна плавно і на незначну глибину понижувався від країв до

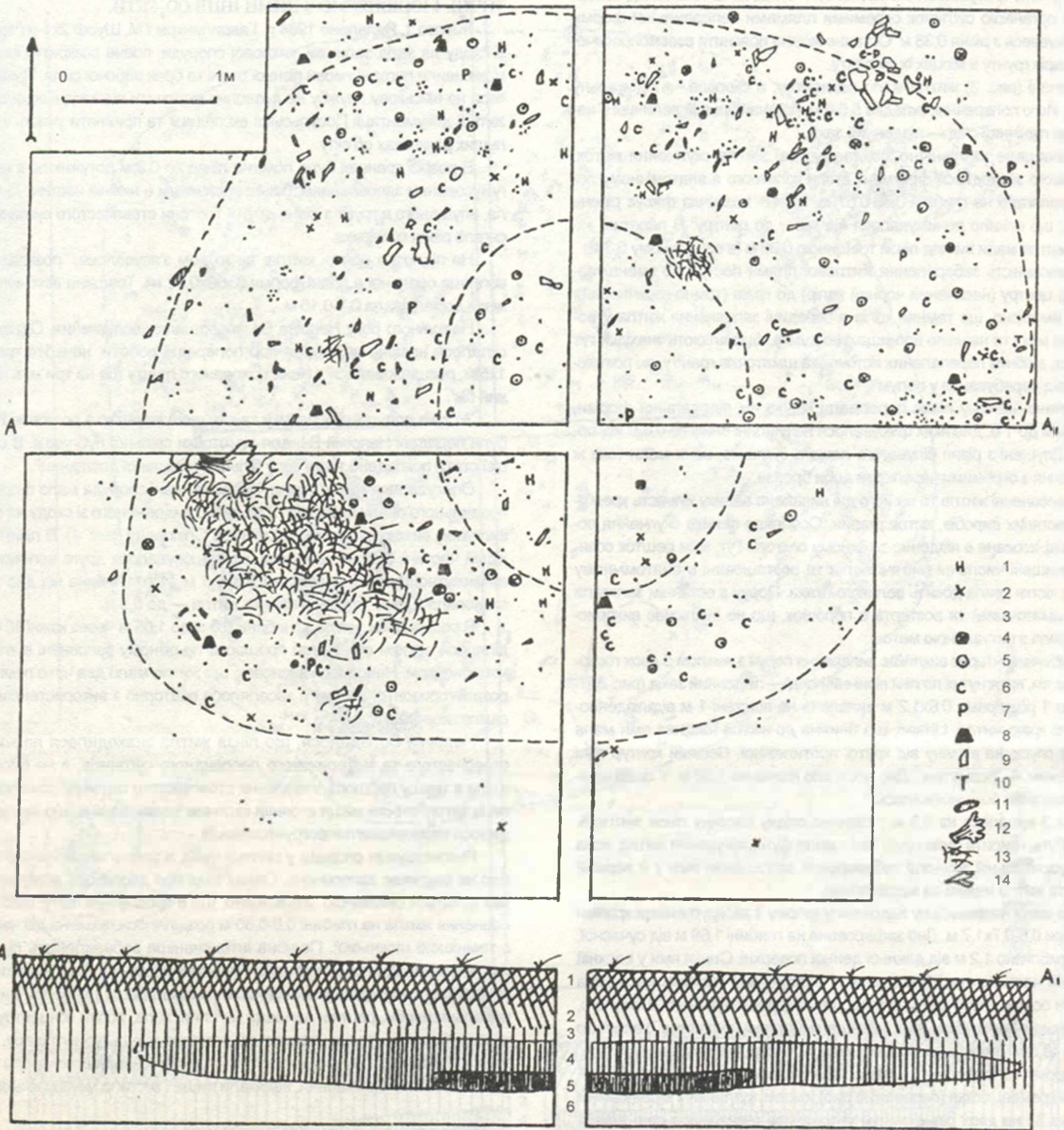

Рис. 2. План та профіль житла 4. Умовні позначки:

1 — нуклеус, 2 — платівка, 3 — відщеп, 4 — платівка ретушована, 5 — відщеп ретушований, 6 — скребачка, 7 — різець, 8 — трапеція, 9 — платівка зі скошеним кінцем, 10 — сокира, 11 — камінь, 12 — ріг лося, 13 — кістки риб, 14 — кістки свавців.

Стратиграфія нашарувань. Умовні позначки:

1 — темно-сірий орний ґрунт, 2 — світло-сірий суглинистий прошарок, 3 — темно-бурий стовпчастий суглинок (ранньоголоценовий ґрунт), 4 — темне заповнення житла, 5 — вуглите заповнення центру житла, 6 — лесовидний причорноморський суглинок.

центру споруди. Первісний рівень підлоги фіксує знахідка у південно-західному секторі житла великого рога лося, вирубаного з частиною черепа і в такому вигляді принесеного на поселення. Його нижня частина лежала на глибині 0,68-0,74 м (тут і далі — від сучасної поверхні), що було дещо вище рівня, якого сягало дно котлована в центрі споруди.

По долівці житла 4 знахідки розподілялися неоднаково. Найменша їх кількість припадає на центральну (здогадно — вогнищну) частину. Близьче до країв чисельність кам'яних виробів зростає. Тут же траплялися скупчення кісток, в тому числі великих. Одне зі скупчень кісток,

серед яких багато діагностованих (кв. Я 6, 7), виходило за межі простеженої плями. Крім решток, що належали свавцям, простежено кілька скупчень риб'ячих кісток, в тому числі одне дуже велике в південно-західному секторі помешкання.

Залишків вогнища не виявлено, але інтенсивне чорне забарвлення заповнення центральної частини житла, знахідки окремих вуглинок і кам'янів зі зміненою під впливом полум'я структурою (вони могли використовуватися при приготуванні їжі у якості широко відомих за даними етнографії та археології "кип'ятильників") вказують на його існування.

Житло 5. Досліджене протягом 1994-1995 рр. Контур житла почав відносно чітко фіксуватися з глибини 0,47-0,5 м, хоча темний від забарвлення органікою суглинок окремими плямами неправильної форми простежувався з рівня 0,38 м. Останнє можна пояснити взаємопрощенням шарів ґрунту в місцях їх контакту.

В плані (рис. 3) житло мало підокруглу, а скоріше — підовальну форму. Його поперечник складав 5,5-6 м, при найбільшій величині в напрямкові північний схід — південний захід.

Розчищене на північно-західному краї житла скупчення кісток, серед якого знаходився фрагмент стопи копитного в анатомічному порядку, залягало на глибині 0,58-0,67 м. Нижня позначка фіксує рівень підлоги, що похило понижувалася від країв до центру. В перетині залишки житла мали вигляд лінзи товщиною 0,38 м (в середньому 0,3 м).

Інтенсивність забарвлення житлової плями поступово зменшувалась від центру (насичений чорний копир) до країв (темно-коричневий). Ціком ймовірно, що темний колір в середині заповнення житла утворився на місці та навколо вогнища. Цю думку підкріплюють знахідки тут вуглинок, дрібних перепалених кісточок та шматочків граніту, які розтрікалися від перебування у полум'ї.

Верхню частину лінзи перерізали кілька ям підовальної форми, розмірами до 1 м, дно яких фіксувалося на глибині близько 0,6 м від поверхні. Впущені з рівня білуватого легкого суглинка, вони мали таке ж заповнення з окремими черепками доби бронзи.

В заповненні житла та на його дні виявлено велику кількість крем'яних та кістяних виробів, кісток тварин. Особливо велике скупчення останніх зафіксоване в південно-західному секторі. Тут, крім решток осавців, розчищені численні риб'ячі кістки та розташовані в анатомічному порядку кістки крила досить великого птаха. Поруч з останнім залягала вохра, шматочками та розтерта в порошок, що не виключає використання крила з ритуальною метою.

Неабиякий інтерес викликає виявлення поруч з житлом 5 двох господарських ям, витягнутих по лінії північний схід — південний захід (рис. 3).

Яма 1 розмірами 0,6x1,2 м виявлена на відстані 1 м від південно-західного краю житла. Цікаво, що ближча до житла частина ями мала пологий спуск, на відміну від крутої протилежної. Верхній контур ями був нечітким — "розмитим". Дно досягало позначки 1,32 м. У своїй нижній третині вона розширювалася.

Яма 3 врізалася на 0,5 м у північно-східну частину лінзи житла 5, тож, мабуть, і вирита була після закінчення функціонування житла, хоча при горизонтальній зачистці забарвлення заповнення ями у її верхній частині та житла майже не відрізнялися.

Яма мала неправильну видовжену форму з заокругленими краями та розміри 0,6-0,7x1,7 м. Дно зафіксоване на глибині 1,68 м від сучасної, або ж приблизно 1,2 м від давньої денної поверхні. Стінки ями у верхній та нижній частинах розширювалися. У першому випадку це можна пояснити осипанням її країв по завершенні функціонування. Зі східного, протилежного житлу боку, яма мала дві приступки (сходинки?) висотою близько 40 см. Протилежний цьому входу (?) край був ширшим.

В сірому попелястому суглинистому заповненні ям містилися нечисленні кремені, кістки (переважно риб), окремі вултинки. Перед самим дном ями 3 і на двох рівнях вище утворилися горизонти з вапнякових конкрецій. Вони можуть вказувати на рівні різної щільності заповнення ями. В ямі 1 шар таких конкрецій залягав на дні. У придонних конкреціях траплялися риб'ячі кістки. Тож ймовірно використання ям для зберігання та консервації запасів риби. Численні етнографічні паралелі (лісові мисливці та рибалки Сибіру і Канади) свідчать про слушність такого припущення. Згодом в покинуті ями міг зсипатися попил з вогнищ, певно, саме так туди потрапили кремені та вултинки.

На стоянці зафіксовано залишки ще одного житла (№ 6), край якого зачепила розвідкова траншея 1995 р. Останнє з глибини 0,42 м виділялося на фоні стовпчастого суглинка темним гумусованим заповненням і уходило в східну бровку. Північну частину лінзи зруйнувала яма, впущена з рівня білуватого суглинка, дно якої досягало материка. Потужність лінзи житла — до 0,24 м. Менша абсолютна глибина цього об'єкту пояснюється падінням потужності шарів ґрунту на схилі мису. На жаль, до повного розкриття отримати уявлення про форму та розміри житла неможливо.

Як видно, конструктивно житла 4 та 5 майже ідентичні. Порівняємо з ними інші об'єкти.

Житло 1. Виявлене 1934 р. Гавриленком І.М. Шурф 2x4 м перетнув зі сходу на захід залишки житлової споруди, повне розкриття якої унеможливили погодні умови пізньої осені та брак робочої сили. Прозив автора на військову службу не дозволив включити відповідні відомості до звітної документації Посульської експедиції та прийняти участь в подальших розкопках об'єкту.

В розрізі траншеї була помітна лінза до 0,3 м потужністю з темним гумусованим заповненням, більш насиченим в нижній частині. Дно житла, впущеного в ґрунт з рівня другої третини стовпчастого суглинка, досягало рівня материка.

На підлозі в центрі житла, як згодом з'ясувалося, розкладалося вогнище овальної в плані форми (0,66x0,82 м). Товщина його вуглистої лінзи дорівнювала 0,1-0,15 м.

Наступного року Непрін В.І. завершила дослідження. Однак у неї склалося невірне враження про попередні роботи: начебто траншея 1x5 м, розширювалася з рівня похованого ґрунту ще на три м² в південний бік.

Згодом польові кресленики та кам'яний інвентар з розкопок 1984 р. були передані Непрін В.І. для підготовки спільної публікації. В основу цієї статті покладено точку зору більш досвідченої дослідниці.

Описувалося житло таким чином. В плані споруда мала форму неправильного овалу площею 12 м², дещо видовженого зі сходу на захід з виступом виходу в бік старого річища Сліпороду (рис. 4). В північно-західній частині, майже на виході, розташовувалося друге вогнище, підпрямокутної форми, розмірами 0,8x0,9 м. Його глибина від дна житла становила 0,25 м. Глибина самого житла — до 0,3 м.

В розрізі лінзи житла з глибини 0,6 м до 1,05 м через кожні 10 см виділялося чотири суглинисті прошарки по-різному заповнені вуглистим компонентом. Наводився висновок, що житло мало два чітко помітних в розрізі горизонти, а отже й заселялося повторно з використанням того самого вогнища.

Непріній В.І. здалося, що лінза житла знаходилася на контакті стовпчастого та материкового лесовидного суглинка, а не була впущена в товщу першого. Утворення стовпчастого суглинка вона пов'язала із затопленням місця стоянки стоячим водоймищем, що не підтвердилось висновками палеоґрунтознавців.

Реконструкція споруди у вигляді чума зі злепка заглибленою підлогою не викликає заперечень. Однак теза про дворазове заселення зараз здається сумнівною. Зауважимо, що в кресленнях звіту 1985 р. заповнення житла на глибині 0,8-0,85 м розділялося лише на дві частини, з темнішою нижньою. Подібна інтенсивніша забарвленість підніжжя житлових западин спостерігалася і в інших спорудах. Пояснювати її логічніше тим, що піддані розкладу органічні матеріали та вироби з них, мінеральні фарби, рештки вогнища (вугілля, зола, попил) концентрувалися на дні споруд, тоді як природний компонент культурного шару, тобто ґрунтові відклади, які утворювалися під час існування житла, а особливо після його залишення, залягали вище і містили меншу кількість гумусу.

Доведено, що навіть культурний шар одношарової пам'ятки не являє собою однорідного утворення. Тож не варто ігнорувати значення процесів седиментації, відводячи вирішальну роль у формуванні культурних відкладів антропогенному чиннику (в даному випадку у вигляді кількарізних заселень). До речі, й кількісно антропогенний матеріал у культурному шарі частіше всього поступається природному.

Врешті, якби й справді чітко виділялися два будівельних горизонти, важко співвіднести це твердження з висновком про використання в обох випадках одного вогнища. Пізніші відклади перекрили б його і зробили недоступним при повторному заселенні. А якщо вогнище використовувалося повторно і його заповнення не розділяється на дві частини, чи можливо було б розрізнити різні будівельні горизонти?

Викликають непорозуміння й деякі твердження стосовно підпрямокутної вогнища. Його план і профіль суттєво відрізняються, в перетині західний край вогнища показано на 0,3 м ширшим. Подив викликає, що його заповнення в центрі тотожне заповненню другого, за Непріною В.І. житлового заглиблення, від якого воно відділене десятисантиметровою

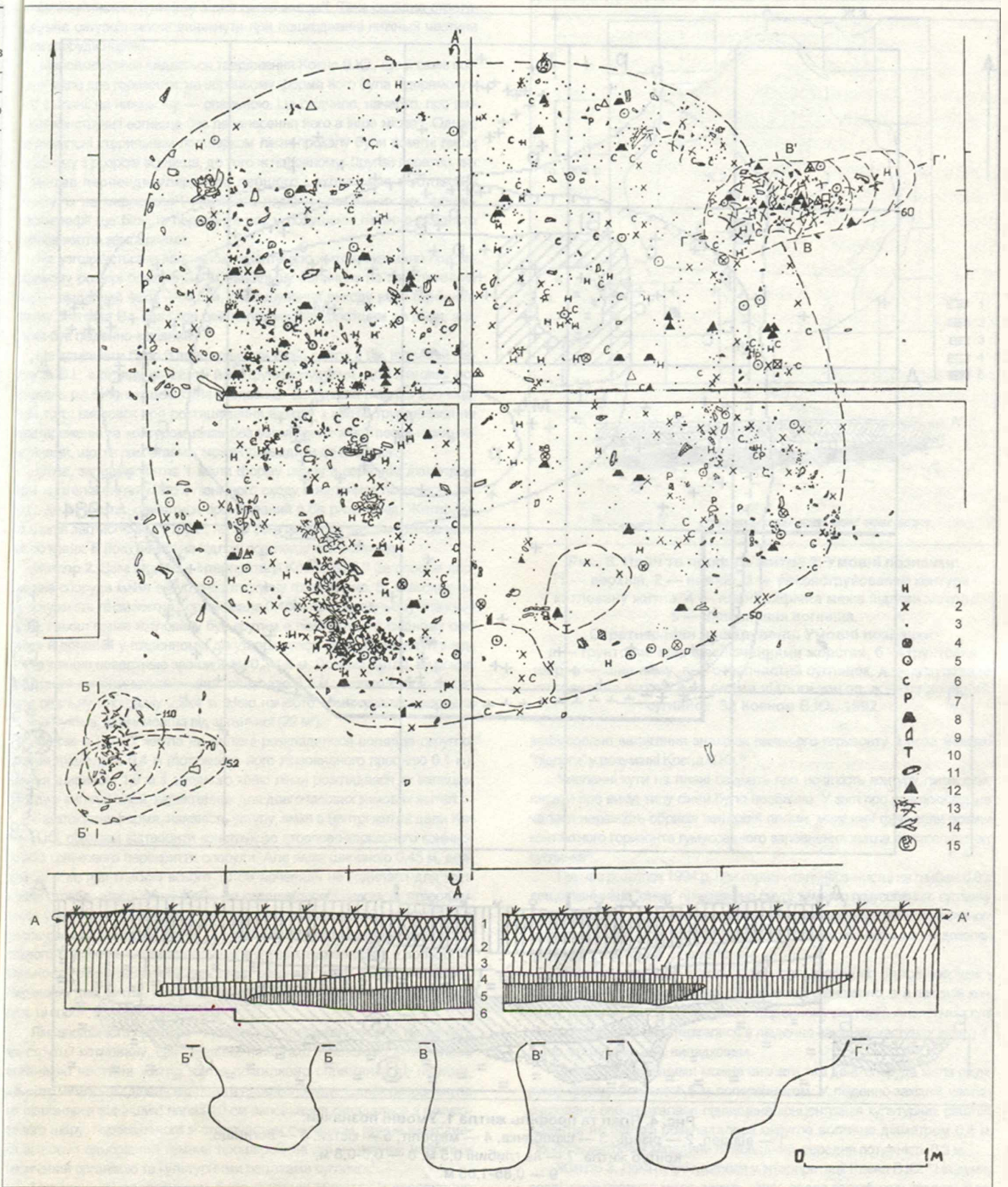

Рис 3. План та профіль житла 5, ям 1, 3. Умовні позначки:

1 — нуклеус, 2 — платівка, 3 — відщеп, 4 — платівка ретушована, 5 — відщеп ретушований, 6 — скребачка, 7 — різець, 8 — трапеція, 9 — платівка зі скошеним кінцем, 10 — сокира, 11 — камінь, 12 — деревне вугілля, 13 — кістки риби, 14 — кістки ссавців, 15 — "скарб".

Стратиграфія нашарувань. Умовні позначки:

1 — темно-сірий орний ґрунт, 2 — світло-сірий суглинний прошарок, 3 — темно-бурий стовпчастий суглинок (ранньоголоценовий ґрунт), 4 — темне заповнення житла, вуглисте заповнення центру житла, 6 — лесовидний причорноморський суглинок.

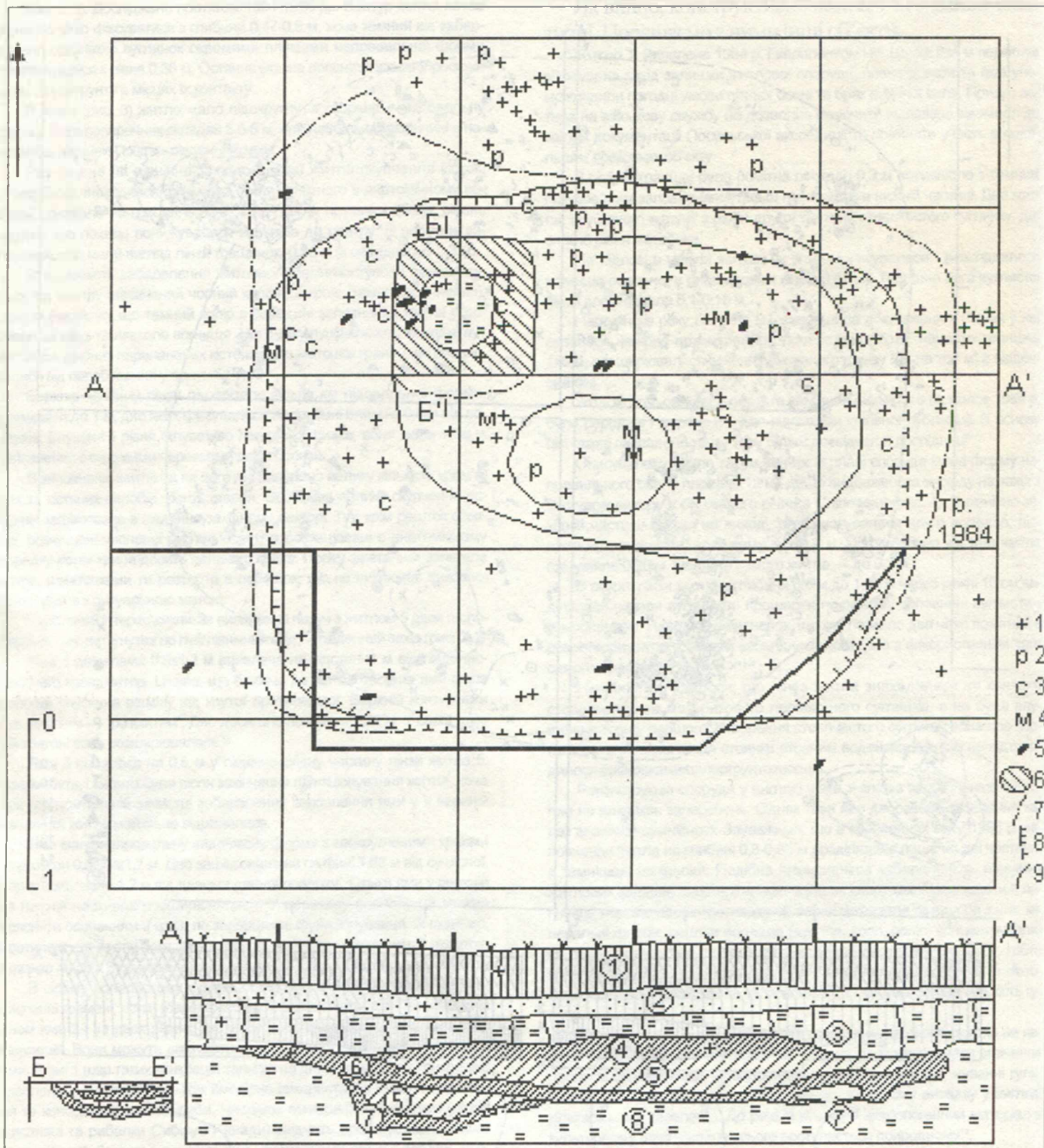

Рис. 4. План та профіль житла 1. Умовні позначки:

1 — відщеп, 2 — різець, 3 — скребачка, 4 — мікроліт, 5 — кістки, 6 — вогнище.

Контур житла: 7 — на глибині 0,5 м, 8 — 0,6-0,8 м,
9 — 0,85-1,05 м.

Стратиграфія нашарувань:

1 — сучасний ґрунт (чорно-сірий гумусований супісок), 2 — підґрунтя (сірувато-білий супісок), 3 — стовпчастий коричневий суглинок,
4 — вуглисті шар верхньої частини заповнення житла, 5 — заповнення житлової та вогнищної заглибин (суглинок з вуглистими плямами), 6 — дно житлової заглибини другого будівельного горизонту (вуглисті суглинок), 7 — вуглисті прошарок дна вогнищної ями та першого будівельного горизонту, 8 — палевий суглинок. За Моргуновим Ю.Ю., Непріною В.І., 1985; Непріною В.І., Супрунечком О.Б., Гавриленком І.М., 1992.

овщею вуглистою суглинку з дна цього житла¹¹. Така складна стратиграфічна ситуація могла виникнути при пошкодженні нижньої частини лінзи споруди горою.

Малоймовірно видається твердження Коєна В.Ю., що й саме вогнище мало два горизонти: на верхньому форма його була підпрямокутою в плані, на нижньому — овальною. Це свідчило, начебто, про змінення конструкції вогнища без перенесення його в інше місце¹². Однак, дві розділені стерильним прошарком лінзи прокалу були помітні лише на одному з розрізів вогнища, до того ж неповному. Другий перетин, він примикав перпендикулярно до першого і охоплював всю площу об'єкту, їх не зафіксував¹³. Наявність подібних локальних ускладнень стратиграфії ще більше переконує нас у порушенні північно-західного сектора житла землерями.

Не узгоджується із загальною орієнтацією житла, яке мало при середньому розмірі близько 3,5 м найбільшу величину по лінії північний схід — південний захід — 4,5 м, розташування виходу в бік північного заходу. Непріна В.І. вважала цей напрямок найкоротшим до річки, але таким був південно-західний.

Не доцільним було б влаштувати вихід житла в Бж, вказаний Непріною В.І., з огляду на сезон його функціонування. Для зимових помешкань раціональнішою була експозиція виходів на південь або схід. Крім того, висновок про розташування виходу з житла ґрунтувався на спостереженні за контуром лінзи без узгодження з вертикальними перетинами, що, як пам'ятаємо, може призводити до помилок.

Отже, залишки житла 1 мали форму овалу з середнім діаметром 3,5-4 м, злепка витягнутого з північного сходу в напрямок південного заходу, де міг розташовуватися орієнтований в бік річки вихід. Житло було злепка заглибленим у ґрунт: на 30 см в середній частині і дещо менше по краях. В його центрі на підлозі розкладалося вогнище.

Житло 2. Двічі видане у інтерпретації Коєна В.Ю.¹⁴ За описом дослідника споруда мала округло-багатокутну форму (рис. 5). Максимальна потужність лінзи житла дорівнювала 0,45 м при середньому значенні 0,3 м. Нахил стінки котловану був крутим в північному та східному секторах й пологим у південному, де утворювався своєрідний уступ з відносно рівною поверхнею завширшки 0,3-1,5 м. Долівка житла, виділена за чорним рихлим заповненням товщиною 0,2 м, являла собою витягнуту овальну площадку 2,9x4 м. Нею начебто обмежувалася корисна площа будівлі, вдвічі менша від загальної (22 м²).

Майже в центрі житла на долівці розкладалося вогнище округлої форми діаметром 0,4 м (потужність його лінзовидного профілю 0,1 м). Виступ шириною 1,9 м з західного краю лінзи розглядався як залишки виходу у вигляді сіней, характерних для довгочасових зимових жител.

Багатокутна форма, наявність уступу, ямка в центрі житла дали Коєну В.Ю. підстави відтворити конструкцію стовпово-каркасного конічного або конькового переkritтя споруди. Але ямка шириною 0,45 м, довжиною 1 м, при глибині всього 10 см вочевидь не годилася для кріплення стовба, навіть якщо її обриси розпливлися з часом, як стверджується у звіті¹⁵. Отже, марно в даному випадку намагатися розпізнати в незначних коливаннях рівня дна підлоги різного роду ями конструктивного призначення, як і побачити в деяких відмінностях у кольорі та щільності ґрунту наявність пристінки, різну крутизну стінок котловану. Нерівність дна житла, численні кротовини та запіки у нижні шари, роблять ці спостереження сумнівними.

Лінзоподібність профілю¹⁶ суперечить твердженням про складність конструкції котловану. Центральна, найбільш інтенсивно забарвлена органікою частина житла, була помилково сприйнята за підлогу, начебто чимось відділену від решти площі споруди. Однак розріз житла не відрізнявся від інших: перші 10 см заповнення склалися з гумусованого шару, перемішаного зі стовпчастим суглинком, нижче знаходився відносно однорідний темний прошарок, на дні — чорний найбільш насичений органікою та культурними рештками суглинком¹⁷.

Методичним прорахунком була фіксація знахідок із заповнення житла за двома горизонтами залягання, коли матеріали з менш заглибленої периферійної частини потрапили на верхній план, а культурні рештки з середини споруди й на план нижнього горизонту¹⁸. Це створило враження відокремленості та невеликих розмірів підлоги житла. Проте і в цьому випадку неможливо було стверджувати, що корисна площа споруди обмежувалася розмірами її долівки. В західній частині житла

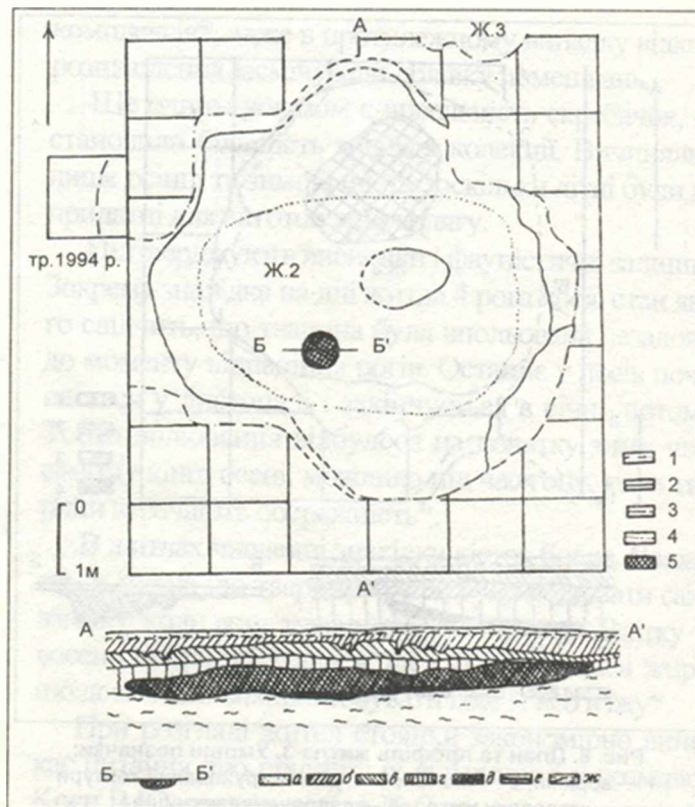

Рис. 5. План та профіль житла 2. Умовні позначки: 1 — верхній, 2 — нижній, 3 — реконструйований контури котловану житла, 4 — планіграфічна межа підлоги житла, 5 — заповнення вогнища.

Стратиграфія нашарувань. Умовні позначки:

а — ґрунтовий шар з включеннями жорстви, б — ґрунтовий шар, в — шар піску, г — стовпчастий суглинок, д — гумусоване заповнення житла, е — пляма підлоги житла, ж — лесовидний суглинок. За Коєном В.Ю., 1992.

зафіксоване залягання знахідок нижнього горизонту й поза межами "підлоги" у розумінні Коєна В.Ю.¹⁹

Численні кути на плані свідчать про нечіткість контуру лінзи, отже писати про вихід типу сіней було необачно. У звіті про розкопки відзначалася нерівність обрисів житлової плями, межі якої фіксували розмив контактного горизонту гумусованого заповнення житла та стовпчастого суглинку²⁰.

Під час розкопок 1994 р. при горизонтальній зачистці на глибині 0,8 м дещо північніше "сіней" простежено смугу темного гумусованого суглинку, яка примикала до краю розкопу 1988 р. і фіксувалася нижче прокопаного тоді рівня²¹. Отже край житлової западини простежені неточно, не докопані і реконструкція "сіней" є помилкою.

Цікавим є розподіл кременю та кісток тварин по підлозі споруди: у східній частині вони залягали більш-менш рівномірно, а в західній концентрувалися, головним чином, в південному секторі²². Аналогічні скупчення матеріалів спостерігалися у південно-західних частинах жител 4 і 5, що, зрозуміло, не є випадковим.

Отже, безсумнівними можна визнати такі дані: споруда мала підокруглу форму близько 5,5 м поперечником. У південно-західній частині котловану спостерігалася підвищена концентрація культурних решток, в центрі на підлозі розкладалося округле вогнище діаметром 0,4 м. Профіль житлової западини лінзовидний, середня потужність 0,3 м.

Житло 3. Двічі публікувалося у інтерпретації Коєна В.Ю.²³ На думку дослідника споруда мала досить рівну, ледве заглиблену, підлогу. Її залишки, виділяючись темною масою гумусованого заповнення максимальною потужністю 0,2 м, залягали на контакті стовпчастого та лесовидного суглинків (рис. 6). Профіль котловану — коритоподібний, з крутими стінками в північній частині та похилими в південній.

Дещо північніше центру житла знаходилося заглиблене на 0,4 м вогнище витягнутої овальної форми розмірами 1,3x1,6 м з двома

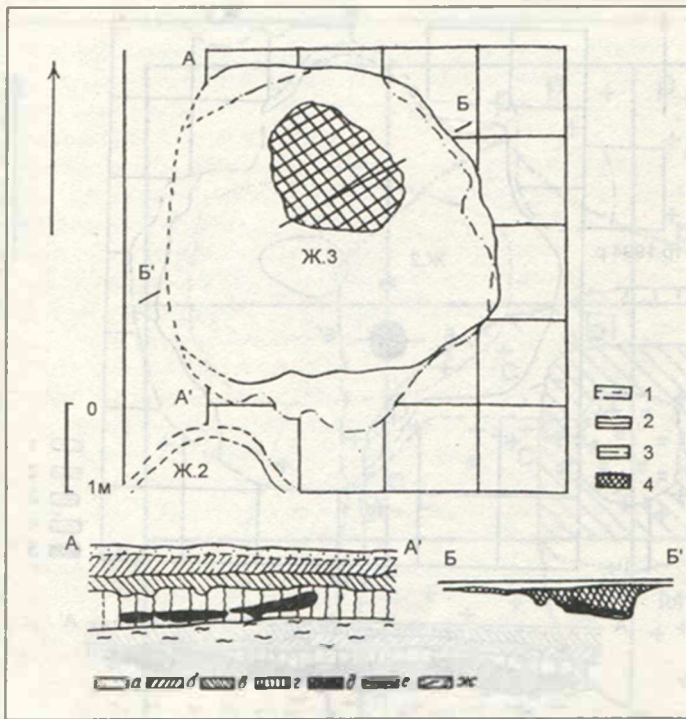

Рис. 6. План та профіль житла 3. Умовні позначки:

1 — верхній, 2 — нижній, 3 — реконструйований контури котловану житла, 4 — заповнення вогнища.

Стратиграфія нашарувань. Умовні позначки:

а — ґрунтовий шар з включеннями жорстви, б — ґрунтовий шар, в — шар піску, г — стовпчастий суглинок, д — гумусоване заповнення житла, е — лінзи прокалу вогнища, ж — лесовидний суглинок. За Коєном В.Ю., 1992.

лінзами прокалу в придонній частині. Нахилене у південному напрямку його дно досягало материкового рівня.

Житло реконструювалося Коєном В.Ю. як наземна будівля площею 10 м² з конічним каркасним перекриттям з жердин та лози, вкритих корою дерев і шкірами тварин, з вентиляційним отвором по центру. Розташування вогнища неподалік від виходу в північній частині будівлі пояснювалося протипожежними міркуваннями. Менші, порівняно з житлом 2, розташованим на відстані до 1 м, розміри споруди обґрунтовувалися використанням обох помешкань, пов'язаних конструктивно, однією сім'єю, але в різні пори року²⁴.

Проте, говорити про відмінний від інших характер житла, зокрема за ступенем заглиблення у ґрунт, не доводиться. У розрізі, що перетнув західний край заповнення, зафіксовано смужку з трьох розірваних лінз товщиною 0,15 м. Східніше потужність відкладів зростала, у своїй найбільш пониженій центральній частині заглибина споруди досягала рівня лесовидного суглинка²⁵.

При розкопках жител 2 і 3 застосовувалася різна методика. Виборка заповнення першого провадилася з фіксацією контура котлована на різних рівнях залягання. Житло 3 досліджувалося за допомогою суцільного прокопування, яке чергувалося з горизонтальними зачистками²⁶. Це посилює враження неоднаковості жител: заглибленого — № 2 та наземного — № 3.

Відому в етнографії під назвою "топталище"²⁷ найдужче гумусовану, а отже й найтемнішу, більш заглиблену центральну (привогнищну) частину споруди помилково інтерпретовано як вогнище. Проте півтораметровий його діаметр завеликий для житла поперечником близько 3,5 м. Саме в цій частині споруди залягала основна кількість крем'яних виробів, кісток тварин, в тому числі невеликими анатомічними групами²⁸. Для вогнища висока концентрація культурних решток, не пов'язаних зі специфічною діяльністю по приготуванню їжі та опаленню житла, була б дивною. Наприклад, Крижевська Л.Я., в житлах матвівокурганських ранньонеолітичних поселень простежила над вогнищами дуже малу насиченість шару знахідками²⁹. Дійсні ж розміри вогнища встановлюються за лінзою прокалу — не більше 0,7 м в діаметрі.

Як бачимо, житло 3 було схожим з житлом 1: підокруглим в плані, розмірами 3,5-4 м. Злегка заглиблена долівка понижувалася до центру, де розкладалося вогнище.

Отже, конструктивно всі житла стоянки дуже подібні. За площею вони розпадаються на дві групи менші поперечником 3,5-4 м (№ 1, 3) і великі 5,5-6 м в діаметрі (№ 2, 4, 5). У плані споруди мали неправильно-підокруглу форму з витягнутістю в бік південного заходу. Заповнення жител має максимальну потужність близько 30 см. Інтенсивність забарвлення лінз поступово збільшується в напрямку від периферії до центру жител і в придонній частині відкладів. Центральні частини, являють собою майже чорні від вуглистої сажі овальні плями діаметром до 2 м і потужністю до 10 см.

Скоріше за все, це були округлі в плані, злегка заглиблені в землю (можливо, лише на товщину дернового шару), вкриті дерном, берестом чи шкірами тварин каркасні конічні конструкції у вигляді чумів. Конструктивно їх стіни та дах були єдиним цілим. В етнографії такі споруди називаються куренями, на відміну від будинків, де стіни і дах — самостійні частини будівель³⁰. Етнографічним аналогом жител стоянки є так званий земляний чум мисливців Сибіру, відомий у евенків під назвою голомо³¹. Каркаси споруд могли утворювати зв'язані вгорі жердини. Вогнища слугували для опалення та приготування їжі й, вірогідно, розкладалися в центральних частинах споруд, про що свідчить їх дуже темне вуглисте заповнення, лінзи прокалу, зафіксовані в окремих випадках.

Стратиграфічні спостереження в поєднанні з аналізом розподілу знахідок за площею жител вказують на неоднакове функціональне навантаження центра і периферії споруд. Остання, скоріше за все, була нежитлою. На користь такого твердження свідчить з одного боку найменша інтенсивність забарвлення країв житлових лінз, а з другого — порівняно велика скупченість там кісток тварин. Вірогідно, під стінки споруд склалися запаси сировини для виготовлення кістяних знарядь, як, наприклад, ріг лося з житла 4 (його огляд не виявив ніяких слідів різання чи іншої обробки), а також зкидалися харчові залишки. Про останнє свідчить, зокрема, знахідка на самому краю житла № 5 кісток стопи копитного в анатомічному порядку. Леонова Н.Б. за матеріалами Кам'яної Балки II дійшла висновку, що стопи копитних не використовувалися в їжу та для виготовлення поробок³².

Таким чином, корисна площа жител була зменшена за рахунок периферії, доступ до якої, певно, ускладнювала конічність конструкції споруд. Розташування перекриття під гострим кутом до підлоги робило простір біля самих стін житла мало придат-

ним для повсякденної діяльності. Менша забарвленість вохрою культурного шару, простежена при розкопках палеолітичної стоянки Костенки 4, отримала аналогічну інтерпретацію³¹.

За деякою видовженістю більшості жител припускається, що виходи з них були орієнтовані в напрямку річки — на південний захід. Така орієнтація виходів, якщо інше не зумовлене якимись особливими обставинами, досить характерна для стоянок кам'яної доби. Так, в Мальті та Буреті в усіх випадках, коли вдавалося встановити напрямок виходів, вони були звернені в бік річки³⁴.

В південно-західних секторах жител 2, 4, 5, близько до виходів, розташовувалися великі скупчення кісток риби. Є етнографічні дані, що в чумах місце між входом та вогнищем належало господині і використовувалося для виконання хатніх робіт та приготування їжі³⁵. Схоже, неподалік від виходів з жител влаштувалися ями для зберігання риби. Таке враження створюють загальна орієнтація ям та простежена за загальною крутизною стінок пологість і уступчатість їхніх північно-східних наближених до жител (вхідних ?) частин. Таким чином, житло 5 та яма 1 можуть розглядатися як єдиний житлово-господарський комплекс. Виявлення ще одного житла слід очікувати на схід від ями 3.

До більшого пониження центральних частин жител, імовірно, призвели інтенсивніша їх експлуатація (витоптування підлог ногами, саме так пояснюються подібні факти в літературі³⁶) та, після залишення людьми, концентрація посередині житлових западин дощової і талої води з подальшим просиченням в нижчележачий шар, про що свідчать заціпки.

Функціонували житла, певно, в зимовий час. Підстав для такого висновку вистачає. Численні етнографічні паралелі свідчать, що заглибленість підлоги жител в землю є ознакою зимового сезону³⁷. Майже у всіх відомих первісних народів літні житла не заглиблювалися в землю. Відповідає холодному періоду й розміщення вогнищ всередині жител³⁸.

Концентрація культурних решток (кісток тварин, крем'яних виробів, вугілля) в межах жител свідчить про відповідну зосередженість виробничої діяльності. Весь цикл кременеобробки від апробації сировини до виготовлення знарядь, як і сама робота отриманими інструментами, відбувалися всередині помешкань. Зрозуміло, що таку активну виробничу діяльність в теплий сезон доцільніше було вести просто неба. До того ж завжди пов'язане з певним ризиком первинне розщеплення кременю³⁹ та робота готовими інструментами на літніх стоянках велися на різних ділянках і, як правило, за межами житлових

комплексів⁴⁰, адже в протилежному випадку відходи розщеплення засмічували долівку помешкань.

Ще одним доказом є чисельність скребачок, що становили більшість знарядь колекції. Вичинялися лише осінні та зимові шкіри, оскільки літні були непридатні для виготовлення одягу.

Підтверджують висновки і фауністичні залишки. Зокрема знахідка на дні житла 4 рога лося, стан якого свідчить, що тварина була впольована незадовго до моменту відпадиння рогів. Останнє у лося починається у листопаді і закінчується в січні-лютому. Тобто полювання відбулося на початку зими чи у самому кінці осені, можливо під час гону, коли тварини втрачають обережність⁴¹.

В житлах численні знахідки кісток бобра. Вважається, що на цю тварину краще було полювати саме взимку, коли вона мала гарне тепле хутро. Влітку та восени бобри від'їдалися, нагулювали запаси жиру, що дозволяло використовувати їхнє м'ясо в їжу⁴².

При розгляді жител стоянки закономірно виникає питання про причину їх відмінності у розмірах. Коєн В.Ю. вважав житло № 2 зимовим, а житло № 3 — літнім. У принципі, співіснування на одному поселенні великих заглиблених зимових будівель та невеликих літніх можливе, воно відоме у деяких народів Сибіру та Далекого Сходу і є показником міцної осілості⁴³. Проте в даному випадку це пояснення не годиться: житла не відрізняються ступенем заглибленості, конструктивно та за структурою крем'яних комплексів, а про осілість мешканців В'язівка 4а годі й говорити.

Особливе значення для визначення одночасовості споруд в літературі відводиться єдності планування поселення. Так, Тарасов Л.М. вважав, що навіть знахідки фрагментів одного й того ж виробу цілком припустимі для жител, які послідовно змінювали одне одне⁴⁴. Чисельність на В'язівку 4а жител з однотипним матеріалом, відсутність у їхньому розміщенні єдиного планування (рис. 7), близькість розташування (наприклад, житла 2, 3), перерізання ямою житла 5 свідчать про асинхронність функціонування окремих об'єктів. Отже, стоянка сформувалася внаслідок багаторазового повернення в певний сезон на місце минулорічного стійбища одного первісного колективу. Механізм цього явища проаналізовано Залізником Л.Л.⁴⁵

Разом з тим, з пізнього палеоліту простежено тенденцію до концентрації на одному поселенні великих та малих будівель, які існували одночасово й за своїми конструктивними особливостями нічим не відрізнялися⁴⁶. Переконливіше для цього факту пояснення, відкинуте Коєном В.Ю. як малоімовір-

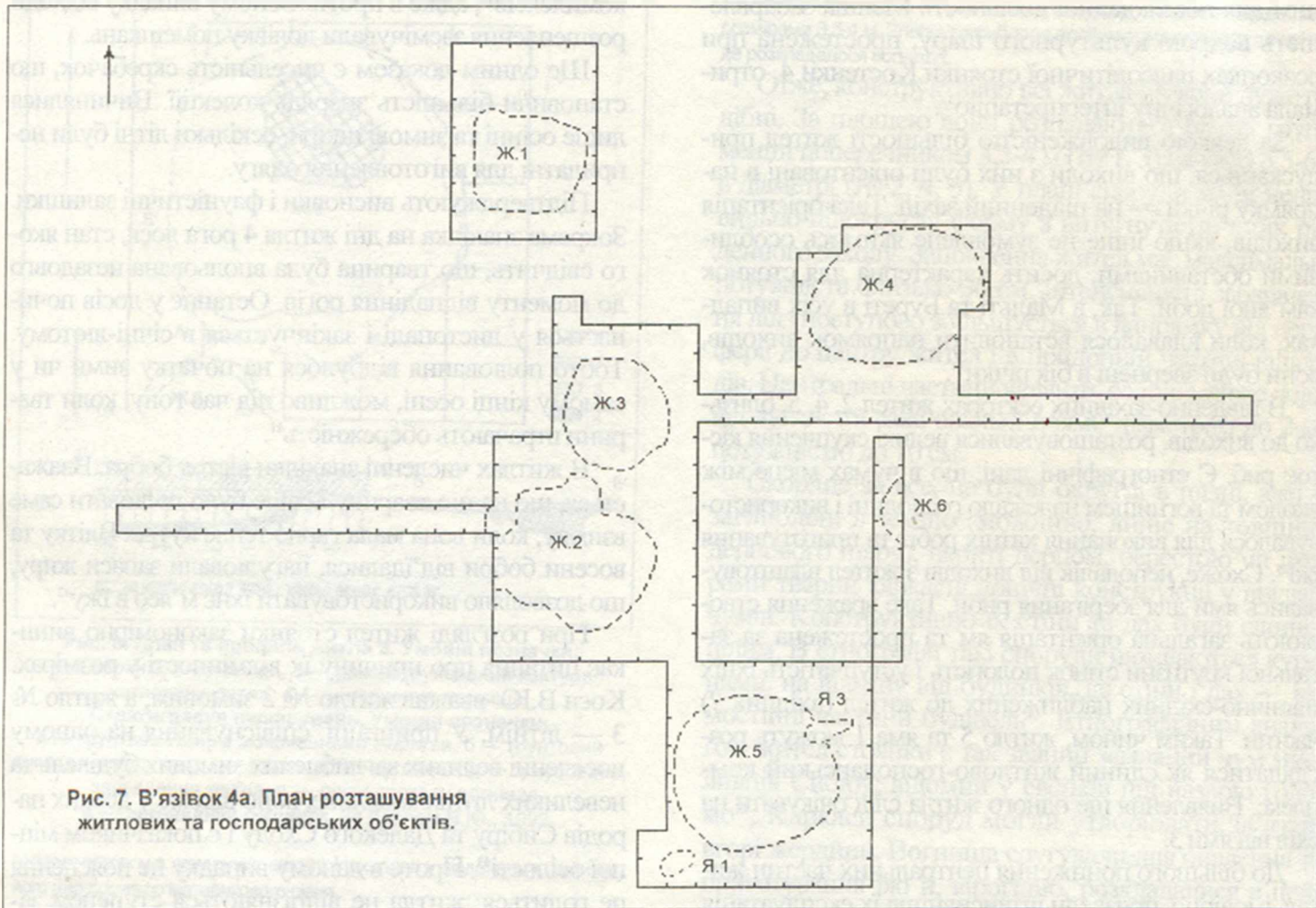

Рис. 7. В'язівок 4а. План розташування житлових та господарських об'єктів.

не⁴⁷. Відомо, що розміри жител у різних мисливців-збирачів безпосередньо залежали від кількості мешканців⁴⁸. Такий підхід відкриває можливість для палеодемографічних та палеосоціологічних реконструкцій⁴⁹.

В межах пам'яток зимівниківської культури найближчі аналогії житлам В'язівка 4а знаходимо на стоянці Загай I в гирлі Трубежа. За повідомленням Савчука А.П., кремені залягали на глибині 0,5 м від сучасної поверхні у шарі підрунтя, зосереджувалися на площі в кілька квадратних метрів і були приурочені до округлої житлової плями 3 м діаметром⁵⁰. З думкою про наявність в місці скупчення знахідок житла, трохи заглибленого в материк, погодився Телегін Д.Я.⁵¹

Крім того, простота конструкції жител стоянки дозволяє знайти їм численні аналогії в різних культурах пізнього палеоліту-мезоліту⁵², та зрозуміло, що нас в першу чергу цікавить ступінь подібності з найближчими у етно-культурному плані археологічними угруповуваннями. Багато в чому подібні малим житлам В'язівка 4а споруди відомі на стоянках Раска пісочноровської та Лудчиці grenської культур⁵³.

Важче відшукати паралелі господарським (рибним) ямам стоянки. Відсутність таких об'єктів на інших пам'ятках мезоліту України може бути пояснена розташуванням останніх на піщаних підвищеннях, непридатних для зберігання риби у такий спосіб, тоді як культурний шар В'язівка 4а лежить в глинистих відкладах⁵⁴.

Отже, матеріали стоянки В'язівок 4а суттєво збагачують джерелознавчу базу для вивчення домобудівництва доби мезоліту, дозволяють чітко встановити сезон функціонування селища, проливають світло на спосіб життя ранньомезолітичних мисливських общин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Мезолітичне поселення В'язівок 4 у пониззі р. Сліпорід на Посуллі // АЗ ПКМ. — Вип. 2. — Полтава, 1992. — С.76-77.
2. Гавриленко І.М. Розкопки мезолітичного поселення В'язівок 4а у 1994 р. // ПАЗ. — Вип. 3. — Полтава, 1995. — С. 34-35; Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці ранньоголоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археологічний альманах. — Донецьк, 1995. — №4. — С. 97-99; Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М.

Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія. — 1996. — №1. — С. 6-7.

3. Синицын А.А. О признаках нарушенной культурного слоя (по материалам стоянок, залегающих в костенковских гумусах) // КСИА. — Вып. 202. — М.: Наука, 1990. — С. 33.

4. Гавриленко І.М. Розкопки... — С. 26-36; Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці... — С. 97-103; Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Зимівниківська мезолітична культура... — С. 6-13.

5. Залізник Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 97, 136-137.

6. Залізник Л.Л. Население Полесья в мезолите. — К.: Наук. думка, 1991. — С. 85; Молодин В.И., Глушков И.Г. Самурская культура в Верхнем Приобье. — Новосибирск: Наука, 1989. — С. 126.

7. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И. Отчет Посульской комплексной экспедиции Институтов археологии АН СССР и АН УССР о раскопках в Лубенском районе Полтавской области в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — С. 10.

8. Неприна В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Жилище на мезолитической стоянке Посулье Вязовок 4а // РА. — №3. — 1992. — С. 136-146.

9. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И. Отчет... — С. 10-11, 13-14; рис. 33.

10. Александрова М.В. Некоторые замечания по теории палеолитического культурного слоя // КСИА. — Вып. 202. — М.: Наука, 1990. — С. 6-7; Медведев Г.И., Несмеянов С.А. Типизация "культурных отложений" и местонахождений каменного века // Методические проблемы археологии Сибири. — Новосибирск: Наука, 1988. — С. 113-114, 123; Тарасов Л.М. Методика изучения культурного слоя большой мощности // КСИА. — Вып. 202. — М.: Наука, 1990. — С. 44.

11. Неприна В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н. Указ. соч. — С. 137, рис. 1.

12. Коен В.Ю. Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X-IX тыс. до н. э. // РА. — №2. — 1992. — С. 7.

13. Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И. Отчет... — Рис. 33; 37.

14. Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины / Второй обл. науч.-практ. семинар. — Полтава, 1989. — С. 22-26; Коен В.Ю. Указ. соч. — С. 5-19.

15. Неприна В.И., Коен В.Ю. Отчет о раскопках мезолитического поселения Вязовок 4а на Полтавщине в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — С. 7.

16. Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Указ. соч. — С. 24.

17. Неприна В.И., Коен В.Ю. Отчет... — С. 4.

18. Там само. — Рис. 1; 2.

19. Там само. — С. 6.

20. Там само. — С. 5.

21. Гавриленко І.М. Звіт про розкопки мезолітичного поселення В'язівок 4а у 1994 р. // НА ІА НАНУ. — С. 6.

22. Неприна В.И., Коен В.Ю. Отчет... — С. 5, рис. 1; 2.

23. Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Указ. соч.; Коен В.Ю. Указ. соч.

24. Коен В.Ю. Указ. соч. — С. 11, 14.

25. Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Указ. соч. — С. 23;

Неприн В.И., Коен В.Ю. Отчет... — С. 4, 8.

26. Там само. — С. 2.

27. Залізник Л.Л. Охотники... — С. 141; Он же. Население... — С. 120.

28. Гавриленко И.Н., Коен В.Ю. Указ. соч. — С. 23.

29. Кригжевская Л.Я. К вопросу о формировании культурного слоя в голоценовых отложениях (по материалам матвеевокурганских раннеолитических поселений) // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбас-

се / ТД науч.-практ. семинара. — Донецк, 1989. — С. 75.

30. Сергин В.Я. [Рец.]: Sklenar K. Nejstarsi lidska obydlí v Československu. Praha, 1977 // СА. — 1980. — №3. — С. 314.

31. Залізник Л.Л. Население... — С. 89, 120.

32. Леонова Н.Б. Планиграфическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА. — Вып. 181. — М.: Наука, 1985. — С. 15.

33. Рогачев А.Н., Аникович В.М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР / Археология СССР. — М.: Наука, 1984. — С. 194.

34. Сергин В.Я. Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА. — 1988. — №3. — С. 9.

35. Алексеенко В.А. Кеты: историко-этнографические очерки. — М.: Наука, 1967. — С. 81-89.

36. Кольцов Л.В. О сезонном функционировании мезолитических стоянок (по материалам Волго-Окского междуречья) // СА. — 1985. — №3. — С. 27; Кригжевская Л.Я. Матвеевокурганские раннеолитические поселения как источники реконструкции быта // Палеолит и неолит. — Л.: Наука, 1986. — С. 92.

37. Бузин В.С. Поселения и жилища волосовской культуры как источник социологической реконструкции // СА. — 1990. — №3. — С. 40-41; Залізник Л.Л. Население... — С. 121.

38. Залізник Л.Л. Население... — С. 119, 121.

39. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Технология древнейших производств (мезолит-энеолит). — Л.: Наука, 1983. — С. 15.

40. Залізник Л.Л. Охотники... — С. 146; Леонова Н.Б. Длительность обитания на верхнепалеолитических стоянках // Проблемы палеоэкологии древних обществ. — М.: изд. Российского открытого ун-та, 1993. — С. 87; Сорокин А.Н. Бутовская мезолитическая культура. — М., 1990. — С. 50; Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. — К.: Наук. думка, 1982. — С. 61.

41. Тимофеева Е.К. Лось (экология, распространение, хозяйственное значение). — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. — С. 57, 60.

42. Кольцов Л.В. Указ. соч. — С. 33.

43. Бузин В.С. Указ. соч. — С. 41; Кабо В.Р. Первообитная доземледельческая община. — М.: Наука, 1986. — С. 217, 227.

44. Тарасов Л.М. Гагаринская стоянка и ее место в палеолите Европы. — Л.: Наука, 1979. — С. 59.

45. Залізник Л.Л. Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. — 1989. — №2. — С. 11-20.

46. Семенов С.А., Коробкова Г.Ф. Указ. соч. — С. 78.

47. Коен В.Ю. Указ. соч. — С. 14.

48. Васильев С.О. Критерии видения наземных жителей плейстоцена // Археологія. — 1995. — №3. — С. 132.

49. Гавриленко І.М. Про статевовікову структуру ранньомезолітичної общини (за матеріалами поселення В'язівок 4а у Посуллі) // Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України / ТД. — Харків, 1995. — С. 7-8.

50. Савчук А.П. Нові мезолітичні стоянки в Київському Подніпров'ї // Археологія. — 1974. — №13. — С. 42-43; Савчук А.П. Новые мезолитические памятники в Среднем Поднепровье // СА. — №4. — 1975. — С. 94.

51. Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX - VI тисячоліття до н. е.). — К.: Наук. думка, 1982. — С. 176-177, 187; Он же. Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Мезолит СССР / Археология СССР. — М.: Наука, 1989. — С. 118.

52. Залізник Л.Л. Население... — С. 119-120; Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки... — С. 190-192.

53. Залізник Л.Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 30-31; Копьтин В.Ф. Памятники финального палеолита и мезолита Верхнего Поднепровья. — Могилев, 1991. — С. 38, 40.

54. Залізник Л.Л., Гавриленко І.М. Мисливці... — С. 99.

СВИРИДІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

В кінці XIX - на початку XX століття основна увага археологів в лісостеповій і степовій зонах України була прикута до курганів, в яких можна знайти багатий та яскравий поховальний інвентар. Іншим шляхом, слідом за Д.Я.Самоквасовим, пішов полтавський археолог, історик, етнограф, активний член ПВАКу Л.В.Падалка. Шукаючи місця стародавніх поселень "осілого" населення Полтавщини, він у 1896-1898 рр. провів анкетування за програмою місцевого Губернського статистичного комітету. Ним були зібрані відомості про городища та насипні вали, які і донині залишаються цінним джерелом¹.

Саме він, один із перших, докладно описав городище біля с.Свиридівка Лохвицького району Полтавської області. Дослідник наводить відомості і про топографію поселення, дає характеристику його укріпленої лінії, пише про те, що хоча городище називають "Мазепиним", але воно, безперечно, старіше². До речі, і зараз існує плутанина відносно городищ біля с.Свиридівки. Деякі дослідники доводять, що в його околицях існує їх два: одне в урочищі Мазепине, друге на північно-східній околиці села — городище скіфського часу та Київської Русі³. Спираючись на роботу Л.В.Падалки, можна стверджувати, що це одна й та ж пам'ятка.

Городище знаходиться на східній — північно-східній околиці села, поряд з кладовищем, на мису правого берега р.Сули, утвореного її долиною та впадаючими в неї балками. Складається з двох частин: великої південної та малої північної. Велика відокремлена від плато із заходу укріпленою лінією у вигляді валу та рову, з інших сторін має ескарп та рів. Менша, що носить назву Дитинець, являє собою вузький виступ, витягнутий з півдня на північ, повністю вкритий лісом. Вона відділена від більшої частини в найвужчому місці високим могилоподібним насипом. Скоріше за все, — це залишки башти давньоруського часу. Пам'ятка має укріплення у вигляді рову та валу. Останній проходить у західній частині укріплення. Загальна площа городища — біля 5 га.

В 1992-1993 рр. археологічна експедиція "Сула" ІА НАН України під керівництвом Ю.В.Болтрика, і зокрема її загін на чолі з В.П.Білозором, провели археологічні розкопки на поселенні. Досліджувалося велике городище, оборонна лінія, почато розкопки

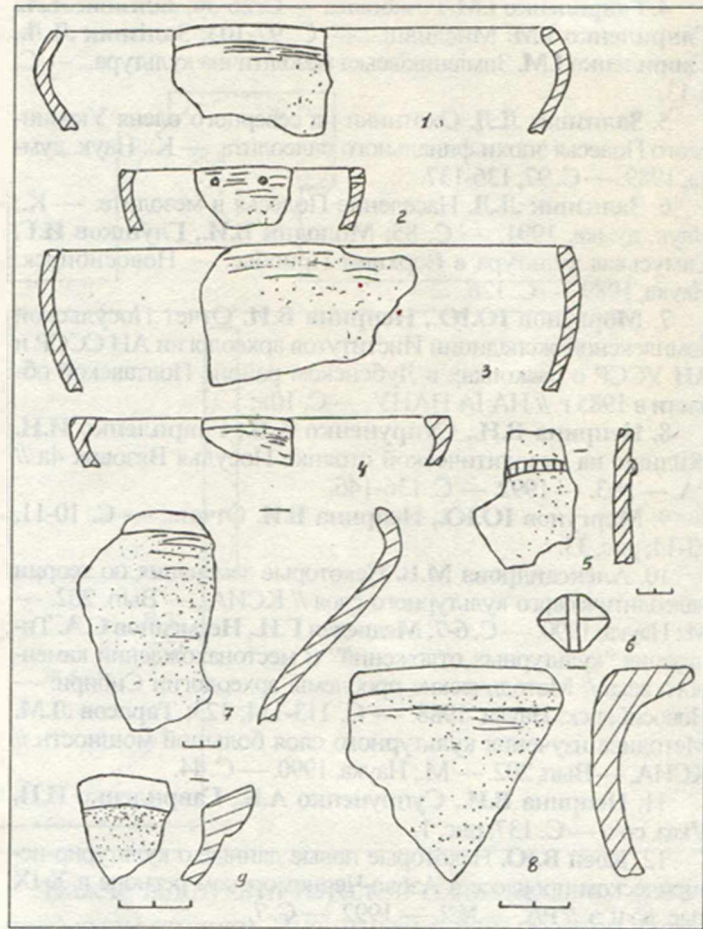

Рис. 1. Свиридівське городище. Знахідки.
1-4, 7, 8 — фрагменти вінець мисок; 5 — фрагмент стінки горщика; 6 — прясло; 9 — фрагмент вінця корчаги.

могилоподібного насипу. Розкопана площа становить біля 150 кв.м. Потужність культурного шару сягає в середньому 1 м. Він складається із сіро-чорного ґрунту із значною домішкою попелу. Під час досліджень виявлено окремі фрагменти кераміки, що можна віднести до епохи бронзи, роменської культури та матеріали скіфського часу і Київської Русі. Останні переважають. До зберігання в Державному музеї-заповіднику українського гончарства взято знахідки, які можна віднести до VI-III ст. до н.е. Це: кам'яний розтиральник, 4 фрагменти конусів, 3 фрагменти амфор, 3 прясельця — біконічні із зрізаною основою і кулясте зі зрізаною однією основою (рис.2, 6).

Найбільш масовою категорією знахідок на городищі були уламки ліпного глиняного посуду місцевого виробництва. Вони представлені 175 фрагментами посуду, що належать горщикам, мискам, корчагам. Серед кераміки: стінок горщиків — 45, стінок мисок — 5,

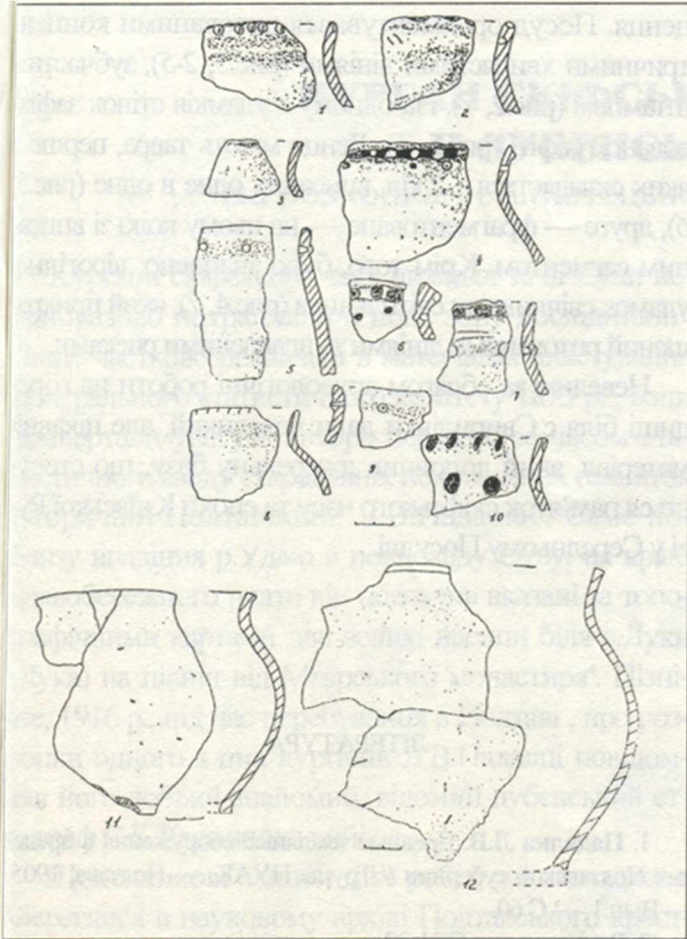

Рис.2. Свиридівське городище. Знахідки.
1-10 — фрагменти вінець горщиків;
11, 12 — профілі горщиків

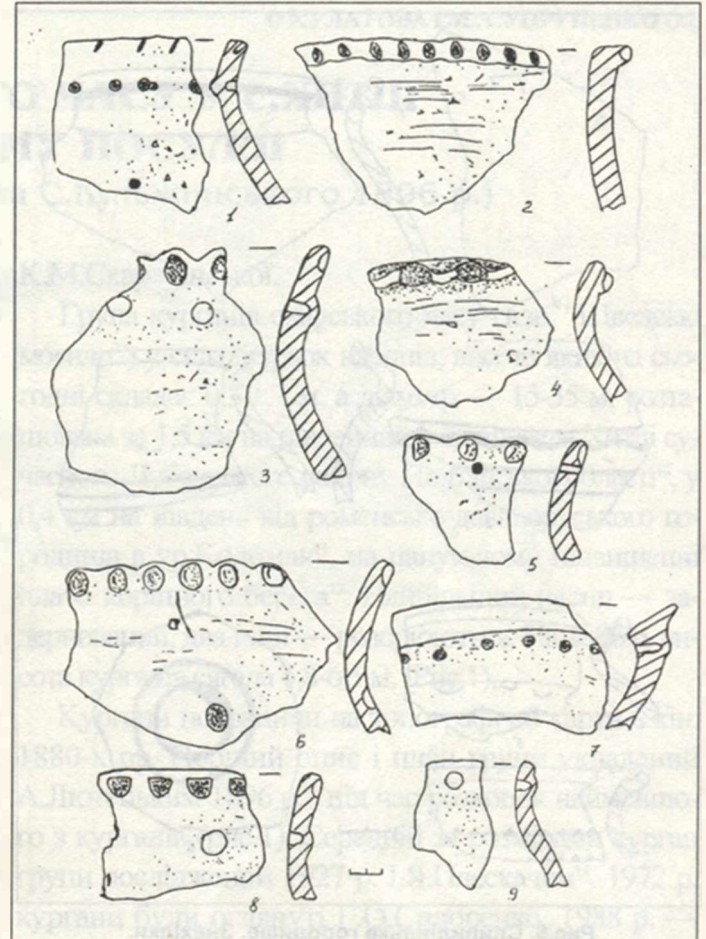

Рис.3. Свиридівське городище. Знахідки.
1-6, 8, 9 — фрагменти вінець горщиків;
7 — фрагмент вінця миски

вінець горщиків — 76, мисок — 26, корчаги — 1, денець — 22 (останні належать горщикам — 14, мискам — 3, невизначені — 5) (рис.1; 2). Цілих виробів не виявлено, знайдений лише один невеликий горщик із відбитими вінцями, а також два великих фрагменти повного профілю, що несуть інформацію про загальну форму горщиків (рис.2; 11, 12). Колекція кераміки скіфської епохи зі Свиридівського городища опрацьована автором, що знайшло своє відображення в окремій роботі.

Матеріали Київської Русі представлені виробами із заліза та кераміки. Серед залізних виробів цікавою знахідкою є ключ від замка, довжиною 18,5 см (рис.4, 1). Його ручка розплескана на кінці, з округлим отвором. Другий край відігнутий під прямим кутом, на кінці округлий з двома отворами — округлим та прямокутним. Інші знахідки типові для поселень Київської Русі. Це: 2 уламки серпів (рис.4, 2), 2 фрагменти ножів (рис.2, 3), 2 цвяхи (рис.2, 4), фрагмент кінських вудил (рис.2, 5) та залізний браслет (рис.2, 6). Культурна належність його залишається відкритою. Він був знайдений над ямою-погребом скіфського часу. Подібний браслет був

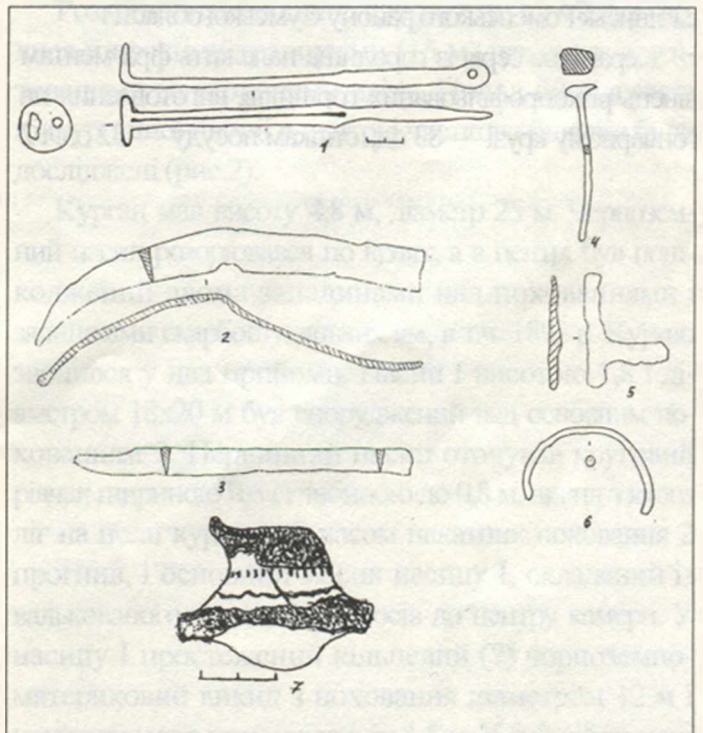

Рис.4. Свиридівське городище. Знахідки.
1 — ключ; 2 — фрагмент серпа; 3 — фрагмент ножа;
4 — цвях; 5 — фрагмент вудила; 6 — браслет;
7 — фрагмент світильника чи свічника.
1-6 — залізо; 7 — глина.

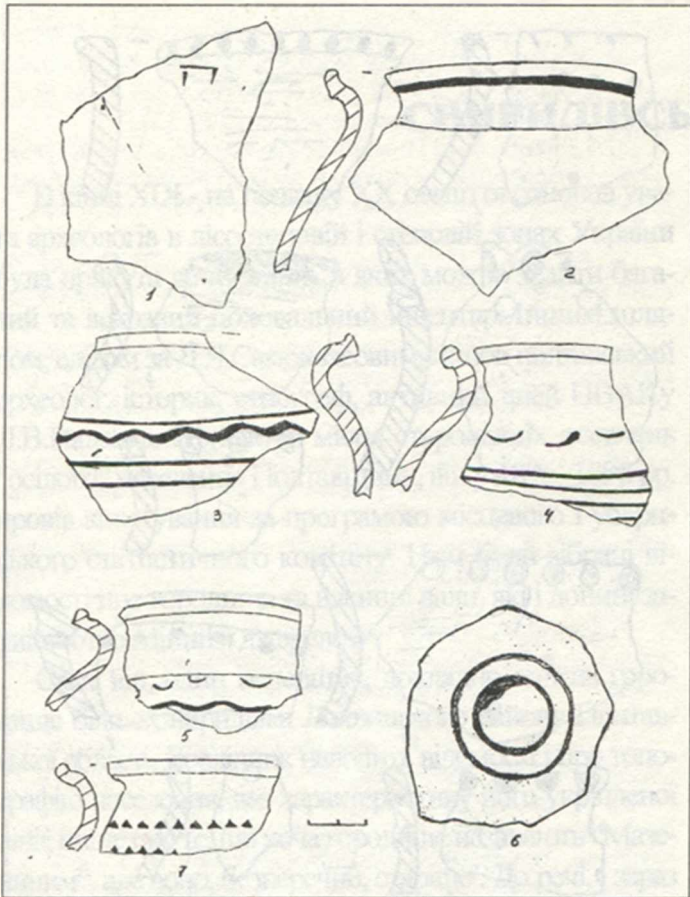

Рис.5. Свиридівське городище. Знахідки.
1— стінка посудини з графіті; 2-5, 7 — фрагменти вінець горщиків; 6 — денце із тавром.

виявлений на городищі раннього залізного віку біля с.Глинськ Роменського району Сумської області?

Керамічна серія із городища належить фрагментам вінець різкопрофільованих горщиків, виготовлених на гончарному крузі — 83 од., стінкам посуду — 32 од. і 2

денця. Посуд орнаментувався ритованими концентричними хвилястими лініями (рис.5, 2-5), зубчастим штампом (рис.2, 7). На одному з уламків стінок зафіксовано графіті (рис.5, 1). Денця мають тавра, перше з яких складається з 2 кіл, вписаних одне в одне (рис.5, 6), друге — фрагментоване — на ньому коло зі вписаним сегментом. Крім того, було знайдено, вірогідно, уламок свічника чи світильника (рис.4, 7), який прикрашений ритованими лініями та вдвленими рисками.

Невеликі за обсягом археологічні роботи на городищі біля с.Свиридівки дали невеликий, але цікавий матеріал, який доповнив джерельну базу, що стосується пам'яток скіфського часу та епохи Київської Русі у Середньому Посуллі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.60.
2. Вказ.прац. — С.31-32.
3. Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К., 1982. — С.66.
4. Гейко А.В. Кераміка скіфського часу Свиридівського городища // Археологія. — 1997. — № 1.
5. Гейко А.В. Глинське городище скіфського часу в Посуллі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.246. — Рис.2,6.

КУРГАН СКІФСЬКОГО ЧАСУ У с.ХИТЦІ В ЛУБЕНЬСЬКОМУ ПОСУЛЛІ

(за розкопками А.Лютецького та С.Кульжинського 1896 р.)

Кургани скіфського часу нижньої течії Сули неодноразово потрапляли в поле зору дослідників¹. Лише частково позначені в матеріалах анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р.², вони привертали увагу й автора першого за часом статистичного зводу стародавніх поховальних пам'яток історичної Полтавщини Л.В.Падалки³. Саме поблизу впадіння р. Удаю в повноводу Сулу, на краю правобережного плато він позначив вказані за топографічними картами два великі насипи біля с.Луки (Лука) на північ від Мгарського монастиря⁴. Пізніше, 1916 р., під час перебування в Полтаві, про розкопки одного з цих курганів Л.В.Падалці повідомляв його добрий знайомий, відомий лубенський етнограф С.К.Кульжинський⁵.

Щоденникові записи цих робіт, що випадково збереглися в науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею, й досі невідомі жодному з дослідників старожитностей скіфської доби⁶. Тому-то дані про ці дослідження не потрапили до узагальнюючих праць про курганні пам'ятки Посулля, де фігурують лише більш пізні за часом розкопки кінця 1920-х рр.⁷ Таким чином, наведена публікація, котра здійснена за щоденником робіт випускника Київського університету, сина хитцівського землевласника Лубенського повіту А.Лютецького, окреслює деякі результати розкопок яскравої поховальної пам'ятки скіфської доби восени 1896 р.⁸

Зазначимо, що ці розкопки, які велися на приватних землях і мали охоронний характер, здійснювалися на кошти відомої лубенської меценатки-музейниці К.М.Скаржинської⁹. Керував ними вчений секретар-завідувач Лубенським музеєм К.М.Скаржинської Сергій Климентійович Кульжинський (1867-1943), який в кінці вересня-жовтні 1896 р., разом із А.Лютецьким, вів дослідження насипу кургану.

Польова документація про роботи надійшла до Лубенського музею, звідки 1906 р. була передана до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства. Доля колекції розкопок залишається невідомою, хоча, встановлено, що більша частина знахідок потрапила свого часу до зібрання

К.М.Скаржинської.

Група курганів скіфського часу (т.зв. "Шведські могили") у складі трьох насипів, висота яких на сьогодні складає 0,3-1,7 м, а діаметр — 15-35 м, розташована за 1,5 км на південний схід від села Хитці сучасного Лубенського району Полтавської області¹⁰, у 0,4 км на південь від роменсько-давньоруського городища в ур. Коломак¹¹, на пануючому підвищенні плато корінного берега¹². Найбільший насип — задернований, два інші — розорюються. На 1896 р. висота курганів сягала 4,8-6,5 м. (Рис.1).

Кургани потрапили на топографічні карти в кін. 1880-х рр. Перший опис і план групи укладений А.Лютецьким 1896 р.¹³ під час розкопок найменшого з курганів (рис.1). Середній за розмірами курган групи досліджений 1927 р. І.Я.Плескачем¹⁴. 1972 р. кургани були оглянуті Г.О.Сидоренко, 1988 р. — І.М.Кулатовою¹⁵. Матеріали досліджень директора Лубенського краєзнавчого музею І.Я.Плескача опубліковані В.А.Іллінською¹⁶.

Розкопки найменшого кургану групи 1896 р. велися широкими траншеями (15 м) навхрест, орієнтованими за сторонами світу. Понад 60 відсотків підкурганної площі в центрі і частково біля піл були досліджені (рис.2).

Курган мав висоту 4,8 м, діаметр 25 м. Черноземний насип розорювався по краях, а в центрі був пошкоджений двома западинами над похованнями і залишками скарбощукацьких ям, в т.ч. 1892 р. Курган зводився у два прийоми. Насип I висотою 1,8 і діаметром 18x20 м був споруджений над основним похованням 2. Первинний насип оточував круговий рівчак шириною 0,6 і глибиною до 0,8 м, викид з якого ліг на поли кургану. З часом накатник поховання 2 прогнів, і основний масив насипу I, складений із валькованого чернозему, просів до центру камери. У насипу I. простежений кільцевий (?) черноземно-материковий викид з поховання діаметром 12 м і максимальною потужністю до 1,5 м. У східній частині викиду, на його поверхні, досліджені залишки вогнища діаметром до 0,85 м з фрагментами ліпного горщика і миски на глибині -1,75 м від рівня поверхні насипу.

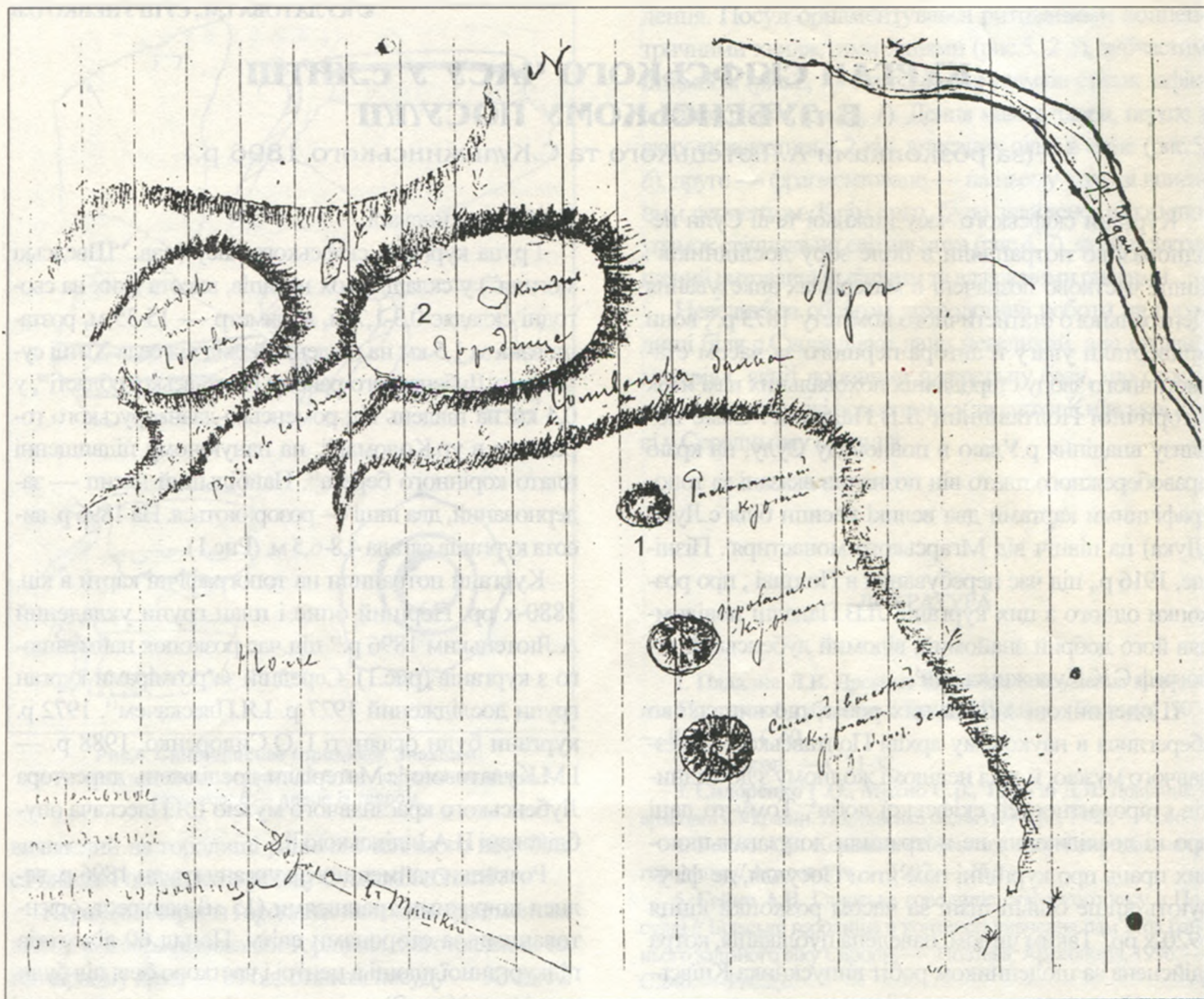

Рис.1. Хитці, ур. Коломак. Ситуаційний план розміщення пам'яток. Розвідки А.Лютецького та С.Кульжинського. 1896 р.
1 - досліджений курган; 2 - Хитцівське городище. (НА ПКМ. - Спр. 03-144/1. - А.37.)

Спорудження насипу II пов'язане зі впуском у масив первинного кургану поховання 1 та жертвовної ями (№ 3), для чого верхівка споруди була зрівняна, і поряд із западиною над похованням 2 впушені зазначені вище ями, після чого курган був підсипаний із застосуванням вальків дерну.

Вірогідно, за доби пізнього середньовіччя курган зазнав пограбування через грабіжницький хід, впушений з північно-східної поли насипу, що досяг обох поховань (рис.2).

Поховання 1 (рис.2;3). Здійснене у материковій чотирикутній трапезіподібній у плані ямі розміром 3,3-3,6x4,2-4,35 м із заплічками, орієнтованій довгою віссю майже в меридіональному напрямку. Глибина від рівня стародавнього горизонту — 1,4 м. Поховальна камера перекривалася дерев'яним накатником в один шар, що склався з дубових плах діаметром до 0,2 м.

Внутрішнє облаштування склепу включало спорудження дощатої підлоги, покладеної в напрямку довгої вісі ями, на отесані масивні поперечні лаги. В ряді місць дошки настилу шириною 0,2-0,3 м викладалися з обрубків між проміжками опорних стовпів накатника. Для цих стовпів у дні були викопані круглі ямки глибиною до 0,70 м і діаметром до 0,20-0,25 м. Стовпи були встановлені у три ряди по лінії північ-південь у кількості 10 (4+2+4) (рис.3).

У заповненні та на дні поховальної камери виявлені кістки і два черепи з парного поховання (чоловіка і жінки), причому верхня частина одного кістяка збереглася *in situ* — на лівому боці головою на північ біля східної стінки камери (рис.3). Зі знахідок виявлені: у заповненні над рештками перекриття — ліпна керамічна "плошка" (напевне, маленька мисочка), уламки ліпного горщика, вугілля і кістки тварин; на дні та у зритому грабіжниками заповненні — мідний дротяний браслет, біля західної стінки — залізне вістря на спис, жалом на південь, ліпний горщик з отворами під вінцем, на кістках поховано-

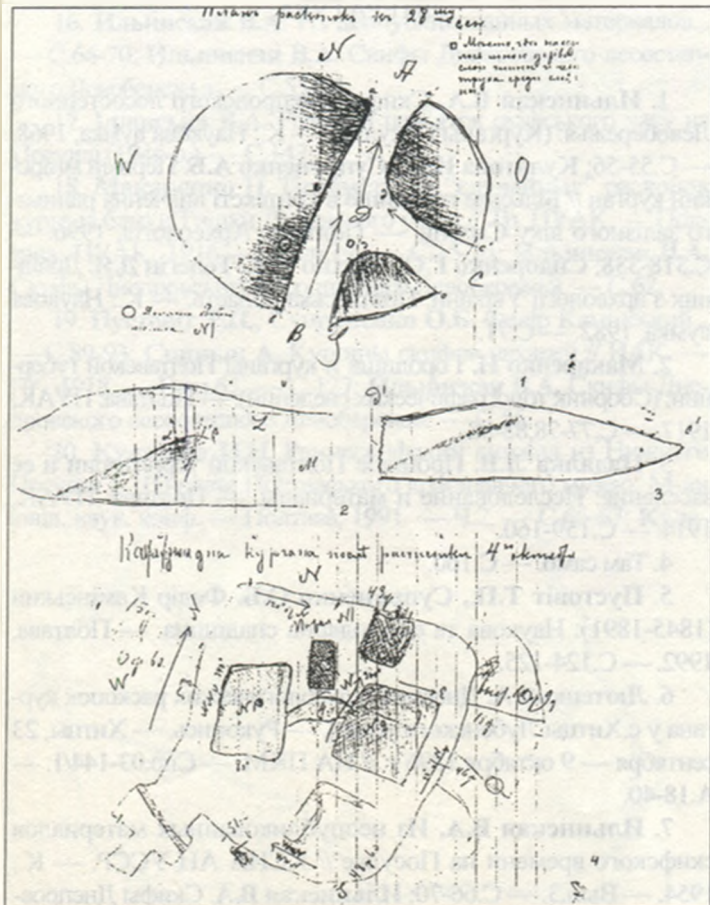

Рис.2. План (1), стратиграфічні замальовки (2,3) та розташування поховань і ям (4) у кургані поблизу Хитців. За А.Лютецьким. (НА ПКМ. - Спр. 03-144/1. - А.19-22, 28.)

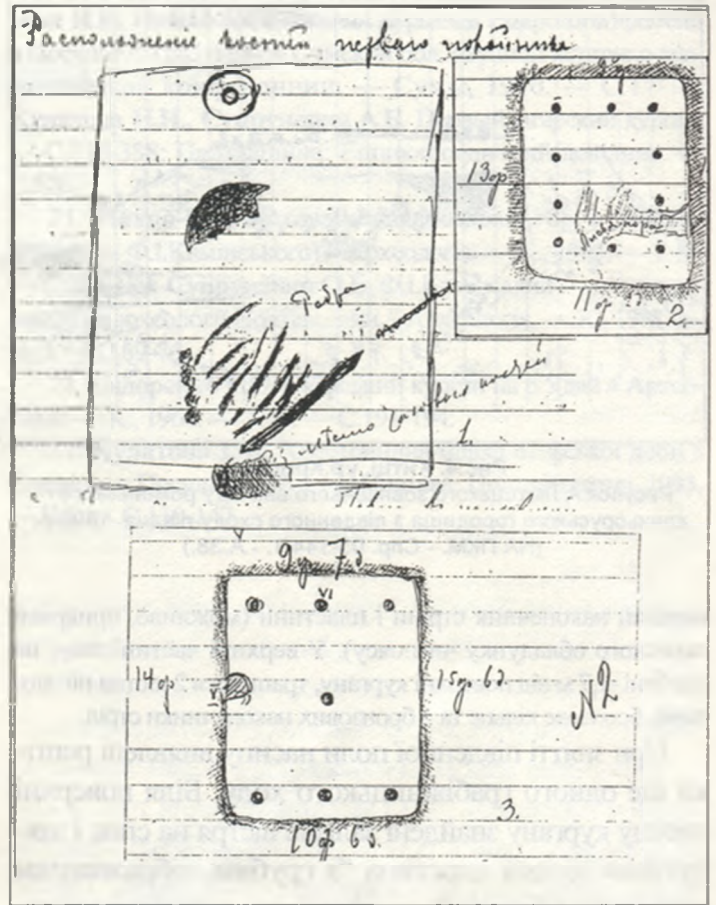

Рис.3. Схематичні плани дна поховань (2,3) та кресленик частини скелету похованого у заповненні першого з них (1) За А.Лютецьким. (НА ПКМ. - Спр. 03-144/1. - А.30-36.)

го — бронзова конічна ворворка; поряд у кротовині — невеличка бронзова кругла опукла бляшка з петлею на звороті, від прикрас вузди. Біля кісток також знайдні половинка бронзового розділювача ременів з навхрест розташованими отворами від вузди, склопастові підвіска у вигляді шишечки (?) і очкова намистина, а також уламки залізних виробів.

Виходячи зі складу описаного А.Лютецьким інвентаря та типу поховання, комплекс може бути датований кінцем V-IV ст. до н.е.

Паралельно похованню 1, за 0,6 м на північний схід, була розташована жертвна яма (№ 3).

Яма являла собою прямокутну у плані, заповнену чорноземом жертвну споруду, з зовнішніми розмірами 1,7x2,6 м, зі звуженими донизу короткими стінками. За довгою віссю вона була орієнтована в меридіональному напрямку з відхиленням до північного заходу-південного сходу. З глибини 0,4 м від рівня похованого чорнозему (відлік глибини умовний для впускного поховання) на межі з материком, вона різко зменшувалася, маючи на глибині 0,7 м від стародавнього горизонту внутрішні розміри 1,05x1,35 м. Загальна глибина ями — 2,35 м від рівня давньої поверхні (рис.2).

Чорноземне заповнення ями містило поодинокі вуглинки, змішані кістки коня у великій кількості і поодинокі — людини.

Поховання 2 (рис.2). Здійснене в центрі кургану у підпрямокутній у плані материковій ямі розміром 2,75-3,10x4,30-4,65 м, орієнтованій за віссю північ-північний схід — південь-південний захід. Її глибина від рівня стародавньої поверхні становила понад

0,8 м. Камера перекривалася дерев'яним накатником з поперечних плах в один шар, мала аналогічну з попередньою конструкцію дерев'яного склепа з меншою кількістю стовпів (8) у три ряди вздовж довгих стін (2+3+2), для яких у дні були відкопані круглі ямки глибиною до 0,6 і діаметром 0,15-0,20 м. На дні відзначені сліди дощатого настилу, викладеного вздовж довгої вісі камери. Парне (?) поховання виявилось пограбованим (рис.3).

Над накатником були знайдені уламки розбитої розписної античної посудини, в т.ч. ручка, фрагменти ліпного посуду. У заповненні і на дні виявлені окремі кістки людини, а також рсипки поховального інвентаря. Це фрагменти ще двох кружальних античних посудин, в т.ч. орнаментованого лекіфу, 6 бронзових трилопатевих наконечників стріл, бронзові дрібні пластинки, пряжка (?), сердолікова намистина, дрібна золота кругла нашивна опукла бляшка з вушком від жіночого убору, уламки якоїсь посудинки із прозорого каменю, фрагменти ліпних горщика і миски та бурштинова сплюснута видовжена пронизка.

Поховання попередньо датується часом від кін. VI до кін. V ст. до н.е.

Грабіжницький хід. Вузький лаз ходу із арковим склепінням мав висоту до 1,2 м і вів похило від північно-східної поли кургану до поховання 2, а потім пробивався глибше через своєрідний материковий простінок до поховання 1. Його заповнення було рихлим, зритим пізніше лисицями. В заповненні ходу виявлені довгі кістки ніг та рук людини, фрагменти черепа, уламок срібної орнаментованої пластини, бронзові трило-

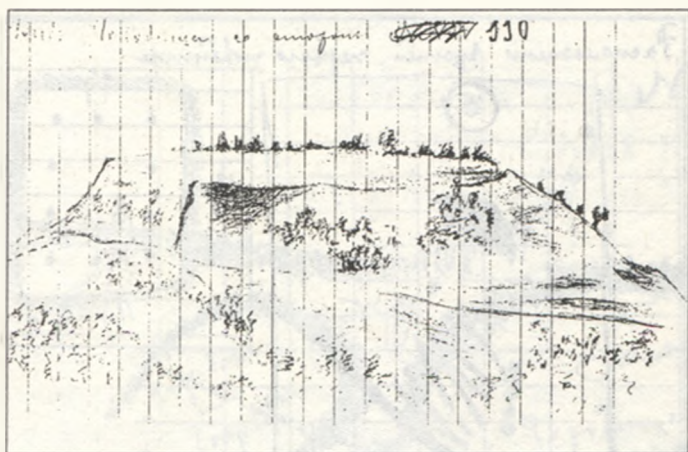

Рис.4. Хитці, ур.Коломак.

Рисунок А.Лютецького зовнішнього вигляду роменського і давньоруського городища з південного сходу-півдня. 1896 р. (НА ПКМ. - Спр. 03-144/1. - А.38.)

патевиї наконечник стріли і пластини (можливо, прикраси захисного обладунку чи поясу). У верхній частині лазу, на глибині -1,7 м від поверхні кургану, трапилися 2 кістки ніг людини, бронзове кільце та 4 бронзових наконечники стріл.

При знятті південної поли насипу виявлені рештки ще одного грабіжницького ходу. Біля поверхні насипу кургану знайдені залізне вістря на спис і закруглена золота пластинка "з грубим зображенням людського обличчя", — вірогідно, прикраса головного убору.

Після розкопок насип було знівелювано майже до сучасних розмірів. По завершенні досліджень були проведені розвідкові роботи в окрузі, в ході яких відкрито Хитцівське роменсько-давньоруське городище в ур.Коломак (рис.4).

Безперечно, отримані результати досліджень, виконаних для того часу на належному методичному рівні з дотриманням польових інструкцій, не задовольняють сучасного дослідника. Але все ж наведена інформація істотно доповнює відомості про поховальні пам'ятки Нижнього Посулля V ст. до н.е. (саме цим часом і слід датувати обидва етапи спорудження кургану). Поряд з другим хитцівським курганом 1927 р.¹⁷, відомими курганами в Тишках¹⁸, біля Мгарського монастиря¹⁹ та с.Мгар²⁰, в ур.Замок та Лиса Гора у Лубнах²¹, Крячківці²², Єнківцях²³, ці пам'ятки складають основу джерелознавчої бази щодо вивчення поховального обряду племен скіфської доби у Нижньому Посуллі.

1. Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наукова думка, 1968. — С.55-56; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Первый мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.318-338; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наукова думка, 1982. — С.71.

2. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава: ПУАК, 1917. — С.77-78,83-88.

3. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.159-160.

4. Там само. — С.160.

5. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава, 1992. — С.124-125.

6. Лютецкий А. Дневник [археологических раскопок кургана у с.Хигцы Лубенского уезда]. — Рукопись. — Хитцы, 23 сентября — 9 октября 1896 г. // НА ПКМ. — Спр.03-144/1. — А.18-40.

7. Ильинская В.А. Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье // КСИА АН УССР. — К., 1954. — Вып.3. — С.66-70; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — С.55.

8. Лютецкий А. Дневник. — А.18-20,22,38-40.

9. Плещак І.Я. Археологічні досліді в районі Тишківської та Хитціанської с/р, Вовчанського району: Звіт. — І.Х. - ІІ.Х.1927 р. — Рукопис. — Лубни, 1927. // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — Спр.548. — А.12.

10. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопись. — Полтава. 1988. // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф.е. — № 23173. — С.21.

11. Григорьев А.В. Городище у с.Хитцы // ОИПАГІ: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.69-73; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта). — К.: Наукова думка, 1984. — С.150-151; Моргунів Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.90-93.

12. Плещак І.Я. Археологічні досліді... — А.11-32; Плещак І.Я. Коротенький звіт за археологічні досліді і розвідки в межах Хитціанської, Тишківської та Лучанської с/р Вовчанського р-ну. — Рукопис. — Лубни, 1928. // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — Спр.202/12. — А.3-5.

13. Лютецкий А. Дневник. — А.38.

14. Плещак І.Я. Археологічні досліді... — А.11-32; Іллінська В.А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР. — К., 1949. — Т.ІІ. — С.147.

15. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет ... 1988 г. — С.2-3, 21; Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: Українська енциклопедія, 1992. — С.320; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник... — С.71.

16. Ильинская В.А. Из неопубликованных материалов... — С.66-70; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — С.55-56.

17. Іллінська В.А. Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.). — С.147.

18. Макаренко Н. Предметы из "случайных" раскопок кургана близ с.Тишки Лубенского уезда // Тр. ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1916. — Вып.14. — С.15-24; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — С.62.

19. Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. Федір Камінський... — С.89-93; Спицын А. Курганы скифов-пахарей // ИАК. — Пг., 1918. — Вып.65. — С.127; Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — С.55.

20. Кулатова И.Н. Раннескифский кинжал из Нижнего Посулья // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.66-67; Кула-

това И.Н. Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // ТДС первой Сумской обл. научной историко-краеведческой конференции. — Сумы, 1990. — С.17-18; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Первый мгарский курган. — С.318-338; Полтавщина: Энциклопедичний довідник. — С.526.

21. Махно Є.В. Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф.І.Камінського) // Археологія. — К., 1965. — Т.18. — С.185-189; Супруненко О.Б. Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991. — № 3. — С.69-75.

22. Сидоренко Г.О. Скіфський курган на р.Удай // Археологія. — К., 1964. — Т.16. — С.191-194.

23. Кулатова І.М. Хрестовидна бляха скіфської доби з Єнківець у Посуллі // ПАЗ. — Полтава: Полт.літератор, 1995. — Ч.3. — С.139-147.

ГОРОДИЩА НА р.МНОГИ

Л.В.Падалка — вихідець із Чорнух, який одним із перших описав окремі археологічні пам'ятки північного району Полтавщини за даними власних обстежень. Про деякі з них дані Л.В.Падалки мають вирішальне значення. На сьогодні існують наукові відомості про городища раннього залізного віку біля сс.Сухоносівка, Постав-Мука, а також між с.с.Лутовики і Галяве. До роменської культури і Давньої Русі відносяться городище в с.Городище, давньоруським часом датуються городища між сс.Бербениці і Боголарівка та в Чорнухах.

Городище біля с.Сухоносівка здавна відоме в археологічній літературі¹, тоді як його супутники, що разом склали вузол пам'яток, розташований між Удаєм та Многою, лишаються досі мало відомими.

Городище між сс.Лутовики й Галяве відоме за даними обстежень Л.В.Падалки². Опісля про нього опубліковано дані в роботі М.О.Макаренка, присвяченій городищам і курганам Полтавської губ.³ Проте в пізнішій літературі відомості про це городище і розташоване в центрі Чорнух почали плутати⁴. Городище між с.Лутовики й Галяве знаходиться в лісі, дещо ближче до території сільгосптехніки, ніж до першого села. Укріплення займає мис правого берега р.Многи, виходячи південним краєм на плато. Городище має неправильну форму (рис.1). З усіх боків воно обмежене ровом і валом або ескарпом (останній розташовується на місцях із крутішими схилами долини р.Многи). Висота валів від 1 до 3 м, а інколи й більше. Вали городища в кількох місцях пробиті сучасними проїздами. Центральний проїзд з напільного боку городища було частково зачищено, де було простежено, очевидно, сліди руйнування внутрішньої стіни валу (рис.2). Розташування городища на правому березі р.Многи давало можливість разом із Сухоносівським укріпленням, що знаходиться на лівому березі Удаю, перекривати вододіл обох річок чи не в найвужчому його місці. Слід мати при цьому на увазі, що з півночі до даного мікрорегіону прилягає великий степовий масив, розташований між Сеймом і верхів'ями Сули, Псла та Ворскли, який посилено укріплювався Руссю проти половців. Зі сходу, нижче за течією Удаю, знаходилось ще одне городище в ур.Красногірка біля с.Постав-Мука.

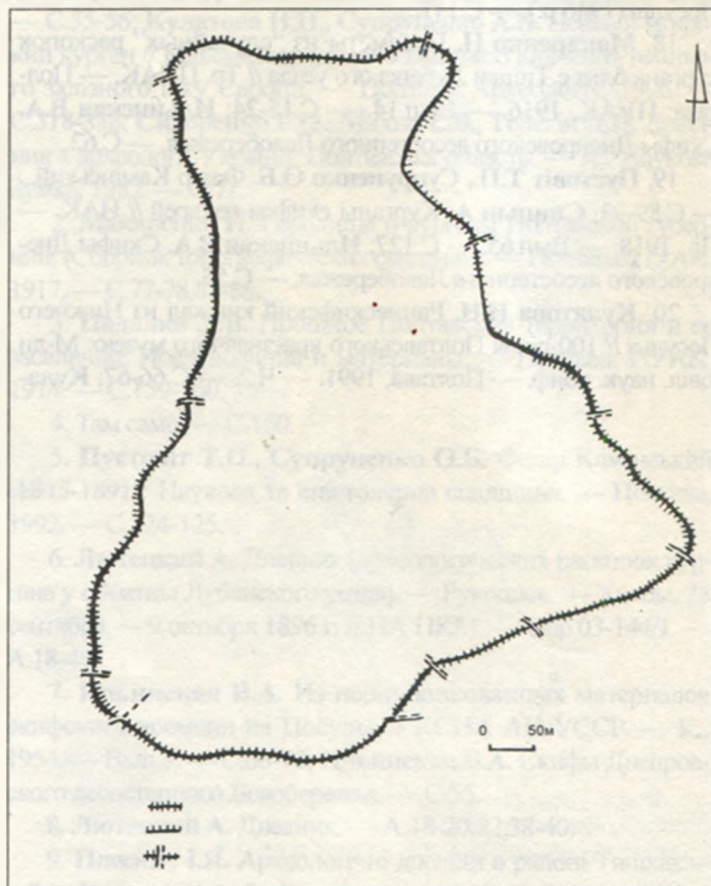

Рис.1. Городище між сс.Лутовики й Галяве. План.

В околицях цього городища знаходився значний могильник, який досліджувався Г.С.Кир'яковим та М.П.Авенаріусом⁵. Пізніше, в останні століття до н.е. й перші століття нашої, присутність населення в цьому регіоні Посулля достовірно не фіксується, доки тут не набувають поширення старожитності київської, а пізніше черняхівської, пеньківської культур, ймовірно кочівницькі (болгарські) та волинцевські. В цей час життя на городищах припиняється.

І лише в час існування роменської культури неподалік впадіння Многи в Удай сіверянами було споруджене городище, яке також достатньо відоме в археологічній літературі, в т.ч. за даними Л.В.Падалки⁶. **Місто Многа** — складова частина Вишневецьчини, згадується в XVII ст. у письмових джерелах 1618 і 1628 рр., коли тут було 8 “димів”, а також стільки ж “огородників”. Згідно умов Поляновського договору 1634 р. Многа була таким населеним пунктом, на які Московська держава не мала претензій⁷. Найповніше дані про цей археологічний

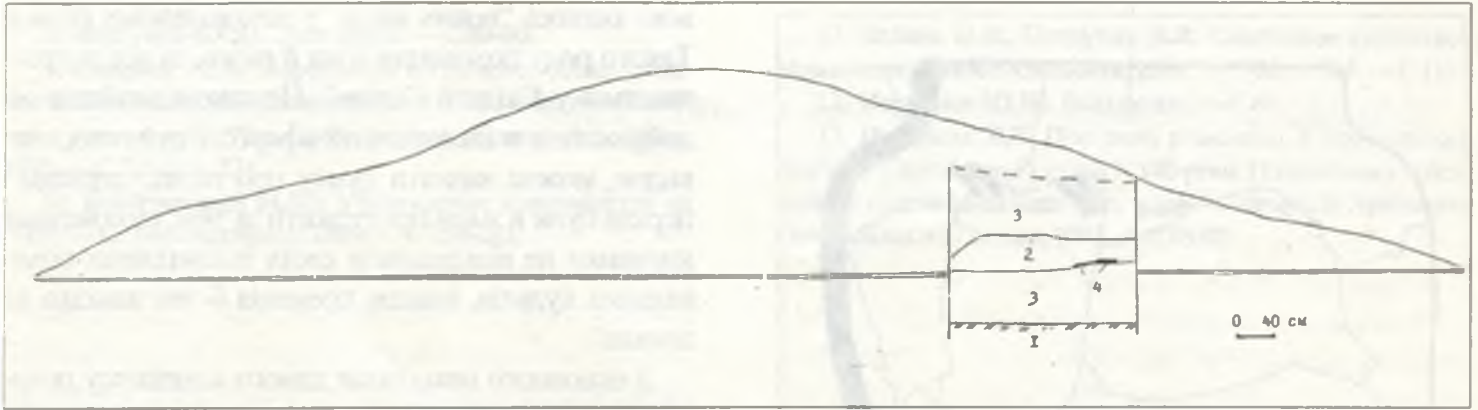

Рис.2. Городище між с.с.Луговики й Галяве . Зачистка валу.

Умовні позначення: 1 - передматериковий суглинок; 2 - жовта глина; 3 - чернозем; 4 - деревне вугілля; - - - верхня межа зачистки.

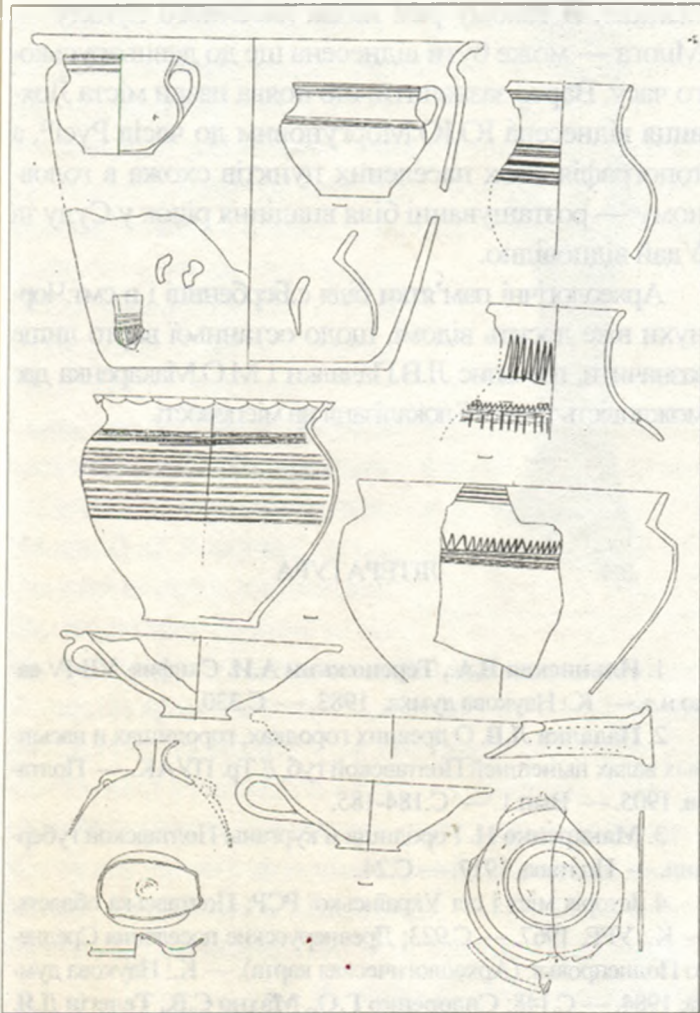

Рис.3. Місто Многа (городище в с.Городище).
Кераміка і скло XVII - поч.XVIII ст. з розкопок.

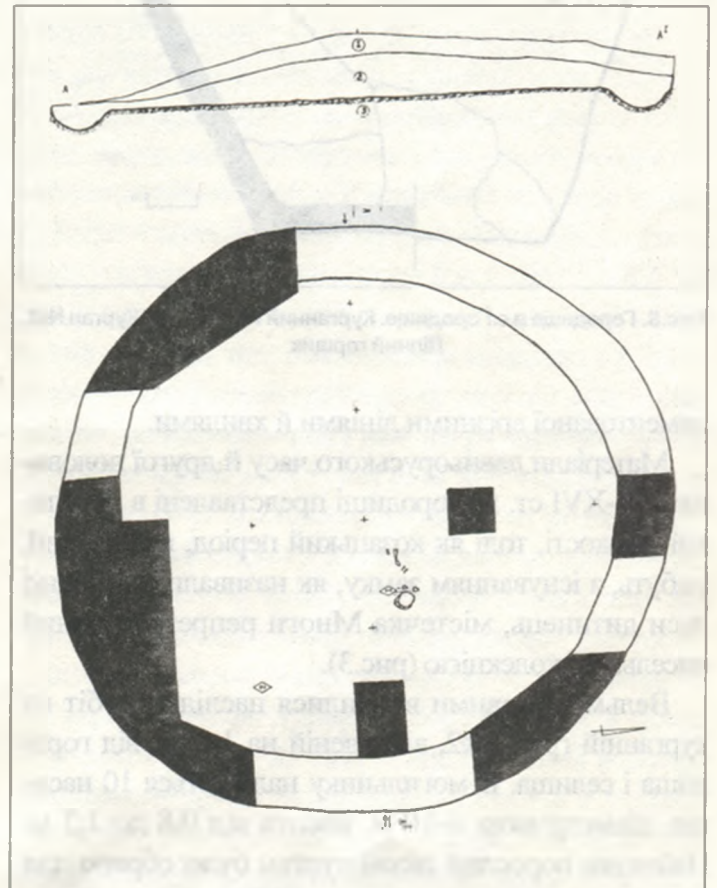

Рис.4. Городище в с.Городище. Курганний некрополь. Курган №2.

Умовні позначення: на плані кургану — 1 - горщик; 2 - невелике скупчення ліпної кераміки;

чорним кольором позначені недосліджені ділянки;

на перетині кургану — 1 - чорний гумусований супісок;

2 - такий же супісок з включеннями сірого піску;

3 - материк.

комплекс зібрано в монографічному дослідженні Ю.Ю.Моргунова⁸. В 1995 р. на городищі, селищі та вцілій курганній групі невеликі роботи проводилися автором. На городищі й селищі було досліджено кілька господарських ям і слабо заглиблена, ймовірно, житлова споруда козацьких часів, а також

частково розкрито три напівземлянки й кілька господарських ям роменської культури, одна з яких дала досить значний керамічний комплекс. В невеликій господарській ямі, перекритій і порушеній козацьким приміщенням, виявлено верхню частину салтоїдної вузькогорлої сіроглиняної посудини, ор-

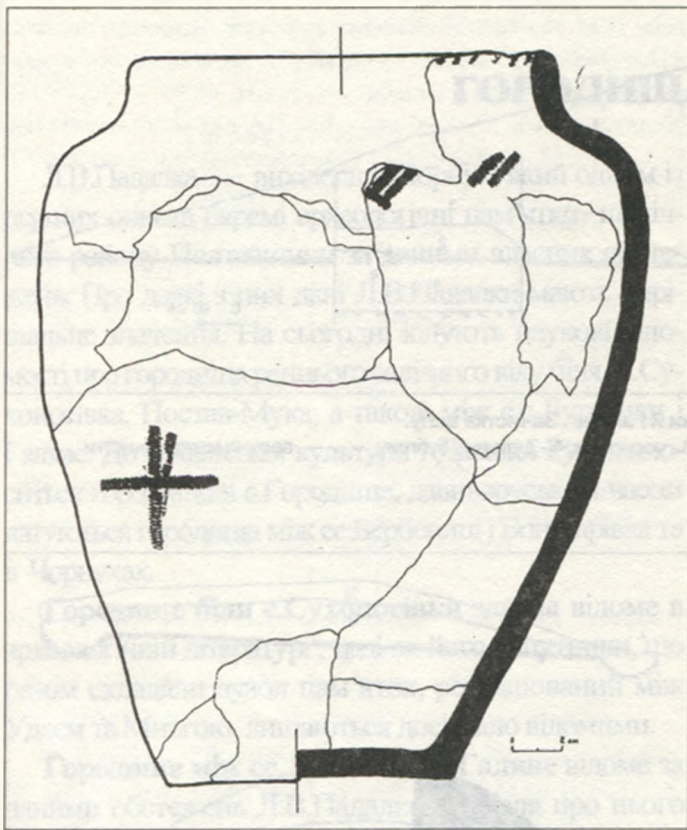

Рис. 5. Городище в с.Городище. Курганний некрополь. Курган №2. Ліпний горщик

наментованої врізними лініями й хвилями.

Матеріали давньоруського часу й другої половини XIII-XVI ст. на городищі представлені в невеликій кількості, тоді як козацький період, пов'язаний, мабуть, з існуванням замку, як називали в козацькі часи дитинець, містечка Многи репрезентований чисельною колекцією (рис.3).

Вельми цікавими виявилися наслідки робіт на курганній групі №2, віддаленій на 1,5 км від городища і селища. В могильнику налічується 10 насипів, діаметр яких 6-10 м, висота від 0,8 до 1,3 м. Найменш порослий лісом курган було обрано для досліджень. Діаметр кургану 10,8 м, висота 0,7 м (рис.4). В кургані №2 розкрито частину поховання, де були відсутні верхня частина кістяка повністю, включаючи череп, а також більша частина нижніх кінцівок. На місці верхньої частини кістяка було виявлено розвал ліпного горщика, орнаментованого по вінцях і плічку "гусеничкою", таким же штампом було нанесено відбиток хреста в нижній частині тулуба горщика (рис.5). Висота горщика 29 см, діаметр горла 17 см.

Очевидно, що в даному випадку ми маємо справу з проявами кризи язичницького світогляду і поя-

вою якихось "нових віянь" у поховальному обряді. Такого роду поховання хоча й рідко, та все ж трапляються у Східній Європі⁹. Це також знайшло відображення в ідеологічній сфері¹⁰. Слушною, очевидно, можна визнати думку про те, що держава і церква були в змозі простежити за тим, щоб недавні язичники не відправляли своїх традиційних поховальних культів, інакше кремація б так швидко не зникла¹¹.

З основного некрополя даного комплексу походять і пізніші поховання, в тому числі з сіверянськими скроневими кільцями; що дає підстави для припущення про безперервність розвитку цього населеного пункту від IX ст. до принаймі XIV ст., якщо не пізніше. В такому разі назва населеного пункту — Многа — може бути віднесена ще до давньоруського часу. Варто зазначити, що поява назви міста Лохвиця віднесена Ю.Ю.Моргуновим до часів Русі¹², а топографія обох населених пунктів схожа в головному — розташуванні біля впадіння річок у Сулу та Удай відповідно.

Археологічні пам'ятки біля с.Бербениці і в смт.Чорнухи вже досить відомі, щодо останньої варто лише зазначити, що опис Л.В.Падалки і М.О.Макаренка дає можливість точної її локалізації на місцевості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. — К.: Наукова думка, 1983. — С.330.
2. Падалка Л.В. О древних городках, городищах и насыпных валах нынешней Полтавской губ. // Тр. ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып.1. — С.184-185.
3. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии. — Полтава, 1917. — С.24.
4. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С.923; Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта). — К.: Наукова думка, 1984. — С.148; Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська обл. — К.: Наукова думка, 1982. — С.89. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.90.
5. Авенариус Н.М. Постаумукские курганы. // ЗРАО. — 1896. — Т.8. — С.178 — 187; Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. ... канд. дис. — К., 1997. — С.13.
6. Падалка Л.В. Вказ. праця — С.160, 171.
7. Лазаревський А.М. Лубенщина и князья Вишневецкие // Киевская старина. — 1896. — № 1—3. — С.216-228.

8. Моргунов Ю.Ю. Вказ. праця. — С.89-90.

9. Смирнов Ю.А. Морфология погребения: (Опыт создания базовой модели) // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.— М.: Наука, 1990. — С.220-222, 224.

10. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси. — К.: Наукова думка, 1989. — С.256-261.

11. Белова О.В., Петрухин В.Я. Славянское язычество: Новые исследования // Славяноведение. — 1996. — №5. — С.110.

12. Моргунов Ю.Ю. Вказ. праця. — С.65.

13. Приймак В.В. Про деякі роменські й давньоруські пам'ятки Середнього Посулля // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф.— Частина II: Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — С.88-90.

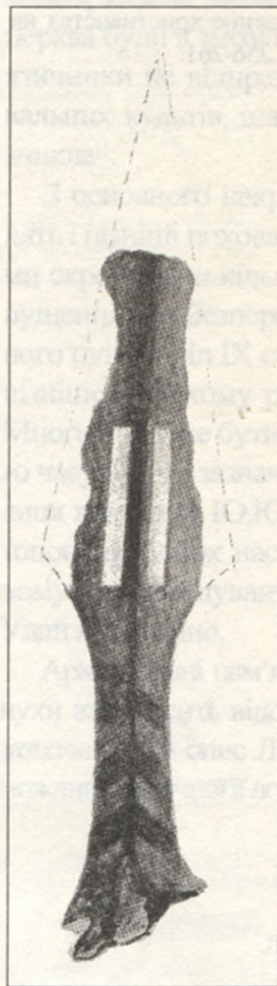

ДАВНЬОРУСЬКЕ ВІСТРЯ НА СПИС З НИЖНЬОГО ПОВОРСКЛЯ

1952 р. в урочищі Жидовича балка, котре знаходиться поблизу с.Шевченки (колишнє с.Горбулівка) Кобеляцького району Полтавської області, випадково були виявлені залишки давньоруського списа, представлені уламками вістря, що й надало змогу типологізувати та хронологічно атрибутувати цю зброю. На наконечнику збереглися й залишки мідної інкрустації у вигляді двох подовжених платівок, розташованих вздовж осі вістря паралельно між собою, що слугували прикрасою для пера списа.

Вістря було виявлене одним з учнів Кобеляцької школи, і хоча подальша доля знахідки невідома, зберігся досить професійно виконаний малюнок. Форма наконечника, притаманна для цієї зброї, дала змогу віднести її до типу IIIa (за О.М.Кирпичниковим), що мав найбільше розповсюдження у середині XI-XII ст. Саме в цей проміжок часу вістря до списів зберігають ще багато спільних форм, прикладом чого й є загальноєвропейський тип IIIa¹. Це пов'язане з тим, що спис за своїм призначенням — монофункціональна зброя, чим і відрізняється від іншого ручного озброєння. В зв'язку з цим, вістря до списів, незважаючи на значну різноманітність форм, все ж значно менше спеціалізовані у порівнянні з клинками інших видів озброєння². Тому розглядаючи давньоруську зброю, фахівці цілком закономірно співставляють її із західноєвропейськими аналогами цього ж хронологічного періоду, знаходячи при порівнянні багато спільних рис. Це пояснюється тим, що спис є однією з найдавніших і найрозповсюдженіших форм озброєння, бо прототипом для нього слугувала загострена жердина³, найпоширеніша зброя сивої давнини разом з каменем та ціпком. В ті часи ще не існувало диференціації між зброєю та знаряддям праці. Разом з тим примітивні знаряддя-зброя зостаються надовго в більшій чи меншій мірі універсальними, тобто пристосованими для різних цілей. Лише поступово знаряддя і зброя, а отже і різновиди кожного з них, диференціюються⁴.

Не є винятком і спис. На початковому етапі він також виконував універсальну функцію: слугував як зброя не лише мисливцеві, але й воїну, тобто міг застосовуватися, в залежності від ситуації, у тій чи іншій іпостасі. Вістря шевченківського списа було

придатне як для військових, так і для мисливських цілей. Проникаючі можливості таких списів були гірші, аніж у пік, але для рядового воїна це великого значення не мало, тому що важковразливі кольчуги та пластинкові обладунки ще й у середині XI-XII ст. були привілеєм відносно нечисленної групи професіоналів, а звичайний воїн найчастіше схилювався у двобої з таким же, погано захищеним ворогом⁵.

Неабияку роль у розповсюдженні цього різновиду озброєння відігравав і виробничий фактор. В епоху металу, зважаючи на простоту виготовлення і велику ефективність враження, спис став найрозповсюдженішою зброєю на середній та близькій дистанціях. Невелика кількість металу, необхідна для його виготовлення, також сприяла доступності цієї зброї⁶. Це підтверджують і археологічні розкопки. У 3/4 чоловіків, захоронених у XI-XII ст. зі списками, останні виявилися єдиним військовим спорядженням. Списоносці з цих поховань, у переважній більшості, були сільськими жителями і нечисленність їх "супутньої зброї" відповідала соціальному станові небіжчиків. Форми ж зброї сільських та міських мешканців були однаковими⁷.

Форма списа з Шевченків відповідає одній із стадій процесу трансформації, яка відбувалася при диференціації між мисливським знаряддям і бойовою зброєю. У контексті досліджуваного питання ці процеси, тобто удосконалення колочої зброї, особливо помітні у ранньокіївський час. Короткий, приземистий спис подовжено-трикутної форми на XI ст. подовжується. Саме в процесі переробки традиційної, вище згаданої форми, й з'являється тип IIIa, що

знайшло свій прояв у подовженні пера з виносом уперед центру ваги леза⁸. Це дозволяло за допомогою скошених плічок збільшити довжину пера вістря списа без збільшення його ваги.

Форма наконечника дає нам змогу висловити припущення, що господарем списа був піхотинець. У кіннотників перо мало дещо інші обриси і навіть у XI-XII ст. вже починала простежуватися його цілеспрямованість до трансформації у пікоподібну форму. Зважаючи на це, можна зробити висновок, що й довжина ратища, в цьому випадку, навряд чи перевищувала зріст звичайної людини. В свою чергу інкрустація міддю може свідчити або ж про підвищений естетичний смак господаря, або ж про те, що він був не рядовим піхотинцем, а міг обіймати якусь керівну посаду.

Наведемо розміри зразка озброєння. Його загальна довжина — 38 см, з яких довжина пера — 26 см, довжина втулки — 12 см. Ширина пера у найтовщій

частині сягає 8 см. У цілому знахідка вістря давньоруського списа доповнює наші уявлення про розповсюдження пам'яток давньоруської культури на території Нижнього Поворскля, де вже відомо більше десятка селищ і городищ з матеріалами переважно XII-XIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. — М.: Наука, 197— Вып.Е1-36. — Т.2. — С.19
2. Горелик М.В. Оружие древнего Востока. — М.:Наука, 1993. — С.61.
3. Там само. — С.62.
4. Косвен М.О. Очерк истории первобытной культуры. — М., 1953. — С.47.
5. Кирпичников А.Н. — Указ. работа. — С.21.
6. Горелик М.В. — Указ. работа. — С.62
7. Кирпичников А.Н. — Указ. работа. — С.19.
8. Там само. — С.19.

ПРО ЗМІЙОВІ ВАЛИ В ПОНИЗЗІ УДАЮ

Одним з перших, слідом за В.Г.Ляскоронським, звернув увагу на унікальні фортифікаційні пам'ятки давньоруського часу — змійові вали Дніпровського Лівобережжя Л.В.Падалка¹. Деякі із зібраних ним свідчень і досі залишаються важливою фактологічною базою сучасних досліджень².

За новітніми обстеженнями³ у Нижньому Посуллі давньоруські змійові вали складають комплекс фортифікаційних споруд для забезпечення захисту ряду відкритих поселень кінця X — початку XI ст., що виникли тут у зв'язку посиленням обороноздатності південно-східного кордону Русі за Володимира Святославича⁴. Дослідниками відзначена місцева своєрідність цих укріплень, котрі переважно являють собою ескарповані схили високого корінного берега Сули, та лише вряди-годи на низинних заплавах ділянках, в гирлах балок і ярів переходять у звичної форми змійовий вал з дерев'яною конструкцією в основі у вигляді ряду забутованих культурним шаром чи навколишнім ґрунтом клітей⁵.

Як відомо, змійові вали у нижній течії Сули складають Посульський вал довжиною понад 90 км, що тягнувся від підніжжя Лисої Гори на південь від Лубен до гирла ріки в районі сучасного с.Жовніне Черкаської обл.⁶. Крім цього укріплення, рядом авторів відзначена наявність ділянок валів на Тернівській толоці в Лубнах (на сьогодні зруйнований) та в межиріччі Сули і Сейму в Конотопському районі Сумської обл.⁷. Але поза увагою дослідників залишилися ще ряд окремих відрізків аналогічної фортифікації, що спорадично трапляються поблизу окремих давньоруських поселень та городищ, які при більш уважному обстеженні виявляються елементами єдиної фортифікації Посульського укріпленого кордону. Розвідкові обстеження 1988 р. дозволяють "продовжити" нижньосульський вал до пониззя Удаю в Лубенському Посуллі.

Так, ділянка ескарпованого схилу корінного берега від ур.Шимберьове у селі Хитцях (городище в ур.Коломак)⁸ до ур.Заудай у селі Тишках (правобережна частина села) Лубенського району на Полтавщині, загальною протяжністю понад 3 км, є залишками типового змійового нижньосульського валу. Більша частина схилу високого берега (за

виключенням новітніх ярів) у верхній частині штучно підрізана у вигляді двох уступів під кутом у 60-80 градусів, верхній з яких має висоту 7-9 м і більш круте ескарпування, нижній — в 5-7 м. В результаті між ними утворився своєрідний уступ у вигляді берми в 2-3 м.

Сліди такого ж ескарпування простежуються і далі на південний схід, вздовж схилу третьої тераси високого правого берега Удаю-Сули, нижче автомошту через Удай у Тишках. Сліди ескарпу також відзначені й над селом Лука, біля північної околиці села Мгар. Стрімкий ескарпований схил, вірогідно, ще раз підрізаний вже у XVII- на поч. XVIII ст., добре читається на південний-схід від комплексу споруд Мгарського Спасо-Преображенського монастиря. Пошкоджені фортифікаційним будівництвом першої третини XVII та початку XVIII ст. давньоруські ескарпи проглядаються і вздовж схилів високого берега у Лубнах — від Замкової гори до південної частини Верхнього Валу.

Перша зі згаданих ділянок ескарпу може розглядатися як засіб підсилення оборони нижньоодайського відрізка Посульського кордону в X - на поч. XI ст. між двома великими поселеннями — городищем у Хитцях та маловідомим селищем чи городищем у селі Лука, вкритим густим лісом. У цілому ж ділянка таких укріплень від Хитців на півночі до лубенської Лисої Гори на півдні, в межах Лубенського району, є північним продовженням нижньосульського валу ще на 16 км.

Нагадаємо, що на початку та в середині 1890-х рр. цей ескарп, біля перетину його зі старим Лохвицьким трактом на північ, за Мгарським монастирем, оглянув В.Г.Ляскоронський⁹. Він уважав ці укріплення змійовими валами. Північно-західну частину ділянки нижньоодайського валу обстежували 1971 р. М.П.Кучера і О.В.Сухобоков¹⁰. Ескарповані схили мису з городищем у Хитцях в ур.Коломак відзначені й на малюнку А.Лютетського¹¹. Останні за часом обстеження здійснені І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненьком 1988 і 1990 рр.¹²

Отже, цієї публікацією ми звертаємо увагу дослідників на наявність посульських змійових валів на північ від Лубен, у пониззі Удаю. Можливо, з

часом, продовження фортифікаційної лінії буде виявлене й на північ від села Городище Чорнухинського району (колишнього міста Многи), адже сліди ескарпування схилів корінного берега тут також помітні¹³.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кучера М.П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. — К.: Наукова думка, 1987. — С.6; Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии // Труды ПУАК. — Полтава: ПУАК, 1905. — Вып.1. — С.35; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.3-27.
2. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.6.
3. Кучера М.П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. — С.55-57; Кучера М.П. Посульский змиев вал // ОИПАП: [Перв.] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.38-39; Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.131-134.
4. Там само. — С.133-134, 134-137.
5. Там само. — С.133; Кучера М.П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. — С.55.
6. Кучера М.П. Посульский змиев вал. — С.38; Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст. — Изд. 2-е. — К., 1903. — С.119, 121.
7. Лисий І.А. Звіт про обстеження курганів, городищ і обо-

ронних валів Конотопщини 1975 р. — Машинопис. — Конотоп, 1975. // НА ІА НАНУ. — 1975/61. — С.22-23; Кучера М.П. Змієвы валы Среднего Поднепровья. — С.57.

8. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Машинопись. — Полтава, 1988. // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — С. 22.

9. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС. — М., 1901. — Т.1. — С.456.

10. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. — Машинопис. — К., 1971. // НА ІА НАНУ. — 1971/17а. — С.45-46; Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: (Археологическая карта). — К.: Наукова думка, 1984. — С. 150-151.

11. Лютецкий А. Дневник. — Рукопись. — Хитцы, 1896. // НА ПКМ. — Спр. 03/144-2. — А.39.

12. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет... 1988 г. — С.22; Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблеми археології, древней и средневековой истории Украины / ТД. — Харьков, 1995. — С.51-53.

13. Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — С.87,89; Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Новые находки в ур.Замок у с.Городище // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Ч.2. — С.91; Приймак В.В. Про деякі роменські й давньоруські пам'ятки Середнього Посулля // Там само. — С.88,90.

ДАВНЬОРУСЬКИЙ СВІТИЛЬНИК З ХОРОЛУ

Знахідки давньоруських керамічних світильників в межах Полтавщини трапляються досить рідко¹. Тож заслуговує на увагу уламок такого гончарного виробу, що зберігається у колекції Хорольського краєзнавчого музею².

Світильник виявлено у відслоненнях високого правого корінного берега р.Хоролу в ур. Городище, в межах сучасного міста, в кінці 1960-х рр. Особливої уваги фахівців виріб не привертав. Хоча Є.В.Махно повідомляла про поодинокі знахідки давньоруської кераміки на території Хоролу ще в 1960-х рр. та зразки кружального посуду XI-XIII ст. у збірках місцевих шкільних музеїв³. Під час обстежень пам'яток у межах міста 1994 р. експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації виявлено ряд пунктів зі знахідками давньоруської кружальної кераміки XII-XIII ст., частину з яких слід розглядати як довготривалі селища чи городища — в урочищах Городище та Красна Гірка⁴. Саме з ними пов'язане закладення традицій заселення басейну Середнього Хоролу та входження останнього до периферії Лубенського Посулля у складі Переяславської землі XII-XIII ст.

Хорольський світильник належить до розновсюдженого у XII-XIII ст.⁵ типу двоярусних київських⁶ виробів. Він має невисоку циліндричну порожнисту ніжку з низькою конічною розширеною основою, плоске донце (рис.1). Над ними розташоване нижнє блюдце, верхня плющина якого на стикові з ніжкою орнаментована рядом комоподібних та видовжених наколів пальчиком. Напевне, на висоті 2,5-3,0 см над нижнім блюдцем, розташовувалася верхня мисочка для наливання олії, рештки якої відбиті. Такий тип світильників, що має назву люстрина, набув поширення у Києві та Переяславі XII-XIII ст.⁷

Тісто виробу світло-сірої щільної маси. Висота збереженої частини світильника — 7,4 см; діаметри: ніжки — 5,0 см; основи — 7,0 см; блюдця — понад 7,7 см (рис.1). Зовнішня поверхня виробу заглажена пальцями.

Безперечно, порівняно рідкісна знахідка є ще одним підтвердженням існування в межах Хоролу

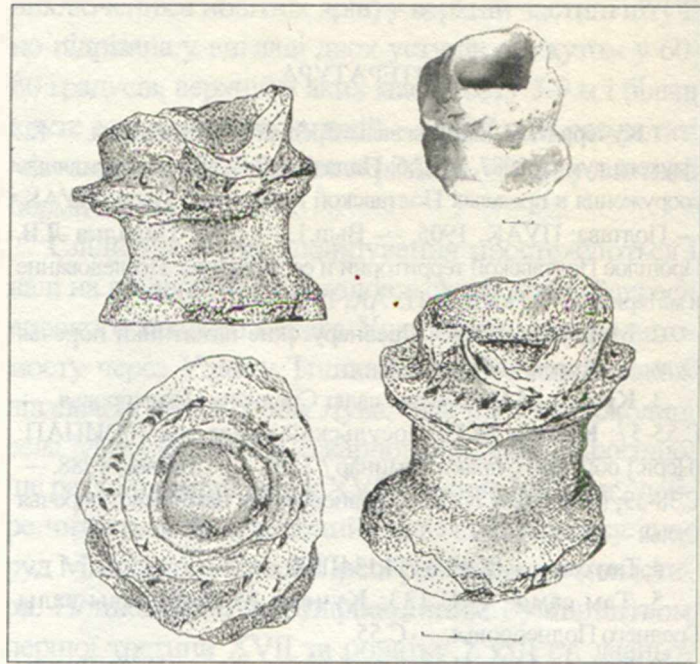

Рис.1. Давньоруський кружальний світильник з Хоролу: вигляд збоку та зверху і фото.

(ур.Городище) давньоруського поселення, можливо, городища на торованому шляху з Посулля до Лтави та межі з Половецькою землею.

ЛІТЕРАТУРА ТА ПРИМІТКИ

1. Уламки керамічних світильників виявлені серед підйомного матеріалу XI-XIII ст. у Градизьку (Городищі) Глобинського району та на Жовнінському острові Семенівського району Полтавської області.
2. Хорольський краєзнавчий музей. — Інв. № 6.
3. Лист Є.В.Махно від 12.01.1989 р. до О.Б.Супруненко.
4. Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Розвідки в Хоролі // ПАЗ. — Полтава: Полтлітератор, 1995. — Число 3. — С.107-108,109; Старожитності Хоролу / Гавриленко І.М., Кожевнікова О.М., Менчинський Д.А., Степанович С.П., Супруненко О.Б. — Полтава, 1994. — Препринт, вип.4. — С.17-24, 29, 33-37.
5. Сергєєва М.С. Керамічні світильники Києва // Археологія. — К., 1995. — №3. — С.126.
6. Мезенцева Г.Г. Давньоруські керамічні світильники та свічники // Археологія. — К., 1973. — №.10. — С.72-77.
7. Сергєєва М.С. Керамічні світильники Києва. — С.125, 127.

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФАЦІЙНИХ СПОРУД ВЕЛИКОГО УКРІПЛЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА.
Перетин валу та рову в ур.Лісовий.Кут на захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської області.
Охоронні розкопки І.М.Кулатової та О.Б.Супруненко в зоні спорудження газоконденсатопроводу, 1997.

Фото Супруненко О.Б. 1997

ІСТОРІЯ. КРАЄЗНАВСТВО

ДЕЯКІ ДАНІ З ІСТОРИЧНОЇ ТОПОНІМІКИ ТА НАРОДНІ ПЕРЕКАЗИ ПРО БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Окремо питання історичної топоніміки та народних переказів про Більське городище в літературі ще ніким не ставилося, хоча в працях О.Ф.Шафонського¹, Філарета (Гумілевського)², О.О.Бобринського³, Л.В.Падалки⁴, В.Г.Ляскоронського⁵, М.О.Макаренка⁶, В.О.Городцова⁷ та інших⁸ можна знайти уривчасті дані з цього приводу. Автор не ставить перед собою мету повного розкриття теми, — для цього ще потрібна тривала і копітка робота. Моя задача більш скромна: привернути увагу дослідників і любителів старовини до такого цікавого джерела з історії Більського городища та с.Більськ, якими є народні перекази.

В 1960-90 рр. автор мав нагоду, розмовляючи з земляками на різні теми, чути історичні перекази про с.Більськ, звичайно ж і про Більське городище. На жаль, систематичної фіксації почутого не велося, а лише час від часу робилися короткі записи, багато залишилося в пам'яті. Особливо цікава інформація міститься в оповідях похилого віку більщан в родинах Гавришів, Коваленків, Походунів, Рудьків, Шаповалів і багатьох інших. Тоді, в 1960-х рр. місцева преса ще не друкувала заміток про розкопки археологів в Більському городищі і оповідання старожилів ґрунтувалися на давніх усних джерелах, до яких автори додавали, звичайно, і своє власне розуміння теми розповіді. На початку таких розповідей можна було часто почути: "Ось послухай, я тобі розкажу так (таке), як мій дід (чи батько) розказував..." В 1970-80-х рр. до народних оповідань домішується вже інформація, почерпнута з популярних виступів преси і радіо, а подекуди вже, наприклад, в питанні, хто насипав і як земляні вали, долучається і потужна техніка у вигляді бульдозерів, екскаваторів тощо. В 1990-х рр. інколи згадуються ще й інопланетяни.

Систематизувавши зміст народних переказів про Більське городище, їх можна згрупувати за кількома темами:

- 1) як виникло городище і хто, яким чином насипав вали;
- 2) місцева топоніміка, пов'язана з історією Більського городища та с.Більськ;
- 3) легенди про "золотого коня";

4) про стародавні могили і скарби.

Оповідання на одну й ту ж тему траплялося чути в кількох варіантах, тому чітко витримувати вказаний вище поділ важко. Крім мешканців с.Більськ почути народні перекази про Більське городище та його кургани можна і в навколишніх селах: Куземирні, Довжику, Батьках, Лазьках, Глинську. Більшість з переказів досить близька до більських, але траплялися і оригінальні.

Про час появи валів Більського городища місцеве населення не мало точної уяви до тих пір, доки почали працювати на розкопках археологічні експедиції з Москви і Харкова. Люди похилого віку визначали виникнення валів, як: "за царя", "за козаків", "коли ще ляхи були", "за татар" і т.д. Причина появи валів вказується майже одноставно — для оборони. Дуже цікавим є пояснення, яким чином насипали вали. Оповідачі згадували переважно про царя чи князя, який зобов'язав кожен селянський двір, відробляти "на валах": носити землю торбинами або корзинами. Також насипали вали ще кінними волокушами та грабарками. Оригінально історію появи валів городища подано в двох оповіданнях, почутих в Більську та Лазьках. Зупинимось на них детальніше.

Дуже давно чи то за татар, чи то за ляхів, коли Більська як села ще не було, люди жили невеликими сільцями та хуторами по балках та ярках. От почали вороги з степів (зі сторони сучасної Котельви, Опішні та Батьків) наступати, нападати на поселення, забивати людей або в полон за собою волокни. Багато лиха натерпілися люди. Зібралися тоді всі громадою і почали просити ковалів, щоб викували плуга і оборали села глибокою борозною. На чолі ворогів стояв Великий Змій, тому треба проорати таку борозну, щоб він сам її не здолав, а також його воїни. Ковалі згодились і викували залізного плуга в триста пудів. За витрачене залізо та за оранку ковалі попросили плату. Першими розплатилися князь з дружинниками та багатії. Вони вибрали для свого городища місцину між Сухою Грунню та Озером. Ковалі запрягли в плуга 40 пар волів і ледве втрюх могли втримати чепіги. Оборали вони одне коло, але вал видався замалим. Тоді вони розвернули плуга в зворотньому напрямку і проорали поруч першої борозни ще один раз. Вал став удвічі більшим, а зовні ще глибокий рів утворився. Для надійності поставили на валу міцний тин, — ось і готова фортеця. Біля свого городища князь і дружинники на високій кручі берега Сухої Груні побудували високу дерев'яну вежу

та місцина й досі зветься Маяк), з якої спостерігали, чи не наближається ворог. Якщо була загроза, запалювали бочку з дьогтем; люди, побачивши це, ховалися. На випадок облоги з городища прорили глибокий і просторий підземний хід до Сухої Груні, щоб брати воду. Підземний хід виходив в балку, яка знаходиться навпроти урочища Царина. Там до недавня було ще видно западину в землі. А ще цей хід відкрився в 1970-х роках, коли в нього біля валу провалився зерновий комбайн. Згодом те місце ретельно загорнули бульдозером.

Всі люди, що жили на місці сучасного Більського городища в його околицях, не могли сховатися в разі небезпеки за валами городища над Сухою Грунню. Постійно в городищі жили князь з дружинниками та знать, іншим не вистачило місця. "Попи" (ті, що служили богам) теж хотіли мати своє городище. Вони вибрали місцину над Ворсклою, де дуже круті береги і змовили ковалів, щоб їм нагорнули плугом вал. Ковалі робили точно так, як і раніше робили, то "попи" й зайняли нове городище. І досі в тій місцевості є урочища з назвами Попівське та Монастирське. Разом з "попами" в городищі над Ворсклою поселились і "купці", які торгували з заморськими країнами. До городища стали по Ворсклі на кораблях припливати купці з чужих земель. Там, де річка найближче підходить до гори, будували пристань. Те місце (де витікає з-під гори Більський струмок) й досі так називається — Пристань.

Прості люди по хуторах залишилися без укриття. Вони теж почали вмовляти ковалів, щоб їм ковалі збудували городище. Треба було вибрати таке місце, щоб там усі хлібороби разом з своїм добром та домашньою худобою сховалися. Аж ось уже вороги на чолі із Змієм близько підступили, люди злякалися і почали збиратися на схови в далекі ліси. Переполювалися знать, князь з дружинниками, щоб без простого люду вони не відіб'ються від ворога. Князь наказав ковалям негайно будувати Велике городище. Ковалі вирішили з'єднати два існуючі городища у велике коло. Війшло так добре, що в новому городищі могли сховатися люди з усіх навколишніх країв з худобою і домашнім скарбом. Свого плуга ковалі сховали в болотах заплави Сухої Груні навпроти Скоробору. Він там ще довго лежав, доки його поступово на залізаччя не розтягли. Коли ворог підступив зовсім близько, то побачив величне городище, високий вал і силу-силенну воїнів-захисників на валах за частоколом. Не наважився Змій зі своїми вояками нападати і пішов геть, більше його й не бачили. З того часу частина людей, які збігалися в городище під час наближення ворога, залишилися в ньому жити. А село Більськ (Більське) виникло тоді, коли польський князь Більський захопив ці землі і посередині городища поставив фортецю-замок з дерев'яною захисною стіною. Там він поселив своїх слуг, а згодом навколо фортеці почали селитися ремісники і прості хлібороби. Так з'явилося село Більське.

В народних оповіданнях про Більське городище часто звертається увага на те, як продумано влаштована стародавня фортеця-городище. Всі, без винятку, оповідачі підкреслювали, що при будівництві валів дуже розумно використано рельєф і природні перешкоди. Майже скрізь вали знаходяться на височинах вздовж крутих схилів. Найбільш недоступ-

ним був вал над Ворсклою. Заплава Ворскли ще на пам'яті старожилів була важкопрохідною. На південь від струмка під Більською горою знаходиться урочище Безодня, а на північ, до Куземина — Топильце. Назви самі по собі досить красномовні. В тих місцях у повоєнні роки мешканці Більська і навколишніх сіл добували торф і знаходили людські кістки, втім числі й із старовинною зброєю.

Від Глинська вал Більського городища тягнеться на північний захід вздовж заплави Сухої Груні, яка теж була важкопрохідною. Тут також, неподалік Скоробору, є урочище Безодня. Біля села Лазьки в долині річки збереглися старовинні озера і болота.

Після Західного укріплення вал Великого городища проходить мимо Озера, яке є дуже давньою природною водоймою. Вал огинає Озеро і прикриває його від нападників. Це було дуже важливо для захисників Більського городища, бо вони мали укриття від ворога великі запаси води. Від Озера вал підіймається на гору і в урочищі Перецепина коліном повертає в напрямку Куземина. Перед цією частиною Великого валу також є перешкоди: довгий Зайців Яр, Гєюсів Яр, балка зі струмком, яку називають Топильце. В Куземіні вал Більського городища замикається в коло. Оповідачі звертають увагу на те, що майже з кожної ділянки Великого валу, якби не заважали ліси, видно більшу половину території Більського городища.

Більське городище на своїй території має значні площі давніх лісів. Можна назвати, наприклад, Чорний Ліс в урочищі Чорногородове та Лісникове, а ще Семівський ліс в північно-східній частині Великого городища.

Особливу увагу треба звернути на визначну роль Озера в топографії Великого Більського городища. Озеро завжди було повноводним, бо живилося маленькою річкою і численними струмками. Безпосередньо в Озеро впадали струмки, які брали початок в урочищі Кут, а зі сторони Більська витікав струмок з урочища Вигін або Вітряки (де нині знаходиться олійниця). Назва річечки, що живила Озеро, більшцанами вже призабулася, але в Куземіні її ще донедавна пам'ятали, бо вона брала початок на краю с.Куземина, з-під валу Великого городища в урочищі Панський Сад. Там і нині течуть струмки і знаходиться невеликий ставок. Звідси річка текла ярмом на південь паралельно валу Великого городища над Ворсклою, далі протікала ярмом Широке, по-

тім мимо лісу в урочищі Гатальщина та Лисою Горою (куток села Лисогорове), за Високою Левадою повертала до Озера. Цю річку називали Тарапунька, мабуть, за те, що була коротенька. Літом Тарапунька, очевидно, пересихала, але старожили від своїх дідів переказують, що по її руслу влітку завжди були наповнені озерця та копанки, де селяни напували в спеку худобу. Біля старих копанок селилися люди, наприклад, рід Катерухів, — ту місцину в долині Тарапунька й досі називають Катерушине. Найбільш повноводною річка Тарапунька була весною, коли з усіх навколишніх пагорбів до її русла стікалися талі води.

З правого боку до Тарапуньки протікав великий струмок по Куземинському (Синициному) яру. Там, в межах Більського городища, неподалік валу ще й сьогодні б'ють потужні джерела і живлять кілька ставків. Весною вода з розталих снігів переповнює ставки і бурхливим потоком ярмом несеться до Тарапуньки.

З лівого боку, від с.Більськ, до річки Тарапуньки долучався Більський струмок, який брав початок в урочищі Дубина. Там в старі часи ріс дубовий гай і з-під нього били сильні джерела, які збиралися в гомінкий струмок. Зараз там сільське кладовище та колгоспний двір, а по верхньому руслу Більського струмка проходить вже асфальтована сільська вулиця. На початку 1980-х рр. Більський струмок в кутку села Дубина ожив і не висихав навіть влітку. Згодом його загорнули. В центрі сучасного села Більський струмок спускався до яру, в усті якого давно збудували водяний млин, а на початку ХХ ст. на його місці звели цегляну будову парового млина. Ярмом струмок простував повз сучасний шкільний сад (там ще недавно дзюркотіли джерела чистої води). За садом з Прогонянської балки теж витікали маленькі струмочки. На правому березі Більського струмка, навпроти колишнього Лікарнянського (чи Шевелівського) ставка, на високому і крутому пагорбі стояла дерев'яна фортеця з високими струнками баштами-шпилями, можливо тому цей куток села й досі називають Шпилівка (шпилями в Лівобережній Україні також називають гострі вершини пагорбів — П.Г.). Фортечна стіна тягнулася від місця старої дерев'яної церкви (зараз там знаходиться колишня сільська крамниця) до Лікарняного бугра, що навпроти кутка Лобачівка. З півночі фортецю прикривав Шпилівський яр, де в урочищі Прірва з джерел витікав струмок. Мимо Ло-

бачівки і Високої Левади Більський струмок добрався до Тарапуньки.

За Більськом в урочищі Широке до річки Тарапунька впадає ще один струмок. Він брав початок з-під валу Східного укріплення (а, можливо, і в самому укріпленні), протікав Семенівським ярмом, де є джерела і ставок.

На території Більського городища текла ще одна маленька річечка під назвою Холодка або Холодівка. Вона брала початок в урочищі, яке зараз також зветься Холодівка. Там здавна били джерела з холодною водою, очевидно, звідси походить назва урочища та річечки, Холодівка протікала довгим ярмом мимо сучасного колгоспного саду, проходила крізь вал Великого городища і вела до русла Сухої Груні.

Отже, плануючи городище, його мешканці максимально використали природні умови та рельєф місцевості, що допомагало утримувати тривалу облогу. При наявності достатнього числа захисників облогу можна витримувати практично необмежений час. Автором "проекту" системи укріплень Більського городища народні оповідачі інколи називають "розумного коваля, який людей слухав, на вус мотав, і давав поради цареві (князеві)".

Надзвичайно стійкою в с.Більськ та навколишніх селах є легенда про "золотого" коня, яка теж пов'язується з історією Більського городища. Покищо відомі три варіанти цієї легенди.

Перший варіант. В царя був кінь, якого він дуже любив. Коли коня не стало, цар наказав майстрам зробити точну золоту копію коня. Майстри виконали наказ і поставили статую перед царським палацом посеред городища. Коли почали наступати вороги, цар пішов на війну, а золотого коня сховали в потаємному місці. Цар загинув, а золотого коня так ніхто й не знайшов. Очевидно, його десь закопали. Де те місце, — ніхто не знає. Можливо, золотого коня сховано в городищі (Західне укріплення), або в Скороборі. Там його дуже поляки шукали та не знайшли.

Другий варіант. Цар наказав викувати для свого улюбленого коня золоту зброю і сідло. Коли цар їхав на своєму коні, то на сонці зброя і сідло так мерехтіли, ніби то весь кінь золотий. Як коня не стало, то його поховали з почестями в спеціальній могилі десь біля Скоробору.

Третій варіант. В царя був великий бойовий щит з чистого золота, на якому було зображено буйного коня. На сонці цей щит так горів, що вороги його боялися як блискавки. Один лише ворог цього щита не боявся, а звали його Великий Змій. У нього очі на сонце закривалися, але він бачив через повіки. Зійшлися цар та Змій на поєдинок і обидва загинули. Змія порізали на шматки і розкидали по полю, — там тепер зміїне зілля росте. Для царя викопали глибоку могилу, похова-

ли разом з щитом, а поверх могили насипали великий курган. Щит важив три пуди, то його, крім царя, ніхто не міг підняти і носити на одній руці.

У народних оповіданнях багато говориться про великі скарби, які заховані десь у глибокій ямі в городищі. Перед війною в ту яму складали все найцінніше, золото та срібло, воно й досі там лежить. Існує кілька варіантів місцезнаходження древнього скарбу. До цього ж скарбу часто долучають і золотого коня. Найпопулярніша версія: скарби заховані в Скороборі, дуже глибоко, нижче ґрунтових вод. За другою версією, скарби треба шукати в Чорному лісі в урочищі Чорногорове. Там, у хащах, знаходиться добре замаскована криївка з скарбами і золотим конем.

Найцікавішим, щодо місця пошуків золотого коня та інших скарбів Більського городища, є варіант, який розповідав нині покійний дід Шаповал з кутка Прогоня.

Він запевняв, що золотого коня треба шукати в Озері. В південній частині Озера є місцина, яку з давніх давен називають “яма”. Її й зараз можуть показати багато мешканців с.Більськ. То єдине місце на дні Озера, де є гончарна глина. Такої ніде в Більську немає за десять кілометрів. Колись яма була глибокою, там крутило воду, інколи навіть топилася худоба. Видно, там було якесь провалля, ніхто туди не лавив, бо боялися. З часом яму засосало, але впадина залишилася ще глибока. На думку діда Шаповала, мешканці Більського городища, відвели від того місця воду, вирили глибоку яму і заховали все золото. Зверху яму запечатали в три шари гончарною глиною і залізними ґратами, Мабуть ґрати проржавіли, тому глина й осіла. А зверху над ямою завжди була вода. Ніхто з чужих не міг здогадатися, де захований золотий кінь. Старі більщани здогадувалися про це. Років сто назад пробували сміливці з плота гострим дубовим кілом пробити верх ями, але нічого не вийшло: кілок тупився, видно добре було, що він упирався в залізо.

Багато уваги приділяється в народних оповіданнях скарбам у стародавніх курганах. На початку ХХ ст. курганів навколо Більського городища було тисячі. На них випасали худобу, садили баштан. Всі поля за Сухою Ґрунню від Скоробору до Саранцівки і колишнього хутора Войнівка були вкриті курганами різної висоти. Кілька з них до революції були дуже високими, навколо них була глибока канава або рів, куди стікалася вода і стояла майже ціле літо. З найближчих хуторів селяни туди виганяли гусей.

Коли утворилися колгоспи, а особливо в післявоєнний час, стали кургани тракторами розсувати.

Голова колгоспу в Більську на прізвище Шевченко збирався тракторами розгорнути всі вали городища, щоб було рівне поле. Ще й досі літні механізатори згадують, що під час оранки на місці розсунутих курганів часто знаходили “горнята”, залізні мечі та списи, глиняні “кружальця” (пряслиця), бронзові наконечники стріл, круглі камені тощо. Особливо багато було курганів в урочищах Скоробір, Забілівка, Марченки, Безодня.

Здавна у мешканців с.Більськ і навколишніх сіл живе віра в те, що в курганах та валах городища можна знайти золото в дубових бочках, золотого коня, карету і т.д. Інколи оповідачі вказують на кургани або курганні групи, чи ділянку, де, за їх переконанням, є золото. Існують перекази, що в минулому столітті восени формувалися невеликі артілі селян, які шукали скарби в курганах. Але золото в руки їм не йшло, мабуть, воно зачароване. Кому подалася якась дрібничка, то вони опісля хворіли, а то й помирали. У скарбошукачів дуже “крутило” руки, а то й паралізувало. Ніхто від цього заняття не розбагатів, тому це “ремесло” поступово занепало.

У підсумку хотілося зазначити, що вище подані народні оповідання не можна порівнювати з науковими історичними джерелами. Але ці перекази і легенди, пов’язані з видатною історичною пам’яткою — Більським городищем, можуть підказати шлях дослідникам до нових відкриттів, збагатити знання про цей край. Звичайно, ця публікація є лише першою спробою започаткувати ту велику справу, яку корисно було б здійснити шляхом більш широкого опитування місцевого населення, детальних записів розповідей, проаналізувати і узагальнити матеріали з прив’язкою до топографічної карти. Цим ми збережемо для наступних поколінь історичні етнографічно-фольклорні скарби Полтавщини, які можуть досить скоро бути назавжди втрачені.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Шафонский А.** Черниговского намесничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное намесничество составлено. — К., 1851. — С.653-656.
2. **Филарет.** Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — Отд. III. — М., 1857. — С.96.
3. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде

Полтавской губернии, в окрестностях села Глинища, на границе губерний Полтавской и Харьковской // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-128.

4. Падалка Л.В. Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии. — Полтава, 1905. — С.39-43; Його ж. О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. 1. — С.174-175, 177, 193-197.

5. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змеиные) валы по течению рек Псел и Ворскла // Труды XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С.176-177.

6. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава, 1917. — С.8-9.

7. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Труды XIV АС. — М., 1911. — Т. 3. — С.93-161.

8. Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской Губернии: С картою губернии и планом г.Полтавы. — Полтава, 1877; Морозов Ю.И. О городищах Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. — Харьков, 1902. — Т.1. — С.85-86; Россия: Полное географическое описание нашего Отечества. — СПб., 1903. — Том 7. — С.319; Самоквасов Д.Я. Выписки из дел ИАК, пополненные сведениями из Архива гр. П.С. Уваровой // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. — М., 1906. — Вып.1. — С.112

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСЕЛЕННЯ ПОЛТАВЩИНИ XIV-XVI ст.

Три “чорних” століття є в історії Полтавщини — XIV, XV і XVI-е. “Чорні” не лише за кількістю лиха та горя, що випали на цю землю (іх і в інші часи лилося через вінця), а за станом нашого знання. Майже нічого ніколи не відомо із писемних джерел, що відбувалося тут, дуже мало тогочасних археологічних знахідок. От і склалася в істориків думка, що тоді, після батиського розгрому, на території Полтавщини перестало існувати будь-яке осідле життя. Наприклад, Л.В.Падалка в 1914 р. у своїй праці “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” писав, що з того часу на протязі 250-300 років тут стояла лише безлюдна пустеля, яку оживляли тільки безліч диких тварин і птахів”. Та й нині загальна точка зору на цю епоху не дуже різнилась від поглядів початку століття.

Однак хочемо заперечити, що такі твердження не відповідають дійсності. Чому ж ми легко впізнаємо згадані у давньоруських літописах назви нинішніх сіл і міст, таких, наприклад, як Лубни, Воїнь, Снітин, Горошин, Жовнин, Пирятин і т.д.? Значить, вони існували. Бо коли б там не жили люди, то залишилися б лише незнані безіменні городища, яких теж налічується чимало.

Дійсно, страшенного розгрому завдали батисві полчища нашому краю. Багато тутешнього люду загинуло, або було забрано в полон, коли орда чорним смерчем пройшла тут 1239 р., а потім ще й лишилася зимувати. Але частина населення все ж порятувалася. Так, розкопки давньоруського міста в гирлі Сули Воїня, проведені В.Й.Довженком², показали, що поселення було вщент зруйноване, але кістяків загиблих не зустрічалося. Певно, мешканці встигли заховатися в навколишніх болотах, а потім повернутися на старе місце. Археологічні дослідження Ю.Ю.Моргунова на території літописного міста Сніпорід також не виявили слідів руйнування³. Подібна картина відзначена і при дослідженні літописної Лтави І.М.Кулатовою⁴.

У середині XIV ст. полтавська земля входила до складу Київського князівства і була частиною володінь впливового золотоординського темника Мамає, який потім став ханом. У 1362 р. великого лиха тутешньому люду завдала епідемія чуми. В наступно-

му році біди посилювалися у зв'язку з чисельними бунтами та заворушеннями. Того ж 1363 р., скориставшись ослабленням Золотої Орди, литовський князь Ольгерд завдав їй поразки і приєднав до своїх володінь значну частину колишніх давньоруських земель, у тому числі й територію Полтавщини⁵.

Звільнення від кочівників сприяло піднесенню економіки нашого краю. Цінний літописний документ “Список русских городов, дальних и ближних”, складений десь у кінці XIV ст., підтверджує існування тут цілого ряду міст⁶. Це вже згадані Сніпорід, Снятин (с. Снітин Лубенського району), Горошин (околиці сучасного с. Тарасівка Оржицького району), Синечь (с. Сенча Лохвицького району), Кляпеч (с. Клепачі Лубенського району). Називаються ще Утешков, Ворона, Сал, Пес’ї Кості. Розташування їх поки що вважається невідомим. Але народна пам’ять підказує, де вони стояли. На наш погляд, Утешков — це село Тишки Лубенського району, де навпроти, на правому березі р. Удай, в урочищах Коломак і Заудай розташовані давньоруське городище і могильник. Рештки давньоруського поселення та кургани існували й поблизу с. Воронинці Оржицького району. Це дозволяє стверджувати, що тут могло бути розташоване згадане в “Списку” місто Ворона. Думається, воно ж згадане як “Воронице” під 1097 р. в “Поученні” Володимира Мономаха. Народна пам’ять підказує і розташування міста із дивною назвою Пес’ї Кості. Ймовірно, воно стояло поблизу нинішнього села Чутівка Оржицького району, де поряд із давньоруським городищем видніються кургани, які тут називають Песиголовецькими могилами. А чи не є містом Сал городище, розташоване за селом Хитці Лубенського району, яке в народі йменують Саливоновим (*Саливонове городище — це городище в ур. Коломак біля с. Хитці Лубенського р-ну — Ред.*)?

В літописному “Списку”, гадаємо, перелічені не всі тодішні міста, а лише найголовніші фортеці. Існувало й поселення поблизу с. Свиридівки Лохвицького району. Доказом того слугують деякі мікротопоніми: кургани Дитинець, Красні Могили, урочища Турове, Оселище, Вили. Розташоване поблизу урочище Рим, Римове болото та Римський шлях

підказують, що Свиридівське городище і є літописним загадковим Римовим (*автор ігнорує загальновідомі аргументовані локалізації Римова як одного з трьох городищ у с. Велика Бурімка Чорнобаївського р-ну на Черкащині, подані В.Г.Ляскоронським, Ю.Ю.Моргуновим, М.М.Корінтим — Ред.*). Воно вистояло, пережило половецький розгром і татарську навалу, а десь у середині XV століття з волі Свиридова — тодішнього намісника Київського князя — було перейменоване.

Всі ці поселення, як бачимо, розташовувалися у лісовій частині області — в Посуллі. Там, на своїх традиційних місцях жило осіле, здебільшого українське населення.

Степову ж зону населяв зовсім інший люд, переважно кочовий і поркомовний. Про це свідчать дрібні гідроніми, що дійшли до нас: річки Кагамлик і Тагамлик, Омельник, Манжелія, Коломак, Чумгак, Татарин і т. д. Виникали вже й постійні поселення — ремісничі центри кочівників. Це насамперед Кременчук... Назва то чисто тюркська і перекладається як “фортеця на переправі”. Так, посол австрійського імператора до запорожців Е.Ласота, а за ним і Г.Боплан, згадують про руїни стародавньої татарської церкви та фортеці на пагорбі, за півмилі від Кременчука на північ⁷.

Тюркського походження й топонім Кишеньки, ця назва виводиться від слова “кешень”, себто кам’яне надгроб’я. Ще у 1880-і роки на горі Мечеть, що здіймалася над містечком, були помітні руїни давніх будівель, покритих полив’яними плитками. Як виявили дослідження І.А.Зарецького та В.М.Щербаківського⁸, то, ймовірно, були залишки мавзолеїв золотоординського часу.

Схожа споруда, прикрашена також полив’яною плиткою, була й поблизу с. Василівка Семенівського району, дослідження якої проводив місцевий поміщик В.Я.Ломиківський⁹, про що він описав у журналі “Киевская старина”. Тюркського походження й назви поселень Нові та Старі Санжари, Келеберда.

У 1890 р. жителі кутка Юр’ївка в містечку Кобеляки, копаючи яму, наштовхнулися на труби зі слабо випаленої червоної глини. Про знахідку дізнався історик Л.В.Падалка і хутчіш поспішив на місце. Провівши розкопки, він встановив, що труби тяглися на значну відстань — з центра міста аж до річки Кобелячок. Довжина кожної була десь 27 см, ді-

метр 7-9 см. Водопровід з аналогічними за розмірами та формою труб був відкритий експедицією В.Й.Довженка під час розкопок в ур.Великі Кучугури під Запоріжжям¹⁰. Як вважають дослідники, там розташовувалась резиденція якогось хана, можливо, Мамаю. Напевно, в Кобеляках теж була ставка якогось золотоординського феодала.

Як виникли ці поселення? Як ремісничі центри золотоординського періоду, або ж як селища кабардинців і черкесів, яких переселяв на Лівобережжя князь Вітовт. Тут же він роздавав землі і деяким татарським феодалам, які втікали поза межі Орди після поразок у внутрішніх чварах¹¹.

На розвиток нашої місцевості в той час великий відбиток наклала битва литовського війська князя Вітовта з татарами Темір-Кутлука на Ворсклі в серпні 1399 р. Внаслідок поразки литовців територія Полтавщини була дуже розорена степовиками. Це була подія загальноєвропейського масштабу, але невідомо, де ж сталася ця люта січа. Народна пам’ять допомагає розгадати і цю таємницю. На наш погляд, цю місцевість позначають назви Вітова (себто Вітовтова) могила, Геєві (Едигеєві) могили і місцина Січ, поблизу сіл Дем’янівка і Лихачівка Котелевського та Опішні Зінківського районів.

Ареною зтяжного військового протистояння стала територія Полтавщини і на початку XVI ст. В середині червня 1502 р. в гирлі Сули відбулася битва між військами золотоординського хана Ших-Ахмета і його непокірного васала, кримського хана Менглі-Гірея. Ймовірно, це сталося поблизу Горошина, де, як правило, татари завжди переправлялися через річку. Менглі-Гірей переміг, завдавши смертельного удару своїм володарям. Після Сулинської битви Велика (колишня Золота) орда розпалася і перестала існувати.

Посилення Кримського ханства вельми згубно позначилися на нашому краю. Відтоді татарські набіги повторювалися майже щороку. Причому помітно, що ці напади не діставали належної відсічі.

Чому ж раніше це вдавалося робити, а тепер ні? Певно, те пов’язане з опором, який чинили ополяченню та покатоличенню місцеві українські земляни (себто дворяни). І польська держава воліла розправитися з ними за допомогою татарських набігів. Врешті-решт, після придушення виступу найвпливовіших місцевих феодалів Глинських, які змушені були тікати до московського царя, опір було злама-

но. Але й Полтавщина зазнала великого спустошення. Певно, в цей час зникло чимало давніх поселень, були зруйновані всі порубіжні фортеці на полтавських ріках, а колишні обжиті місця перетворилися в "уходи", де господарі з'являлися епізодично, чи в "пустки" по Сулі та Ворсклі, які згадуються в історичних джерелах XVI ст., добре відомі за працями Л.В.Падалки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава, 1914.
2. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Давньоруське місто Воїнь. — К., 1966.
3. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII - XV веках. — К., 1982.
4. Тихомиров М.И. "Список русских городов, дальних и ближних" // Исторические записки АН СССР. — Т.40. — М., 1952. — С.223.
5. Путевые записки Эриха Лассоты. — Спб., 1878. — С.26; Боплан Г. Описание Украины. Спб., 1832. — С.15.
6. Зарецкий И.А. Результаты подробной раскопки в урочище Мечеть Кобеляцкого уезда // Труды ПУАК. — Вып.9. — Полтава, 1912. — С.111-120; Щербаковский В. Раскопки на урочище Мечеть возле м.Кишеньки Кобеляцкого уезда Полтавской губ. // Отд. оттиск. — Полтава, 1913. — С.1-8.
7. Киевская старина. — К., 1895. — 1. — С.5.
8. Довженок В.Й. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР. — К., 1961. — Т.IX. — С.175-193.
9. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году. — Спб., 1907.

ДО ПОХОДЖЕННЯ ТОПОНІМУ “РЯСЬКЕ”

Життя кожної людини пов'язане з конкретним географічним місцем, яке носить відповідну і часто незрозумілу назву. На південно-східній Україні Полтавщини, в мальовничому куточку правобережжя річки Орелі, долею історії судилося поселитися людям. І назвали вони своє поселення “Ряське”. Коли це було і чому село носить таку назву? Дати відповідь на це питання і ставить за мету автор цього дослідження, бо походження того чи іншого топоніму завжди викликало живий інтерес і в місцевого населення, і в науковців.

Глибокошанована в селі людина, Микола Павлович Доценко залишив на 55 сторінках машинописного тексту безцінну працю з історії села. Грунтуючись на відомих йому історичних джерелах, він пише, що десь у другій половині XVI століття, або на початку XVII з'явилися перші поселенці і на правому березі річки Орелі, у тому числі на території сучасного села Ряське Машівського району. Першими поселенцями були селяни-втікачі від феодального гніту. Вони почали будуватися близько річки на Красному Куті.¹

Французький інженер Г.Л. де Боплан, що служив у польському війську, склав карту значної частини України. З неї бачимо, що на початку XVI століття береги річки Орелі ще не були заселені.

На початку XX століття Л.В.Падалка свідчить, що село Ряське виникло незалежно від козацького полкового устрою і від Запорожжя, і що головний шлях заселення Костянтиноградського степу пов'язаний зі спорудженням Української лінії.² Далі автор вказує, що село Ряське Костянтиноградського повіту — старовинне поселення, яке заселялося вихідцями із-за Дніпра в XVII столітті. Основою цього твердження для Л.В.Падалки були дані “любителя старини” із села Ряське вчителя Миколи Івановича Юзифовича.³

Для такого твердження також є підстави, бо у другій половині XVII століття був великий потік біженців — уманців та ладихенців із Правобережної України. Вони поселилися в містечках Орель (Орлик), Китайгороді, Царичанці, Маячках та Нехворощі. Ось звідси й пішов у цих краях всім відомий лайливий вислів: “Щоб ти по-за Уманню пішов!”

Бо ж ходили бідні люди за містечко Умань на заробітки і поверталися часто з пустою торбою. А якщо хтось ходив і довго не повертався, то про нього говорили: “Та це він по-за Уманню пішов”. Ці вислови ще й сьогодні широко зустрічаються у розмовній мові місцевого населення Поорілля.

В “Описи Полтавського полку реке Орели”⁴, яку за розпорядженням гетьмана Данила Апостола проводили значковий товариш Данило Захарів і писар Сокільської сотні Семен Іванов навесні 1731 року (а це вже перша половина XVIII століття), населених пунктів на правобережжі Орелі від гирла річки Лип'янки до гирла Орчика не згадується. Тут були лише ліси козака нехворощанського Андрія Маслака, полтавського полкового пана обозного Лавренція Нікітова, нехворощанського козака Івана Чечеля, ґрунти лісові гожулянського козака Левка Гонтового “з рыбными ловлями” і пасікою; козака старосанжарівського Михайла Карпенка також з “рыбными ловлями” і пасікою, ґрунти полковника полтавського Кочубея та інших. Згадується в “Описи” і Крутоярський курган, де стояла сторожа. Він лежав на крутому березі Орелі на половині шляху від Лип'янки до Орчика. Отже, людям, що пройшли правобережжям Орелі напередодні будівництва Української лінії і які описали кожний населений пункт, кожне озеро, землі і ліси, їх володарів, нема підстави не довіряти. А тому ми впевнено можемо стверджувати, що навесні 1731 року населеного пункту в районі сучасного села Ряське ще не існувало.

Виникнення села Ряське пов'язане зі спорудженням Української лінії — грандіозної фортифікаційної споруди, яку було побудовано в першій половині 30-х років XVIII століття, в період царювання імператриці Анни Іоанівни на Україні, між Сіверським Дінцем і Дніпром, вздовж річок Береки, Берестової і Орелі.

В систему захисної Української лінії входили: значних розмірів земляний вал, глибокий рів, багато фортець, редутів, реданів, форпостів, маяків; укріплених містечок, сіл, слобід, хуторів, магазинів (складів зброї і провіанту), колодязів, прокладених доріг і побудованих мостів.

Українську лінію від фортеці Білевської (сучасне

місто Красноград) до Дніпра почали споруджувати у 1732 році. В “Материалах для истории инженерного искусства в России” Ф.Ласковського говориться: “В 1732 году, по сделанной в Военной Коллегии диспозиции, предписано было всю работу предшествовавшего года окончить и после того трассировать кольями остальную часть линии от Десятой (Белевской) крепости до Днепра и на оной определить места для расположения шести крепостей”⁸.

Отже, Рязьська фортеця була побудована у 1732-1733 рр. Вона мала вигляд чотирикутника, кожна сторона якого дорівнювала понад 130 крокам. На кутах будувалися бастіони, периметром до 160 кроків. Висота валу дорівнювала 36 крокам⁹. Через рів до головних воріт було споруджено міст. В середині фортеці розташовувалася канцелярія Рязьського ландміліцького полку, комендант і залага, яка виконувала не тільки сторожові, а й митні функції, бо неподалік від фортеці через Оріль проходив шлях на Запоріжжя. У фортеці розташовувались також пороховий льох, цейхгауз, провіантський склад, колодязь, вартівні.

Виникає питання: де розташовувалася фортеця і де проходила лінія в межах сучасних топографічних назв? На точне місцезнаходження фортеці вказує назва кутків села: “Кріпость”, “Закріпосто”, також кладовище, яке завжди було неподалік фортеці, і значне, штучно насипане підвищення, яке розташоване недалеко від кладовища.

В районі села Ряське Українська лінія проходила від долини річки Орчика вздовж правого корінного берега р.Орлі, через урочище Косогір до кутка Раківка. Тут вона повертала на південь і по заплаві р.Орлі, повторюючи вигин річки, проходила через сучасні кутки села — Батарей, Бережанка, Кріпость, Керкезівка, Голубівка, Бабачка, Глиоватка, і в кутку Холоша, на заході села, виходила знову на крутий корінний берег Орлі. Від кутка Раківка до кутка Холоша лінія проходила також і по північній горувій окраїні села. Залишки рову глибиною 1,5 м і валу до 1 м збереглися в урочищі Косогір, в кутку Батарей, північніше кутка Холоша. Сьогодні залишки Української лінії можна легко сплутати із рештками протитанкового рову періоду Великої Вітчизняної війни та багаточисленними іригаційними валами.

На схід від села, до фортеці святого Федора, що лежала на лінії в степу за Орчиком, було збудовано два редути і ряд батарей. Одна із них стояла на бе-

резі Орлі в сучасному кутку Батарей, поряд з Московським кладовищем. На захід, до фортеці Васильківської, що розташовувалася за три версти від Нехворощі, поряд із сільцем полтавського пана Черняка - Васильківкою, було збудовано чотири редути⁷.

На початку 30-х років XVIII століття на лінії поселили ландміліцькі полки. Перший указ про їх поселення опубліковано 21 березня (1 квітня) 1732 року⁸.

В праці О.Байова “Русская армия в царствование императрицы Анны Иоановны” на підставі документів Лефорнтського архіву автор свідчить, що до січня 1734 року на лінії були вже поселені ландміліцькі полки, у тому числі і “Рязьський” піхотний ландміліцький полк. Ландміліцьким полкам призначалось “дать им земли и всяких угодий каждому против того, как было дано им прежде, дабы оные поблизости лучшим образом и способом себя и границу охраняют и защищать могли, так, как деды и прадеды их то чинили”⁹.

В указі імператриці Анни від 16(27) лютого 1734 р. доручалося головному будівельнику лінії генерал-майору фортифікації де-Брені “при тех крепостях селить через три или четыре конные по одному пехотному полку, только все оные полки должно селить ротами и капральствами, а не целыми полками... на тех местах, где для довольства ландмилиции имеются леса, воды, травы и всякие угодья без нужды и откуда иметь можна линию и крепости оборонять”¹⁰. Ці полки до цього часу охороняли південні рубежі Російської держави на Білгородській і Ізюмській черті.

Піхотні полки у 1736 році стали кінними і в штаті мали: офіцерів — 87, унтер-офіцерів — 80, рядових строювої служби — 880, рядових нестроювої служби — 77 чоловік. Всього в полку налічувалося 1124 чоловік¹¹. У кожному полку було десять рот. Для розселення полків і обзаведення їх сім'ями при фортецях будувалися слободи, тобто такі нові поселення, в яких поселенці звільнялися на деякий час від податків.

І так, після будівництва фортеці та слободи, де поселили “Рязьський” ландміліцький полк, укріплення назвали “Рязьской”, а від неї і слободу — “Рязьская”. Це було у 1733 році. Поселення ландміліції на лінії тривало і в наступні роки. “Рязьський” ландміліцький полк в свою чергу одержав назву від міста “Рязьск” Тамбовської провінції Азовської губернії, де був сформований для захисту південних рубежів Російської держави. В офіційних документах назва фортеці “Рязьская” закріпилася лише у

1738 році. А як вона називалася в перші роки свого існування? Автор, ґрунтовно вивчаючи тему Української лінії, приходиться до висновку, що в перші роки вона мала назву "Крутоярська", від назви Крутоярського кургану, що лежав на правому корінному березі р.Орілі на половині шляху від р.Лип'янки до р.Орчика.

У літературі зустрічається й таке, коли походження назви села Ряске виводять від Рижського полку Петра І. Мов не розібралися українці і переплутали слова "Рижский" і "Рязский". Поет Юрій Кібець у вірші "Оріль-ріка" пише:

Стояв там Рижський полк Петра
Селяни звали "Рязський"
І дуб розказує вітрам,
Як швед зазнав поразки.
Солдатська доля мандрівна —
Був полк — село зосталось
І назва "Рязьке" (дивина)
Українським Ряске стало...

Таке тлумачення походження назви села не витримує ніякої критики. Та поету можна й вибачити. Але не можна вибачити тим дослідникам, які твердять, що слово "Ряске" походить від слова "ряска" — водяна рослина, що широко розповсюджена в багатьох озерах Поорілля. Не заслуговують на увагу й такі думки, що назва села походить від прізвища першого поселенця, або від слова "ряжі" — тобто конструкції, які використовувалися при будівництві фортечних споруд.

За всю історію існування села відбулася трансформація слова "Рязское": буква "ж" перейшла в "з" — "Рязьке", а пізніше "з" змінилося на "с" — "Ряске".

Так народився і одержав назву один із 1898 населених пунктів¹² Полтавщини. Було б корисно знати про дату заснування і походження назви кожного з них у нашій рідній країні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доценко М.П. Історія села Ряске. — Рукопис, 1963 р. // Громадський музей історії села Ряске. — С.5.
2. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее население. — Полтава, 1914. — С.97,98.
3. Там само. — С.233.
4. Опись Полтавского полку реке Орели. (1731). — М., 1909.
5. Ласковский Ф. Материалы для истории инженерного искусства в России. — СПб., 1865. — Ч.3. — С.70.
6. Багалий Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. — М., 1887. — С.310.
7. Галкович Б.Г. Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України 18 ст. // УІЖ. — 1971. — №9. — С.144.
8. Кабузан В.М. Заселение Новороссии. — М., 1976. — С.51.
9. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. — СПб., 1908. — С.23 (Приложение).
10. Ласковский Ф. Указ. работа. — С.715.
11. Байов А. Указ. работа. — С.18.
12. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.5.

ДИКАНЬКА

Більшість авторів, пишучи про походження назви цього селища, дотримувалася двох припущень¹. За одним із них — Диканьку оточували колись дрімучі ліси, котрі надавали місцевості дикого вигляду; за другим — першим поселенцем краю був чоловік із прізвисьмом Дикань або Дикий. Останніми роками з'явилося ще кілька цікавих версій походження назви “Диканька”². На жаль, як і попередні дві, вони висловлювалися без вагомих доказів. Тому, звертаючись до історичних джерел і використовуючи місцеві топоніми, спробуємо пояснити, чому селище названо саме так.

Диканьку згадував у своєму “Літописі” ще Самійло Величко. Перша згадка пов'язана з військовою сутичкою в 1658 р. на Сербинському полі поблизу села між загонами українського гетьмана І.Виговського та полтавського полковника М.Пушкаря³. Однак, описавши події на Сербинському полі, Величко залишив мало свідчень про Диканьку. Нам із його слів лише відомо, що на той час вона вже була селом⁴.

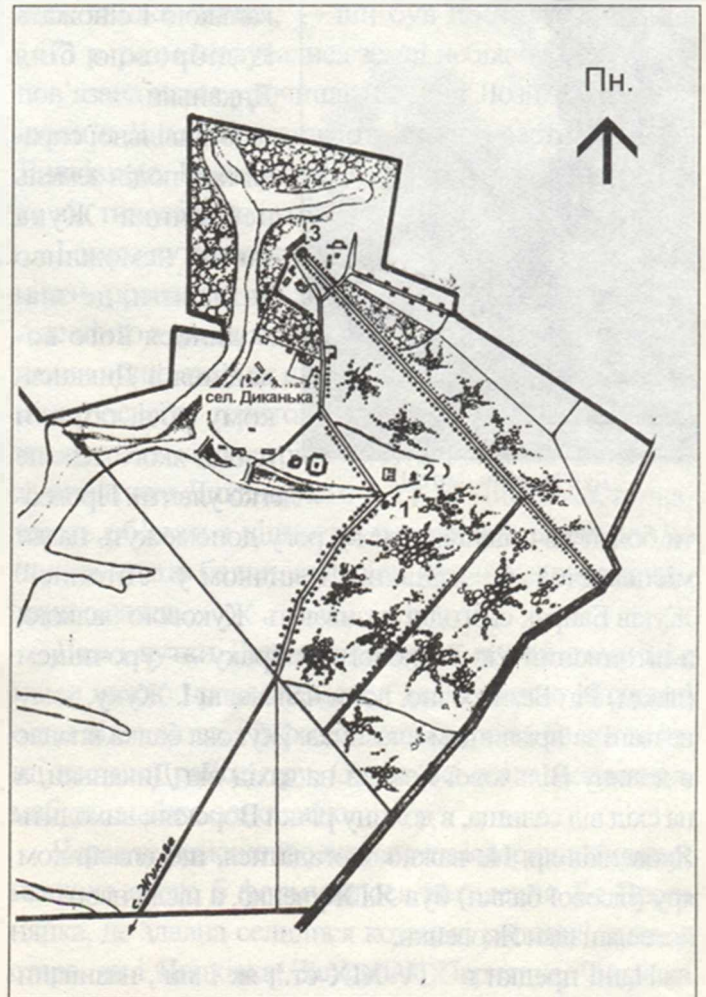
Значно більше про цей населений пункт можна довідатися з полтавських міських “Актових книг”. Сюди записувалися кримінальні та цивільні справи з 1664 до 1680 рр. В “Актових книгах”, окрім Диканьки, є ще кілька географічних об'єктів із подібною назвою.

У кримінальній справі, датованій 28 вересня 1670 р., йдеться про суд над трьома злочинцями⁵. Так, розбійник Дмитро признався на допиті, що їхній отаман В.Шаля говорив банді під Диканським рогом: “Як повідомили мені вівчарі, полковник поїхав на пасіку до Диканьки. Пішли б до пасіки, і там би його застали, але не знаємо, де вона знаходиться”⁶.

Розбійники хотіли вбити полковника Ф.І.Жученка. Їм потрібні були коні, щоб втекти із Полтащини на протилежний берег Дніпра.

У документі, датованому 28 лютого 1671 р., згадується про втечу боржника⁷. Його наздогнали на дорозі до Диканської долини. Ця долина згадується в “Актових книгах” тільки раз. Її місцезнаходження невідоме.

Зате зв'язок між Диканькою та Диканським рогом чудово видно за цивільною справою від 30

Диканські володіння князя С.В.Кочубея в 1861 р.
1. Дуб Мазели (Мотрі); 2. Миколаївська церква (1794 р.) із дзвіницею (1827 р.); 3. Палац кн.Кочубеїв (поч. XIX ст.)

липня 1671 р., де повідомляється про поділ земель, які належали покійному козакові І.Жуку в Диканському розі, на три частини⁸. У вирішенні цієї справи взяли також участь А.Зозуля та І.Личко — жителі Диканьки.

Першому спадкоємцеві, Ф.І.Жученку, на той час полтавському полковникові, в Диканському розі дістався ліс. І лісом, що від Будищ, полковник володів до лісової балки. А у вершині балки він володів землею до стежки, котра вела в Диканьку. Друга частина земель у тому розі дісталася спадкоємцям небіжчика Я.І.Жученка. Їхні володіння починалися від згаданої раніше лісової балки. Третьою частиною спадщини заволоділи дружина покійного Т.І.Жученка та їхні нащадки. Ці землі межували з володіннями Яковенків і тяглися до Тимошевої дороги.

Дуб Мазепи (Мотрі).

Дружині Тимоша, Любці, та нащадкам відійшов також увесь ліс під Диканькою і сіножать із дібровою біля Диканьки.

З цивільної справи про поділ земель небіжчика Жука майже неможливо визначити, де знаходилися його володіння в Диканському розі, обриси площі якого теж не легко уявити. Провес-

ти бодай хоч північну межу рогу допоможуть назви місцевостей, бо згаданий Величком у “Літописі” Жуків Байрак сьогодні називають Жуковою балкою, а літописний Ріг Жукового Байраку — урочищем (лісом) Ріг. Безперечно, вони належали І. Жуку, тому названі за прізвиськом власника. Жукова балка впадає в долину Вільхової Говтви на захід від Диканьки, а на схід від селища, в долину річки Ворскли, виходить Яковенків яр. Не важко здогадатися, що власником яру (лісової балки) був Я.І.Жученко, а після нього — його нащадки Яковенки.

Наші предки в XIV-XIX ст.⁸, як і ми⁹, називали рогом, окрім усього іншого, край або виступ місцевості. Проте за розмірами такі ділянки місцевості — найчастіше лісової — бувають різними. Наприклад, Диканька лежала разом із спадковими володіннями Жученків у великому, а хтось із трьох спадкоємців козака Івана мав у своїх землях ще й невеличкий краєчок лісу, який називався Рогом Жукового Байраку.

Диканський ріг, судячи з володінь козака Жука, тягнувся від приворсклянських лісів аж до річкової долини Говтви. Його північна межа в XVII ст. проходила приблизно, якщо її проводити за сучасними орієнтирами, біля південної околиці села Чернечий Яр, вершини Кудриної балки, газокompресорної станції, невеличких лісочків і урочища Ріг.

У той далекий час, тут піднімалися майже суцільні лісові масиви. Доказом цього є опис поділу земель козака Жука. Кожному його спадкоємцеві діставалися ліси, діброви, вирубані площі в лісах. Вирубки розчищалися під поля. Таке поле називається в

“Актових книгах” словом “січа”¹⁰.

Про те, що Диканський ріг не був вузькою смугою лісу за північною околицею села, можна зрозуміти з раніше цитованої кримінальної справи. Полковник Жученко їхав на свою пасіку в Диканьку з Полтави чи Жуків. Але розбійники не знали, де його пасіка. Це свідчить, як про великі розміри володінь полковника, так і про розкиданість села в лісистій місцевості. Після розмови отамана Шалі зі своїми хлопцями, всі розбійники попрямували від Диканського рогу до петрівських вівчарів. Можливо, ті вівчарі з Петрівки й повідомили отамана, що полковник поїхав у Диканьку.

Сьогодні важко сказати, де проходили південна і західна межі виступу лісової місцевості між Ворсклою та Говтвою, на шляху від Полтави до Опішні в XVII ст., — тому визначимо лише його загальні розміри.

На карті диканських землеволодінь князя С.В.Кочубея, складеній 1861 р.¹¹, Миколаївський ліс займав значно більшу площу, ніж тепер. Пряма дорога від триумфальної брами до князівського палацу пролягала через Миколаївський ліс. Його північне узлісся частково проходило вдовж сучасної вулиці Достоевського. Там і сьогодні можна натрапити на залишки рову. Подібними ровами обкопували, як правило, в давнину межі лісових володінь.

Довгожителі селища, звичайно, пам'ятають, що майже всі кутки Диканьки мали левади. В них росла ліщина, шуміли гіллям дуби, ясени, клени, цвіли проліски, ряст, конвалії. Рослинність уже не існуючих левад переконувала — вони були колись частиною лісу. Про це свідчать і результати вивчення ґрунтів Полтавщини. Їхню оцінку дала на замовлення Полтавського губернського земства експедиція під керівництвом професора В.В.Докучаєва в кінці XIX ст.

Готуючи звіт за Полтавський повіт, один із співробітників експедиції А.С.Георгієвський охарак-

теризував ґрунти Диканьки¹². Немає ніякого сумніву в тому, — пише А.С.Георгієвський, посилаючись на результати аналізів диканських ґрунтів, — що всі околиці села були колись покриті лісами. На схід від Диканьки виявлені лісові ґрунти, подібні ґрунтам знаменитих диканських лісів, які розрослися по всьому правому березі Ворскли, і тягнуться аж до Брусії. Лісові суглинки залягають також біля Диканьки, на південь від села.

При наближенні до Говтви, коли їхати степовою дорогою з Диканьки в Богинщину (сучасна Андріївка), горіховий горизонт в ґрунті стає все менш помітним. Він перетворюється в звичайний перехідний горизонт степових чорноземів. Коротко кажучи, лісові суглинки поступово переходять в чорнозем. І він, дійсно, з'являється на протилежному правому березі Говтви.

Таким чином, результати експедиції професора В.В.Докучаєва узагальнили свідчення довгожителів селища, подробиці карти минулого століття та висновки, зроблені на основі деяких документів “Актових книг”.

Безперечно, перші жителі Диканьки селилися серед лісів. На протязі кількох останніх століть площі цих лісів значно зменшилися внаслідок господарської діяльності. Але і в наші дні околиці селища ще не виходять за межі зниклих лісових масивів. Використовуючи документи часів Речі Посполитої, коли її влада поширювалася на землі Полтавщини, відомий історик Л.В.Падалка у праці “Прошлое Полтавской территории и ее заселение” називає подібні місця біля Ворскли та Орелі “диковизнами”¹³. Це загальне визначення дикої незаселеної території конкретизувалося в позначенні виступу лісистого місцевості між Полтавою та Опішнею. Згодом, Диканський ріг дав назву поселенню, що виникло серед його дрімучих лісів. Однак, можна заперечити, мовляв, і великий край лісу, і населений пункт, і долина названі за прізвищем першого поселення.

Звернемося знову до топонімів. Місцевість колишнього Диканського рогу зберегла багато назв, пов'язаних із історичними особами. До них належать гетьман Я.Остряниця (в “Літописі” Величка читаємо: “На том зась Сербинском полю, против рога Острианова... “¹⁴); сучасник гетьмана І.Жук, син козака Івана Я.Жученко та його нащадки Яковенки.

В “Актових книгах” знаходимо, що в 1678—

1679 рр. чотири брати Страшненки ділили свою ділзну та батьківщину, тобто спадщину, котра залишилася від батька і діда¹⁵. Ділили вони, звісно, ті землі, де ще й досі стоїть Страшків ліс¹⁶. Із прізвищем свідка Личка, — він був присутнім, коли в 1671 р. розмежовувалися землі небіжчика Жука, — пов'язана назва урочища Личкові Лози. Деякі літні люди в Диканці називають одну з частин селища Личківкою. Вона, до речі, лежить відносно недалеко від тих угідь, які колись дісталися Жученкам.

Багато кутків селища Диканьки, подібно до Личківки, позначені прізвищами перших поселенців. Але ніхто з них, а також ніхто з історичних осіб, згаданих вище, не зміг юридично заволодіти чи економічно освоїти територію пралісів у кілька десятків квадратних кілометрів. Тому всі місцеві топоніми, за винятком Диканського рогу та Диканьки, позначають об'єкти з відносно невеликою площею. До них належать балки, яри, ліси, урочища, окремі частини селища.

Деякі кутки Диканьки лежать поряд, тому між ними важко провести межу; але є значно віддалені один від одного, і їх розділяють дороги, балки та інші частини райцентру. Однак всі вони заселялися, мабуть, майже одночасно.

Через те неможливо визначити історичний центр, навколо якого б формувалося поселення. Бо Воронянка, де здавна селилися козацькі родини¹⁷, така ж стара, як і Личківка, Залісянка, Перчанка, Чигрівка чи Нараджівка. Останню, якщо вірити легендам, татари заснували ще під час визвольної війни українського народу в 1648— 1654 рр.¹⁸

Багато хуторів і сіл навколо Диканьки називаються за прізвищами своїх засновників. Зв'язок у цих випадках прямий і його неможливо заперечити. Бо першим мешканцем Пронів був Пронь, Дейнеківки — Дейнека, Нелюбівки — Нелюба. Звичайно, серед жителів районного центру є люди, прізвища яких співзвучні з його назвою. Це спостерігалось й раніше. Тому історик Л.В.Падалка писав, що засновником селища міг бути Дика чи Дикань, професор П.Г.Клепацький вважав першим поселенцем Диканьки людину з прізвищем Дикан, а краснавець В.Н.Жук розглядає прізвища Дикий, Дикань, як основу, від якої пішла назва населеного пункту¹⁹. Можливо, що в селищі пощастить відшукати ще й Дикуну чи Диканського, так само, як у Полтаві — Полтавця, в Каневі — Канівця. Та ніхто

не наважиться стверджувати, що назви останніх двох міст походять від прізвищ людей.

Професор П.Г.Клепацький, працюючи над архівом, вивезеним у 1919 р. з князівського палацу в Диканці, знайшов документ 1694 р., в якому згадувалося прізвище Г.Диканенка²⁰. Проте дорогу від Полтави до Опішні, Зінькова проклали через висуп дикої лісної місцевості, задовго до заснування Диканьки. Тому мало ймовірно, щоб край лісу площею в кілька десятків кілометрів, де ще ніхто не селився, назвали за прізвищем Диканя чи Дикого²¹. Та власну назву на початку XVII ст. цей ріг, безперечно, мав, і в ній віддзеркалювався вигляд непривітної дикої місцевості.

На мапі, укладеній в першій половині XVII ст. французьким інженером Г.Л.Бопланом²², позначені Полтава, Опішня, Зіньків — Диканьки на ній немає. Свідкам же давно минулих часів — чотирьом Кочубеївським дубам — вдалося простояти до наших днів. Їм 500 — 600 років²³. На карті з XIX ст. століття дубів нараховується кілька десятків. Вони стояли обабіч дороги, котра, ще до появи в цих краях перших поселенців, перетинала Диканський ріг по вододільному плато річок Ворскли і Говтви.

Отже, топонім “Диканька” походить від назви лісної дикої місцевості, де в XVII ст. виникло село.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.190; Гармаш Д.М., Скорик В.П., Швець Т.Д. Диканський історико-краєзнавчий музей: Путівник. — Харків: Прапор, 1990. — С.17; Диканька // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.241.

2. Жук В. Іншомовні топоніми на Полтавщині, або Що залишили нам наші далекі предки // Добромисл. — Полтава, 1993. — № 3-4. — С.126.

3. Величко С. Летопись событий. — К., 1848. — Т.1. — С.324-325.

4. Там само. — К., 1851. — Т.2. — С.162.

5. Актывые книги Полтавского городского уряда XVII в. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып.1. — С.196-197.

6. Там само. — С.208.

7. Там само. — Чернигов: ПУАК, 1912. — Вып.2. — С.89-90.

8. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.: У 2-х т. — К.: Наук.думка, 1978. — Т.2; Гринченко Б.Д. Словник української мови: В 4-х т. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — Т.4.

9. Словник української мови в 10-ти т. — К.: Наук.думка, 1977. — Т.8.

10. Актывые книги... — Вып.1. — С.113.

11. План дач генерального и специального межевания // ЦГАДА. — Ф.1354. — Алф.1074, Д. — Спр.33 “К”.

12. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. — СПб., 1890. — Вып.1. — С.49-53.

13. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.71,80,113.

14. Величко С. Летопись событий. — К., 1851. — Т.2. — С.162.

15. Актывые книги... — Чернигов: ПУАК, 1914. — Вып.3. — С.105-106.

16. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. — СПб., 1894. — Вып.16. — С.406-414; Жук В.Н. Диканька. — Харків: Прапор, 1973. — С.31.

17. Історія міст і сіл Української РСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С.283.

18. Записоно зі слів 84-х-річної уродженки с-ща Диканька М.П.Вовку у 1984 р.

19. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. — Полтава: ПУАК, 1914. — С.190; Клепацький П.Г. Нариси з історії Диканського мастьку Кочубеїв // Записки ПІНО за 1926-1927 ак.рік. — Полтава, 1927. — Т.4. — С.17; Жук В.Н. Диканька // Історія сіл і міст Української РСР: Полтавська область. — С.283.

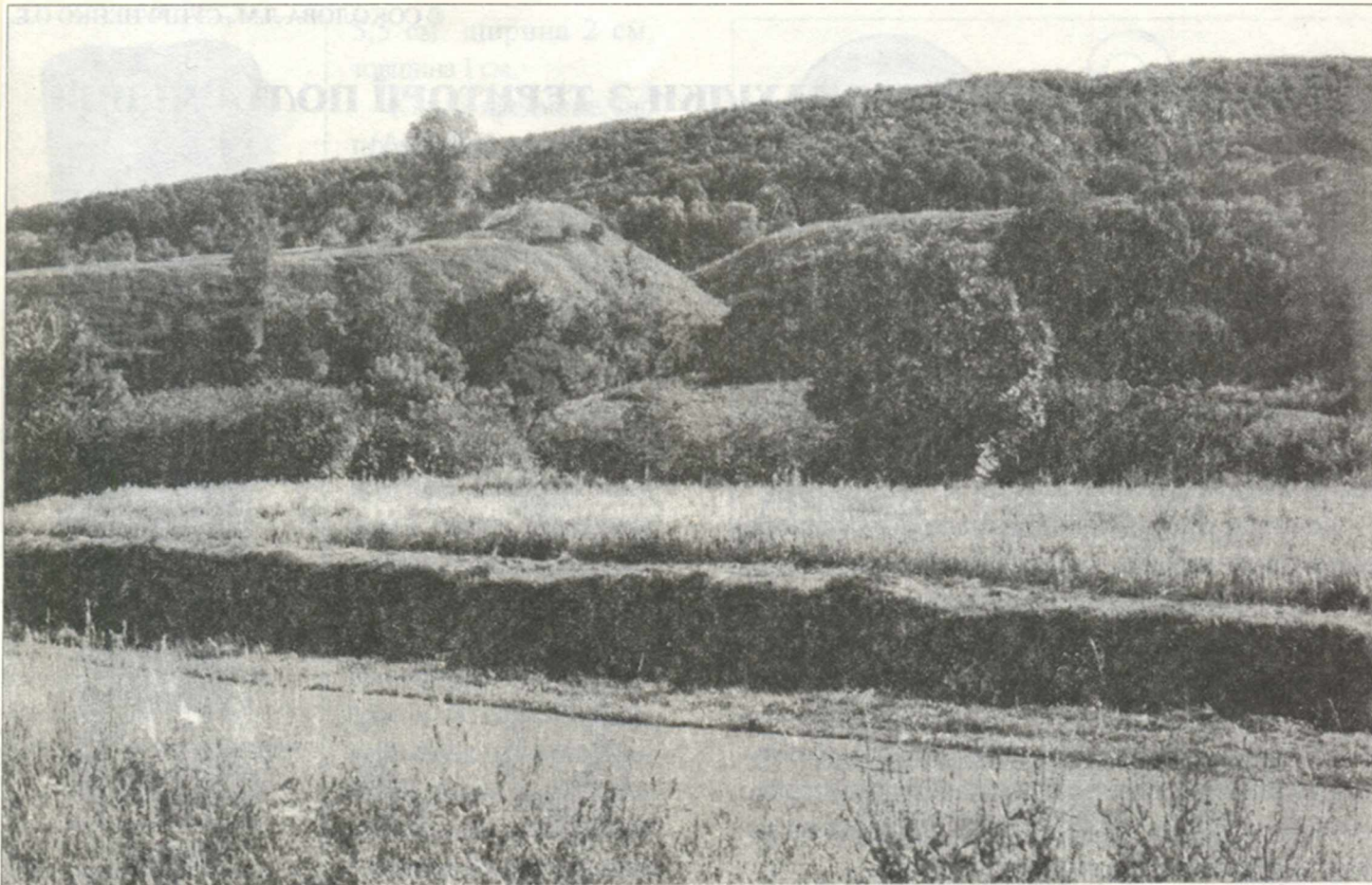
20. Клепацький П.Г. Вказ. праця. — С.17.

21. Ірклієвський В. Етимологічний словник українських прізвищ: Прізвищезнаство. — Мюнхен, 1987.

22. Падалка Л.В. Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава: ПУАК, 1914. — Карта; Боплан Г.Л.де. Опис України. — К.: Наук.думка, 1990. — Карта.

23. Фонди ПКМ. — Наук.-доп.фонд. — Інв. № 1192.

РОМЕНСЬКО-ДАВНЬОРУСЬКЕ ГОРОДИЩЕ в с.ГЛИНСЬКЕ ЗІНЬКІВСЬКОГО РАЙОНУ НА ПОЛТАВЩИНІ. Вигляд з півночі.
Дослідження О.Б.Супруненка, 1997,

Фото М.О.Радченка, 1997.

ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ. РОЗВІДКИ

ДЕЯКІ АРХЕОЛОГІЧНІ ЗНАХІДКИ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛТАВЩИНИ (з нових надходжень до фондів ЦОДПА)

За 1995-1996 рр. до фондів Центру охорони та досліджень пам'яток археології надійшов ряд індивідуальних та колекційних знахідок різних епох з території Полтавщини. Більшість з них заслуговують на увагу дослідників і репрезентують епохи від доби ранньої бронзи до періоду пізнього українського середньовіччя. Частина з них вже оприлюднена друком у виданнях Центру¹.

До епохи ранньої бронзи (катакомбна культура) відноситься знахідка кам'яної шліфованої сокири ромбічної форми, свердленої на конус зверху, виготовленої зі сланцевої породи сірого кольору. Висота сокири 5,5 см, довжина 11 см, ширина 9,7 см, діаметр отвору зверху 3,0 см (рис. 1, 1). Сокира виявлена випадково на поселенні доби пізнього неоліту-бронзи на лівому березі р. Ворскла біля колишнього хут. Брусія поблизу с. Михайлівка Диканського району² краєзнавцем з Полтави *А.Г. Зайкою*.

Досить виразні матеріали скіфського часу зібрані полтавським краєзнавцем *О.О. Ломакіним* на зольниках відомого селища в ур. Моргунове поле поблизу с. Абазівка Полтавського району³ на плато високого лівого берега р. Полузир'я⁴. Серед них — ліпні керамічні вироби: прясло грушеподібної форми висотою 3,3 см, круглий сплюснений гудзик діаметром 3,0 см з двома отворами в центрі для пришивання, прикрашений дрібними нігтьовими відбитками та рядом вертикальних насічок по ребру (рис. 1, 2, 6), фрагменти цідилки (рис. 1, 5) і петельчастої ручки з відростком лискованого черпака зі слідами прокресленої орнаментации у вигляді ромба (рис. 1, 7), частина мініатюрної посудинки культового призначення у вигляді банки з розширеними до верху стінками, прикрашеної рядом круглих наколів та прокресленим зигзагом під вінцем, висотою 3,2 см та діаметром 3 см (рис. 1, 3), фрагмент денця ліпного горщика з шерхатою поверхнею й чіткими відбитками зерен вівса на площині основи (рис. 1, 4)⁵. Окрасою цієї колекції є три вироби з кістки — обточений астрагал підпрямокутної форми — заготовка виробу (рис. 1, 10), астрагал зі слідами обробки та одним відшліфованим боком (рис. 1, 8), а також унікальний уламок верхньої фігурної частини ручки

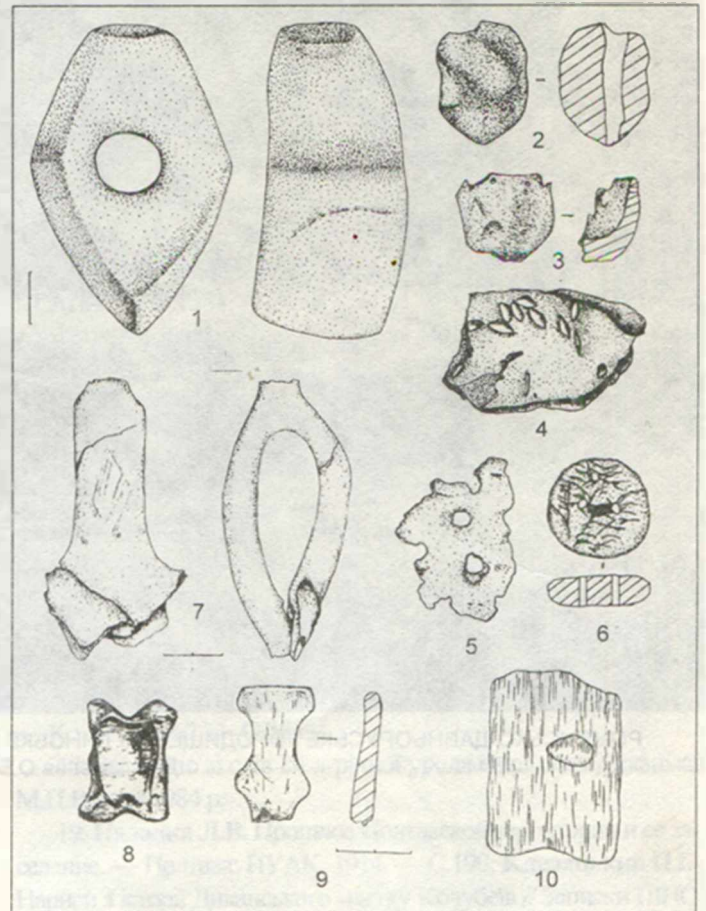

Рис. 1 Нові надходження до фондів ЦОДПА:

1 - Брусія, 2-10 - Абазівка, ур. Моргунове поле.

1 - камінь; 2-7 - кераміка; 8-10 - кістка

ложки з відшліфованою поверхнею (рис. 1, 9). В цілому комплекс знахідок окреслює ранній етап існування поселення — кінець VII-VI ст. до н.е.

В 1995 р. унікальну знахідку, виявлену на поверхні одного із зольників Західного укріплення Більського городища в Котелевському районі 1993 р., передав до фондів Центру відомий український археолог, доктор історичних наук, професор Харківського університету *Б.А. Шрамко*. Це *стулка ливарної форми* — матриця з негативом тригранного втульчастого *наконечника стріли* (рис. 2), аналогією якої є ливарна роз'ємна формочка з Малого Букрина на Правобережжі⁶, що сьогодні зберігається в Полтавському краєзнавчому музеї. Бронзовий виріб датується VI ст. до н.е. і є ще одним свідченням того, що грандіозне Більське городище було одним з найважливіших центрів бронзоливарництва за скіфської доби. Розміри формочки: довжина

Рис.2. Нові надходження до фондів ЦОДПА: Ливарна формочка наконечника стріли скіфської доби. Західне укріплення Більського городища. Бронза. Знахідка Б.А.Шрамка.

5,5 см, ширина 2 см, товщина 1 см.

Кілька предметів, що потрапили до фондів, належать до старожитностей черняхівської культури III-IV ст. н.е. Це кружальне кругле прясло зрізано-конічної форми, з однією зрізаною вершиною, конічною виборкою в основі і круглим великим отвором в центрі. Поверхня виробу з діаметрами основ у 3,5 та 4,7 см і висотою 1,7 см, має лискування чорного кольору (рис.3, 1). Прясло знайдене серед розмивів Кременчуцьким водосховищем відомого поселення і ґрунтового могильника в ур.Круча у смт.Градизьк Глобинського району⁷. Виріб переданий

градизьким антикварієм **В.Л.Тараненком**.

Місцезнаходження ще одного селища черняхівської культури в ур.Низ, за 1 км на північ-північний схід від с.Греко-Павлівка Новосанжарського району, на першій надзаплавній терасі лівого берега р.Полузірря (площа — до 0,7 га: 350x20 м), фіксує знахідка бронзової ремінцевої пряжки з одночастною рамкою овальної форми, із сильно потовщеною передньою частиною (рис.3, 2). Язичок пряжки виготовлений з напівкруглого профільованого бруска, без орнаменталії. Довжина рамки 3,0 см, її ширина 2,0 см та товщина 0,7 см; довжина язичка 2,2 см, його ширина 0,75 см, товщина 0,4 см. За аналогіями⁸ знахідка датується другою половиною IV ст. н.е. Вона виявлена і передана в дар ЦОДПА головою КСП "Шлях Ілліча" Новосанжарського району Полтавської області, аматором старожитностей **В.М.Олешком**.

Предмети пенківської культури представлені серед нових надходжень уламком бронзової бляшки-гудзика (?) з радіальним рельєфним орнаментом у вигляді прямого хреста та виступом в центрі (рис.3, 4), знайденої **О.О.Ломакіним** поряд із розва-

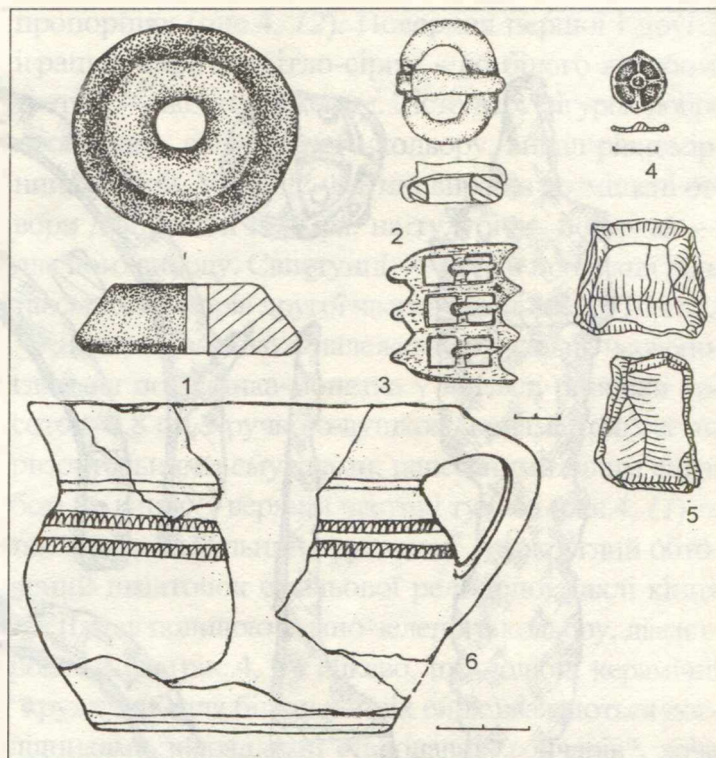

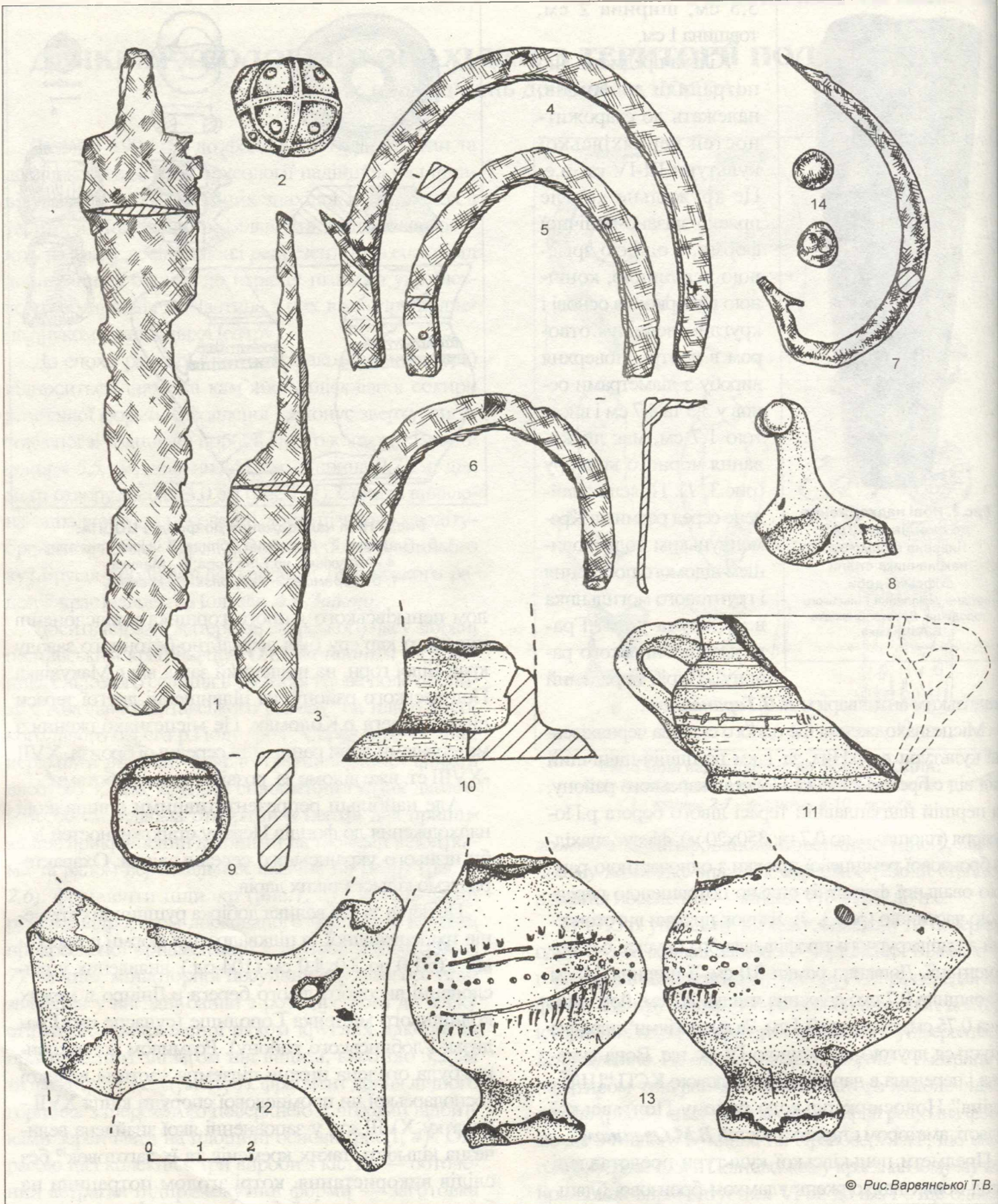
Рис.3. Нові надходження до фондів ЦОДПА: 1, 5 - Градизьк; 2 - Стовбина Долина; 3 - Нові Санжари; 4 - Макухівка, ур.Біла Гора; 6 - Маячка. 1, 6 - кераміка; 2-4 - бронза; 5 - кремень.

лом пенківського ліпного горщика у відслоненні піщаного кар'єру біля асфальтно-бетонного заводу край Білої гори, на південний захід від с.Макухівка Полтавського району, на підвищенні другої тераси лівого берега р.Коломак. Це місцезнаходження з матеріалами доби ранньої та середньої бронзи, XVII-XVIII ст. вже відоме за розвідковими роботами⁹.

Але найбільш репрезентативними є випадкові надходження до фондів Центру старожитностей доби пізнього українського середньовіччя. Охарактеризуємо кілька з таких дарів.

Це перш за все велика добірка рушничних кременів трапещевидної та підквадратної форми розміром від 1,0x1,0 до 3,0x4,0 см (104 од.), виявлених у відслоненні високого лівого берега р.Дніпро в межах колишнього містечка Городище (сучасне смт.Градизьк Глобинського району). Розмивом водосховища була оголена нижня підземна частина великої господарської чи промислової споруди кінця XVII - початку XVIII ст., у заповненні якої знайдена величезна кількість таких кременів та їх заготовок¹⁰ без слідів використання, котрі згодом потрапили на берег водосховища й були рознесені хвилями на значній площі вздовж сучасного селища. Частина знахідок, зібраних краєзнавцем **В.О.Барановим**, надійшла до Полтавського краєзнавчого музею, інша

© Рис. Варвянської Т.В.

Рис.4. Нові надходження до фондів ЦОДПА:

1 - 6, 8-14 - Полтава, ур.Пушкарівка; 7 - Опішня, ур.Ліса Гора.

1, 3-7 - залізо; 2, 14 - свинець; 8-13 - кераміка.

— менша — до фондової збірки ЦОДПА (рис.3, 5).

Досить цікаву поясну бронзову ажурну пряжку у вигляді пластини з трьох чарунок з поздовжною віссю посередині, на якій кріпляться три залізні язички для застібання, виявив новосанжарський краєзнавець **І.В.Бовкун** в ур.Гора в смт.Нові Санжари Полтавської області (рис.3, 3) на території колишніх укріплень містечкової фортеці XVII-XVIII ст.¹¹. Краї виробу модельовані у вигляді зубців та напівовальних виступів з декоративними скругленими вістрями. Пряжка — деталь пояса доби Гетьманщини. Її розміри: 4,5-6,5x5,7 см, товщина відлитої пластини рамки 0,5 см.

Виразний кружальний димлений горщик, з широко відігнутими вінцями, кулястим тулубом, дном, позначеним закраїною, з невеликою сплющеною ручкою у вигляді петлі, прикрашений під вигином шийки подвійною смугою відтиснутого гребінцевим штампом візерунку, знайшов на території колишньої Маяцької фортеці¹² **В.М.Олешко**. Висота горщика 7,9 см; діаметри: вінця 9,7 см, денця 5,7 см. Посудинка — типовий зразок поорільського гончарного виробництва другої половини XVII ст. Вона виявлена у нашаруваннях, що виникли до спорудження Української лінії у 1730-х рр.

Група речей рубежу XVII-XVIII та першої половини XVIII ст. зібрана **О.О.Ломакіним** на місці колишнього Пушкарівського Вознесенського монастиря, на південний захід від кутка (колишнього села) Пушкарівка, поблизу мікрорайону Половки у Полтаві. Відомо, що монастир 1721 р. перенесений з полтавського форштадту до зазначеної приполтавської слободи (села); 1762 р. тут збудовано цегляну Вознесенську церкву¹³. В ході розвідок О.О.Ломакіна¹⁴ на місці, що за переказами пов'язується з розташуванням садиби полтавського полковника Мартиана Пушкаря, на ріллі, зібрані різноманітні предмети.

Так, дрібна керамічна пластика кінця XVII - початку та другої чверті XVIII ст. представлена добірною свистунців — дитячих іграшок: у вигляді стилізованого птаха (голуба) без ніжок, модельованого в загальних формах з голівкою, з дзьобом та наліпленими непропорційно великими очима, шиєю і тулубом (рис.4, 8); у вигляді півника з виступом ніжки, рушеподібний тулуб якого прикрашений стилізованим пасмом прокресленого та накольчастого орнаменту (типу рушничка) на передній частині корпусу (рис.4, 13); коника в загальних схематичних

пропорціях (рис.4, 12). Поверхня першої і другої іграшок вкрита світло-сірим - до білого ангобом, третьої — жовто-рожевим. Тісто всіх фігурок добре промішане, світло-сірого кольору, випал рівномірний, добрий. У задній частині виробів розміщені отвори для подачі повітря, на тулубі — по боках — для його виходу. Свистунці — зразки продукції полтавських гончарів другої чверті-середини XVIII ст.¹⁵.

До іграшок також належать кружальна червоноглиняна посудинка-монетка у вигляді риночки висотою 3,8 см з ручкою-вушком, орнаментована горизонтальними смужками, нанесеними білим ангобом по вінцях і верхній частині тулуба (рис.4, 11) та так званий “гральний кружечок” — округлий обточений шматочок емальової рельєфної кахлі кінця XVII ст. з поливою темно-зеленого кольору, діаметром 2,4 см (рис.4, 9). Цікаво, що подібні керамічні “кружечки” для більш ранніх епох вважаються дослідниками знаряддями стародавніх гончарів¹⁶, хоча в цьому випадку ми маємо безперечне підтвердження іграшкового характеру цих виробів, щось на зразок гральної бабки, гудзика, “буца” тощо. Ще один подібний керамічний “кружечок”, виготовлений з рельєфної кахлі, трапився на одному з місцезнаходжень керамічних матеріалів XVIII ст. в межах сучасного с.Більськ Котелевського району¹⁷.

З околиць Пушкарівки походить також денце кружального свічника з частиною циліндричної трубчастої ніжки (рис.4, 10), поверхня якого вкрита сіро-жовтим ангобом та уламки фаянсових люльок для паління тютюну азацького та болгарського походження.

Кілька залізних виробів репрезентують широкий асортимент ковальської продукції початку XVIII ст. — це підкови до чоловічих чобіт російського виробництва (рис.4, 4), місцеві підківки до жіночих чобіток (рис.4, 5-6). Вирізняється уламок кинджалу з двосічним лезом, ромбічної у перетині форми, та виділеним уступами черенком (рис.4, 1); залізна бритва (рис.4, 3). З території колишнього Пушкарівського монастиря походять фрагмент великого пустотілого чавунного ядра, з реконструйованим діаметром до 16 см, та два також чавунних ядра діаметром 9,5 см; свинцеві кулі (рис.4, 2) і дріб (рис.4, 14).

Досить яскрава колекція пушкарівських знахідок репрезентує матеріальну культуру та зразки озброєння населення полкового міста і його слобід переважно початку - другої чверті XVIII ст.

Цікава знахідка трапилася полтавському реставратору **В.С.Полані** в ур.Лиса Гора у смт.Опішні Зіньківського району(18), де ним серед розораних культурних решток хутора кінця XVIII ст. виявлений кований залізний рибальський гачок на сома довжиною 6 см (рис.4, 7).

Таким чином, нові надходження до фондів ЦОДПА не тільки надають яскраві зразки індивідуальних знахідок — артефактів різних епох у історії Полтавщини, але й доповнюють новими відомостями джерельну базу вивчення пам'яток археології краю, вносять нові дані до археологічних карт регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бовкун І.В.** Римський денарій з Решетилівського району // ПАЗ. — Полтава: Полт.літератор, 1994. — Ч.2. — С.151-152; **Левченко Д.И.** Об одной находке круга древностей с выемчатыми эмальями // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.162-163; **Супруненко О.Б.** Новий тип давньоруської актової печатки XI ст. з Полтави // ПАЗ. — Полтава: Полт.літератор, 1995. — Ч.3. — С.153-154; **Супруненко О.Б., Шалобудов В.М.** Римські денарії з Новосанжарщини // Там само. — С.158-161; **Філоненко Л.К.** Невеликий скарб монет середини XVII ст. з Нових Санжар // Там само. — С.161-162.
2. **Рулинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Зб., присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: ПДМ, 1928. — Т.1. — С.36; **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наукова думка, 1982. — С.47.
3. **Горюнов Е.А.** Отчет... 1978 г. // НА ІА НАНУ. — 1978/63. — Ф.е.8654. — С. 28; **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** До археологічної карти верхньої течії р.Полузір'я // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.61-62; **Супруненко А.Б.** Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог. — Полтава, 1988. — С.8; **Супруненко О.Б.,**

Золотницький Б.І., Кулатова І.М. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.69-72.

4. **Горюнов Е.А.** Отчет о работе Днепроовского Левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1971 г. // НА ІА НАНУ. — 1971/57. — Ф.е.6035. — С.3-4.

5. Визначення канд. біол. наук, доцента Полтавського педагогічного інституту **О.М.Байрак.**

6. **Shramko B.A.** Zur Frage uber die Technik und die Bearbeitungszentren von Buntmetallen in der Fruheisenzeit // Symposium zu Problemen der jungeren Hallstattzeit in Mitteleuropa (25-29. September, 1970. Smolenice). — Bratislava, 1974. — S.472-473. — Abb.1, 6.

7. **Рутковская Л.М.** Археологические памятники IV-VI вв. в районе Кременчугского моря (Украина) // Slovenska archeologia. — Bratislava, 1979. — XXVII-2. — S.331-341.

8. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н. и др. — Полтава, 1985. — С.34-36.

9. **Супруненко О.Б.** Археологічні пам'ятки пониззя р.Коломак // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.50.

10. **Кулатова І.М.** Старожитності козацької доби на Полтавщині // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.8.

11. **Бовкун І.В., Суховська І.В.** Давньоруське городище в Нових Санжарах // ПАП. — Полтава, 1991. — С.89,92.

12. **Зайка А.Г., Зайка Г.П.** До питання про Українську лінію // Там само. — С.100.

13. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЛ-1992. — С.814.

14. **Ломакін О.О., Ломакіна С.М.** Нові пам'ятки поблизу мікрорайонів Половки і Сади у Полтаві // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — Вип.1. — С.116-122.

15. **Супруненко О.Б.** Іграшки XVIII століття з Полтави // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.65.

16. **Гейко А.В.** Стародавнє знаряддя праці гончарів // Українське Гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне: Українське народознавство, 1995. — Кн.2. — С.275-278.

17. **Кулатова І.М.** Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.127,129.

18. **Кулатова І.М.** Розвідки в Опішному // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.81.

ЗНАХІДКИ XVII-XVIII СТ. З СОБОРНОГО МАЙДАНУ В ПОЛТАВІ

У травні 1997 р. на подвір'ї будинку №10 на Червоній (Соборній) площі м.Полтави стався провал підземного ходу доби пізнього українського середньовіччя, що сягав глибини до 5 м від рівня сучасної поверхні. У відслоненнях стінок провалу читалися профілі двох, перекриваючих одна одну, сміттєвих ям кінця XVII - початку XVIII та середини XVIII ст. Глибина першої з них досягала 1,7 м, другої — 1,55 м, розміри в плані — 1,55x2 та 1,05x1,5 м. У їх заповненні переважав змішаний гумусований чорнозем з попелом та шматками цегли, будівельної кераміки, знаходилася велика кількість кісток свійських тварин, а також битого скла, кераміки тощо. Деякі зразки керамічних матеріалів нижньої частини заповнення ям були зібрані при обстеженні. Вони ілюструють стан керамічного виробництва полкового міста Полтави згаданої епохи та імпорт гончарських виробів з інших міст України у Поворскля.

Із заповнення глибшої ями №1 походять уламки кахлів та один цілий виріб, в тому числі фрагменти вкритих поливою зеленою кольору лицьовою (рис.1, 1) та карнизної кахлів (рис.1, 3). Їх орнамент, виконаний в невисокому рельєфі, включає в себе стилізовані грони винограду та фігури овальної форми (можливо, квіти), а також листя аканту. Подібні кахлі датуються фахівцями кінцем XVII - початком XVIII ст.¹ і відомі за знахідками у Києві, Чернігові, Новгород-Сіверському².

Цікавою є група уламків теракотових барокових кахлів (рис.1, 2,4,5). Орнаментальна композиція виконана у порівняно високому рельєфі і включає елементи стилізованих стебел рослин, напівкіл та дужок. Один з фрагментів — частина «корони» ажурної карнизної кахлі, прикрашена оконтуреними секторними отворами, рядом напівов, поздовжніми пружками та з'єднаними між собою круглими виступами (рис.1, 5). На дні першої ями виявлено лицьову коробчасту майже цілу теракотову кахлю, розміром 20x20 см, з румпою висотою 7 см (рис.2), орнамент якої складається з рельєфної діагональної сітки. У чарунки сітки вписані потрійні чотирикутники. Орнаментована площина обрамлена рамкою шириною від 0,6 до 1 см, висотою від 0,2 до 0,5 см.

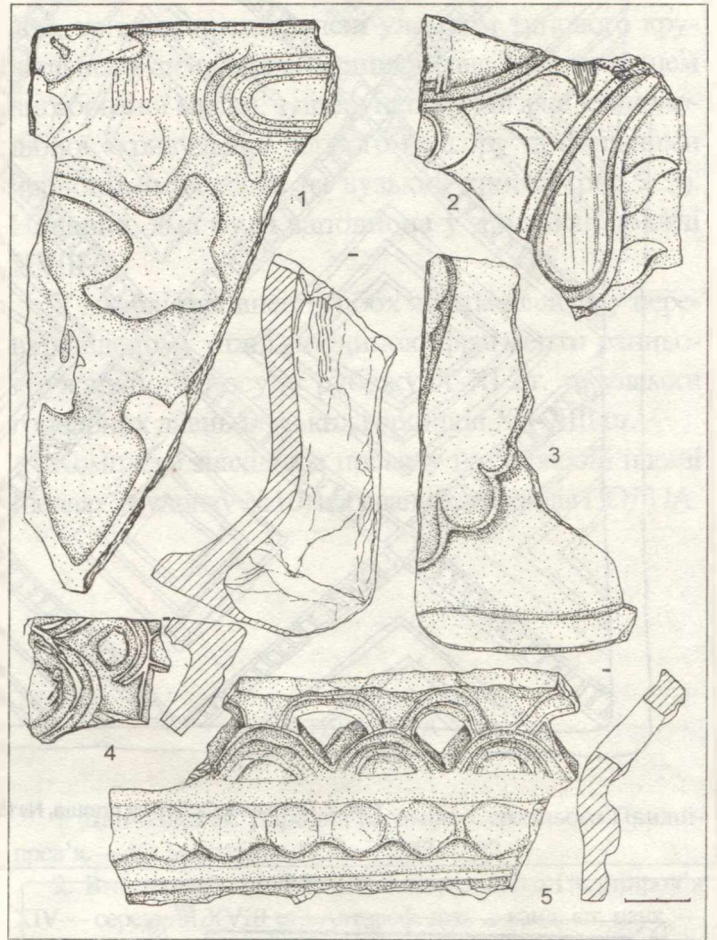

Рис.1. Полтава, Соборна площа, №10. Уламки кахлів.
1,3 - з поливою; 2,4-5 - без поливи.

З ями також походять уламки кружальних ангобованих горщиків, прикрашених рядами горизонтальних смуг та вписаною поміж ними «кривулькою» (рис.3, 1,3,4). В окремих випадках від «кривульки» на плічках горщика спускається торочка з косих тонких ліній (рис.3, 1). Візерунок наносився по світлому ангобованому тлу червоними та чорними ангобами. Яскравою знахідкою є невелика червоноглиняна кружальна чашечка циліндричної форми з ледь розширеними вінцями та петельчастою ручкою. Вона прикрашена по черезно вертикальними прямими та хвилястими смужками. На зовнішньому боці ручки нанесені горизонтальні ричочки. Малюнок зроблений білим ангобом. Висота чашечки 4,6 см, діаметри: вінця 4,9 см, денця 4,5 см (рис.4).

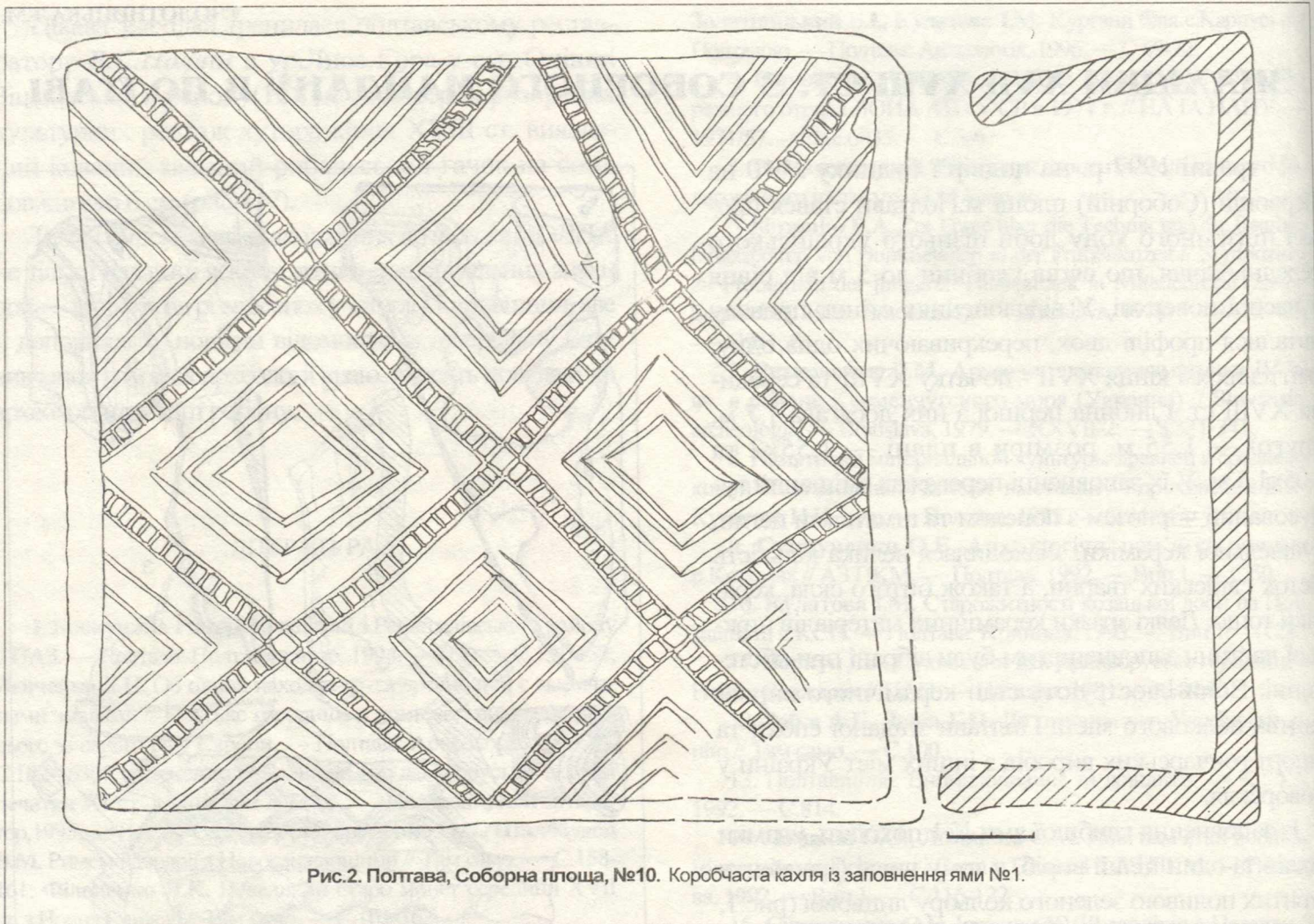

Рис.2. Полтава, Соборна площа, №10. Коробчаста кахля із заповнення ями №1.

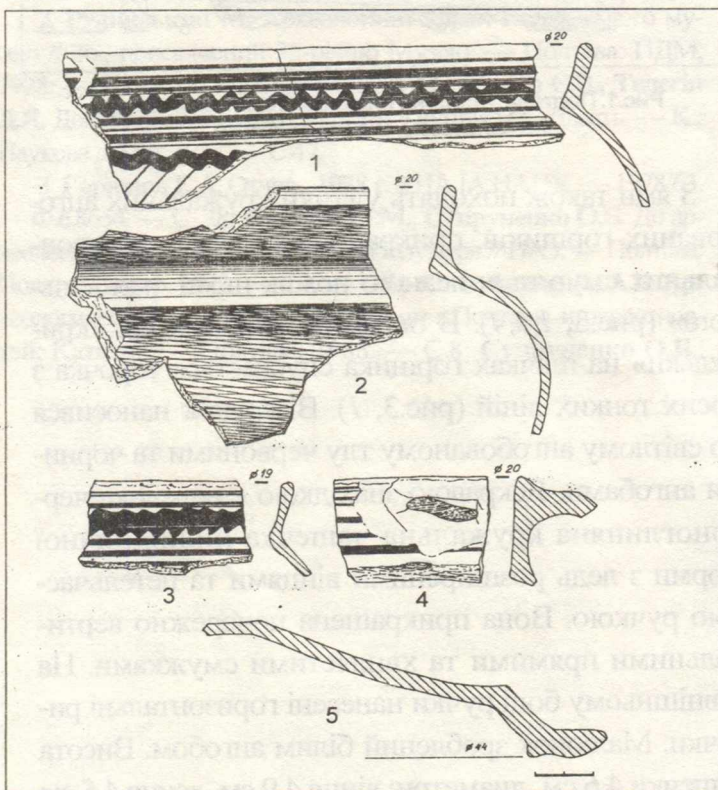

Рис.3. Полтава, Соборна площа, №10. Кераміка XVII-XVIII ст.

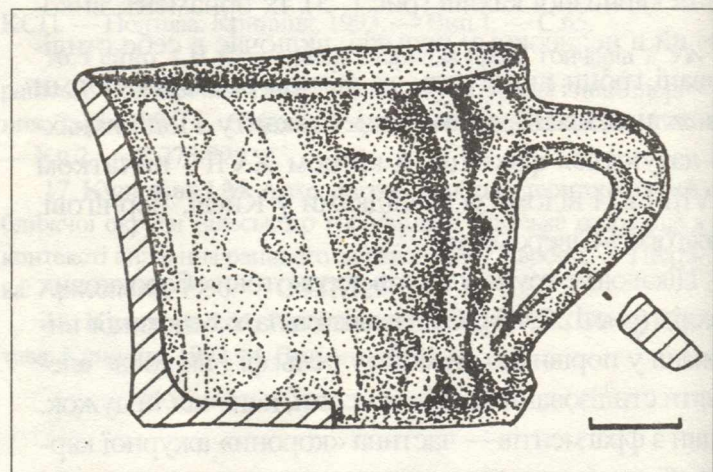

Рис.4. Полтава, Соборна площа, №10.
Кружка із заповнення ями №1.

Зразки парадного столового посуду репрезентують фрагменти полив'яних кружальних полумисків з неширокими крисами, загальним діаметром до 32-35см. Візерунок нанесений на крисах по білому тлу коричневою та темно-зеленою поливою у вигляді стилізованих сосонок (рис.5, 2). Він обмежений двома концентричними лініями зеленого кольору. В іншому

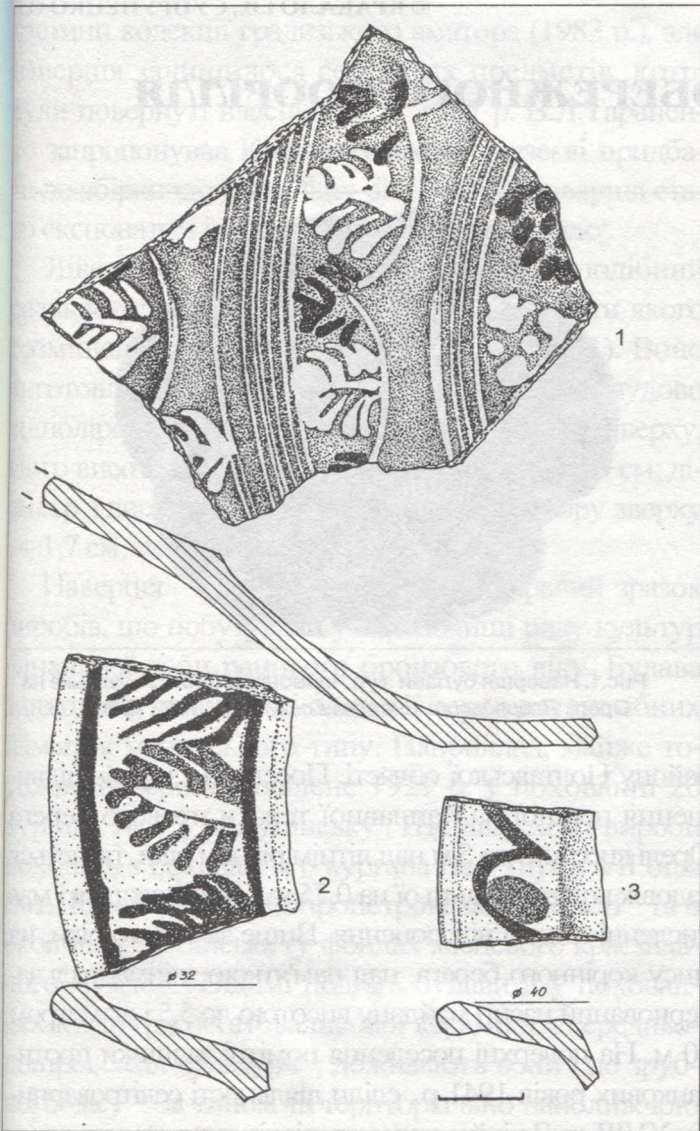

Рис.5. Полтава, Соборна площа, №10. Уламки полив'яних і ангобованих полумисків.

випадку — на коричневому з відтінками тлі на стінках та крисах миски зображені білі клиноподібні «кривульки» зі вписаними великими білими та маленькими зеленими стилізованими сосонками. На дні

миски розміщені стилізовані грони винограду. Загалом комплекс знахідок з першої ями може датуватись в межах кінця XVII — першої третини - середини XVIII ст.

Щодо матеріалів з перекриваючої першу ями №2, то вони представлені уламком типового кружального димленого горщика (рис.3, 2) та вінцем ангобованої миски, з візерунком у вигляді клиноподібної «кривульки» чорного кольору та овальними червоними цятками на вузьких крисах (рис.5, 3). Напевне, яма була заповнена у другій половині XVIII ст.

У масиві заповнення обох ям траплялися у перевідкладеному стані поодинокі фрагменти ранньокружального посуду рубежу X-XI ст. та уламки гончарних давньоруських горщиків XII-XIII ст.

Комплекс знахідок з провалу на Червоній площі (подвір'я будинку №10) переданий до фондів ЦОДПА.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К.: Мистецтво, 1974. — С.43-47,92.
2. Виногородська Л.І. Кахлі Середнього Подніпров'я XIV—середини XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1993. — С.10-18.
3. Супруненко О.Б. Пізньосередньовічна кераміка Хорольського городища // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішня: Українське народознавство, 1995. — Кн.2. — С.95-99.
4. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). — Опішня: Українське народознавство, 1993. — С.74-99.

НАВЕРШЯ БУЛАВИ З ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПООРІЛЛЯ

Знахідки кам'яних шліфованих свердлених наверх булав доби енеоліту - ранньої бронзи на Полтавщині — явище досить рідкісне¹. За літературою та архівними матеріалами відомі лише чотири такі знахідки у басейнах Ворскли, Орелі, Псла та Сули, одна з яких виявлена на поселенні, три — походять з поховань у курганах. Враховуючи рідкісність таких знахідок, зазначимо відомі на сьогодні наверхся.

Найдавнішим за часом виявлення є надходження до фондів Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства початку ХХ ст. — наверхся грушеподібної форми з околиць Царичанки колишнього Кобеляцького повіту, відомості про походження якого майже відсутні. Зазначається лише, що кам'яний виріб виявлений у кургані, в похованні "із зібганим кістяком разом із гостродонною посудинкою, засіпль укритою відтисками шнура"². Фрагмент діоритового наверхся біконічної із двома зрізаними основами форми підібраний на різночасовому поселенні в ур.Пінчукові горби з матеріалами енеоліту, пізньоямної, культури багатоваликів кераміки та зрубної культур, розташованому на лівому березі Ворскли, поблизу с.Головач Полтавського району³. З насипу, напевне, зі зруйнованого поховання у великому кургані на південь від с.Новаки Лубенського району, походить майже циліндричне за формою наверхся булави з трьома зрізаними конічними виступами⁴, що зберігається у Лубенському краєзнавчому музеї⁵. Найбільш відоме чудово виконане діжкоподібне за формою корпусу, з чотирма сферичними виступами, біло-мармурове наверхся з поховання доби ранньої бронзи у кургані біля с.Василівка Диканського району⁶.

Отже, знахідка ще одного наверхся, до того ж майже тотожного останньому з наведених у переліку, безперечно, заслуговує на увагу дослідників. Цікаво, що виріб до того ж має довгу історію надходження до музейної збірки.

Влітку 1982 р. новосанжарський краєзнавець І.В.Бовкун виявив наверхся при огляді різночасового поселення в ур.Червонівка, за 0,3 км на південь від ур.Попова гора, в 0,5 км на південь-південний схід від кутка Кумина Балка с.Лівенське Новосанжарського

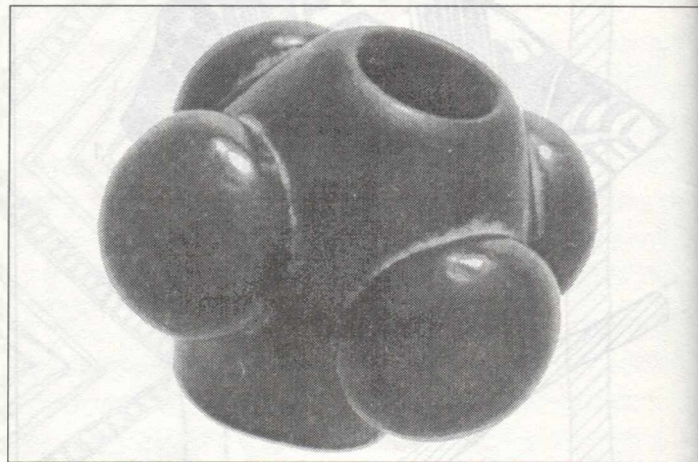

Рис.1. Наверхся булави з ур.Червонівка біля с.Лівенське на Орелі. Лабрадорит. Знахідка Бовкуна І.В., 1982. КрКМ.

району Полтавської області. Поселення займає підвищення першої надзаплавної тераси правого берега Орелі висотою до 5 м над літнім рівнем ріки, тягнеться вздовж коліна останньої на 0,75 км, розмивається і має численні піщані відслонення. Вище за течією ріки, на мису корінного берега, над пам'яткою здійснюється задернований насип майдану висотою до 5,5 і діаметром 60 м. На поверхні поселення помітні залишки протитанкових ровів 1941 р., сліди діяльності селітроварників ХVІІІ ст. З підйомних матеріалів тут виявлені окремі уламки ліпного посуду пізньонеолітичної доби, схожа на останню кераміка доби енеоліту, фрагменти ліпних горщиків пізньоямної, катакомбної, зрубної, бондарихинської, пізньозарубинецької культур, кружального посуду черняхівської культури та ХVІІ-ХVІІІ ст.⁷

Наверхся знайдене на гребені найвищої частини пам'ятки, ймовірно, пошкодженому селітроварниками, а пізніше — спорудженням рову, посеред розораної ділянки. Не виключена можливість його перенесення на першу надзаплавну терасу разом із ґрунтом насипу майдану, виварюваного коло води на селітру.

Того ж, 1982 р. наверхся було подароване до колекції збирача старожитностей з с.Соколова Балка Новосанжарського району В.О.Балабася, а тим — продане градізькому антикварієві В.Л.Тараненку. Незаконні дії останнього щодо реалізації нумізматичних та археологічних матеріалів призвели до конфіскації правоохоронними органами більшої

частини колекції градицького аматора (1983 р.), але наверхшя залишилося серед тих предметів, котрі були повернуті власникові. У 1987 р. В.Л.Тараненко запропонував Кременчуцькому музеєві придбати до збірки цю унікальну річ. Відгоді наверхшя стало експонатом історико-краєзнавчого музею⁸.

Лівенське наверхшя булави має діжкоподібний овально-усічений корпус, на середині висоти якого розміщені чотири сферичні виступи (рис.1). Воно виготовлене з лабрадориту чорного кольору, чудово відполіроване. Наверхшя свердлене на конус зверху. Його висота — 5,8 см; діаметр корпусу — 4,9 см; діаметр з виступами — 7,6 см; діаметр отвору зверху — 1,7 см, знизу — 1,6 см.

Наверхшя — інсигнія влади — яскравий зразок виробів, що побутували у середовищі ряду культур фінальної доби раннього бронзового віку. Булава знаходить найближчі аналогії серед катакомбних пам'яток маницького типу. Наприклад, майже тожне наверхшя виявлене 1929 р. у похованні 20 кургана № 1 у м.Лутанську⁹. Ще два схожі вироби походять з поховання 6 кургана № 9 групи VII біля смт.Підгородного Дніпропетровської області¹⁰ та з околиць Слав'янська (у фондах місцевого краєзнавчого музею)¹¹. Відомі подібні булави й у похованнях культури багатоваликової кераміки¹², середньодніпровської культури¹³, доживають вони і до зрубного часу¹⁴. За типом та територіально найближчою аналогією є мармурове наверхшя із вже згаданого поховання 3 кургану № 7 біля с.Василівка Диканського району, що на правому березі р.Вільхова Говтва (басейн р.Псьол), комплекс якого поєднує в собі риси як катакомбної, так і середньодніпровської культур¹⁵.

Отже, введений цією публікацією до наукового обігу, аристократичний символ влади — наверхшя булави з Лівенського, найвірогідніше можна атрибуувати як артефакт катакомбної культури, що, таким чином, розширює коло старожитностей доби ранньої бронзи на межі Лівобережного Степу і Лисостепу в Поорітті, примножує реєстр місцезнаходжень катакомбної культури на Полтавщині. Щодо датування виробу стародавнього майстра, то сучасні дослідники притримуються точки зору про побутування подібних булав між 1700-1600 рр. до н.е.¹⁶

1. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т.1. — С.42.

2. Там само. — С.37,42. — Табл.ІІ, 34.

3. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Поворскля // ПАП. — Полтава, 1991. — С.26,27. — Рис.2, 9.

4. Кулатова И.Н. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1989. — С.55,56. — Рис.8, 1.

5. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 году // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф.е.23172. — С.27.

6. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.15. — № 45; Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Погребение среднеднепровской культуры у с.Васильевка // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.24-25.

7. Бовкун І.В. Нові археологічні пам'ятки в Нижньому Поорітті // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава, 1991. — Ч.1. — С.105.

8. КрІКМ, інв. № КрІКМ, А.964.

9. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наукова думка, 1976. — С.144,146. — Рис.55, 14; 75, 5.

10. Ковалева И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — С.78-80. — Рис.10, 5; Ковалева И.Ф. Катакомбные погребения волго-маньчжского типа в степном Поднепровье // Некоторые проблемы отечественной историографии и источниковедения. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1976. — С.37-38. — Рис.1, 6.

11. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области / Гл. ред. Колесник А.В. // Археологический альманах. — Донецк, 1993. — № 1. — С.14, 30. — Рис.27, 2.

12. Шарафутдинова Э.С. Погребения культуры многова­ликовой керамики на Нижнем Дону // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1987. — Рис.3, 2.

13. Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — М.: Наука, 1967. — Рис.29, 59.

14. Дворниченко В.В., Федоров-Давыдов Г.А. Раскопки курганов в зоне строительства Калмыцко-Астраханской и Никольской оросительных систем // Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья. — М.: Наука, 1989. — Рис.75, 3.

15. Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — С.18-19. — Рис.6, 2.

16. Братченко С.Н. Нижнее Подонье... — С.148,150-152; Ковалева И.Ф. Погребальный обряд... — С.24.

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ВУАКУ: СПРОБА СКЛИКАННЯ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В ОДЕСІ

Після реорганізації в 1924 р. створеного двома роками раніше при Всеукраїнській Академії наук Археологічного комітету у Всеукраїнський (ВУАК) в Україні, нарешті, постав досить авторитетний центр координації діяльності наукових установ, музеїв, громадських об'єднань та окремих учених в галузі пам'яткознавства та охорони історико-культурної спадщини.¹

Аналізуючи на початку 1928 р. попередню діяльність Всеукраїнського Археологічного комітету, його учений секретар М.Рудинський цілком закономірно зазначав, що, як підтвердила практика, "найголовніше й основне завдання ВУАКу — науково-дослідча робота. Але, — наголошував він, — доводилося й доводитися ВУАКові не тільки проводити науково-дослідчу роботу, а й величезну організаційну роботу. Це була робота зв'язку периферії з центром"².

Саме в контексті тих організаційних завдань, які вирішував ВУАК, восени 1924 р. його члени сприйняли пропозицію Одеського історично-археологічного музею взяти участь в запланованому до 100-літнього ювілею закладу Всеукраїнському археологічному з'їзді. З ініціативою його проведення виступила секція археології Одеської комісії краєзнавства при ВУАН, яка 25 вересня 1924 р. затвердила підготовлене С.Дложевським для Наркомату освіти України обґрунтування доцільності з'їзду та повідомила про його скликання провідні археологічні центри країн Європи. 21 листопада секція ухвалила зосередити увагу учасників з'їзду на обговоренні організаційних проблем археологічних музеїв, археології Північного Причорномор'я та української старовини, питань охорони пам'яток³.

Однак, члени ВУАКу, які 18 листопада 1924 р. на пленумі комітету розглянули пропозицію щодо участі у з'їзді, вирішили надати йому більш масштабного характеру, перебравши, водночас, керівництво підготовчою роботою на себе. З цією метою ВУАК планував утворити у Києві головний, а в ряді інших наукових центрів України допоміжні підготовчі комітети на зразок тих, що готували Археологічні з'їзди. Отже передбачалось, що вони вироблять програму Всеукраїнського з'їзду, підготують до нього наукові доповіді, виставки, проведуть спеціальні археологічні та історико-етнографічні дослідження⁴. Незабаром ВУАК звернувся за відповідним дозволом до Управління науковими установами Наркомату освіти України (Укрнауки)⁵.

Там пропозиції комітету не зустріли заперечень. Підтримали їх і члени президії археологічної секції

Одеської комісії краєзнавства. 10 січня 1925 р. вони ухвалили обрати до складу Одеського підготовчого комітету директора Одеського історично-археологічного музею С.Дложевського, ученого хранителя цього ж музею М.Болтенка, директорів Херсонського (В.Гошкевич) та Миколаївського (Ф.Камінський) історично-археологічних музеїв "з поступовим поповненням його в процесі праці іншими фахівцями шляхом кооптації"⁶.

За погодженням з ВУАКом Одеський Підготовчий Комітет Степової України мав "стежити за працею й координувати завдання" при підготовці до з'їзду музеїв, краєзнавчих об'єднань, наукових товариств Одесщини, Херсонщини, Миколаївщини, Катеринославщини, Зінов'ївщини та Молдавії. Окрім того, Комітет виступив з ініціативою встановлення відповідних контактів з науковими осередками й установами в Криму, на Кубані й Дону, вже на початок 1925 р. отримав згоду на участь у з'їзді від провідних пам'яткоохоронців Європи — Мінне (Кембрідж), Потьє (Париж), Роденвальдта (Берлін), Кубіченка (Відень), Б.Богаєвського і Б.Фармаковського (Ленінград), І.Бородіна (Москва), Л.Нідерле (Прага) та ін. Комітет намітив також план першочергових археологічних дослідів, які потрібно було завершити до початку з'їзду⁶.

Подібне коло обов'язків ВУАК визначив і для Харківського Підготовчого комітету. Очолити його ВУАК доручив директору Харківського археологічного музею О.Федоровському, рекомендувавши включити в організаційне ядро комітету також директорів музеїв Українського мистецтва та Слобожанщини, представника губарху, Укрнауки та Харківського наукового товариства⁷.

Під безпосереднім контролем ВУАКу особливо плідно працював Київський Підготовчий Комітет. Його склад та завдання були визначені на зборах членів ВУАКу від 16 січня 1925 р.⁸. Того ж дня відбулися організаційні збори Комітету, головою якого було обрано В.Данилевича, а секретарями В.Міяківського та П.Курінного⁹.

З 8 березня по 13 квітня відбулося 6 засідань Київського комітету, в яких, окрім членів ВУАКу, брали участь представники Всеукраїнського історичного музею, Музею культу і побуту у Лаврі, Картинної галереї, Археологічного музею Інституту народної освіти (ІНО), кабінету антропології і етнології ім.Ф.Вовка та музею при ньому, археологічної бібліотеки ВУАН, Інституту книгознавства, музично-етнографічного кабінету, науково-дослідних кафедр ара-

бо-іранської філології, мистецтвознавства, історичної, етнографічної комісії, комісії Старого Києва ВУАН, Ніжинського округового та Чернігівського державно-музеїв¹⁰.

Організаційні зв'язки з Підготовчим комітетом встановили також Комісія для вивчення звичаєвого права України при соціально-економічному відділі ВУАН¹¹, Історичне товариство Нестора-Літописця у Києві¹², Кам'янець-Подільський археологічний музей¹³. Загалом же Комітет поширював свою діяльність на Київщину, Волинь, Поділля й Чернігівщину, дбаючи не лише про залучення наукових установ в їх межах до участі у підготовці з'їзду, а й прагнучи координувати їх дослідну працю. Зокрема, при Комітеті була створена комісія у складі К.Антонюк, В.Данилевича, В.Ляскоронського та М.Макаренка, яка на засіданнях від 19 та 29 березня 1925 р. визначила пріоритетні напрямки археологічних досліджень не лише на Правобережжі, а й на Слобожанщині та на півдні України¹⁴. Нарешті, на основі рекомендацій комісії та пропозицій представлених в Підготовчому комітеті установ і закладів формувалась тематика наукових доповідей на з'їзді.

Оскільки запланований в Одесі Всеукраїнський археологічний з'їзд мав стати першим подібним форумом пам'яткоохоронців України пореволюційної доби і повинен був зібратися після 15-річної перерви в серії всеросійських археологічних з'їздів, члени ВУАКУ на своїх термінових зборах від 16 січня 1925 р. ухвалили провести попередню організаційну нараду представників Підготовчих комітетів та провідних музеїв України. На ній передбачалось вирішити організаційні та наукові питання, пов'язані з підготовкою до з'їзду¹⁵.

Ініційована ВУАКОМ нарада відбулася 28-30 квітня 1925 р. у Києві. На неї прибули: від Харківського Підготовчого комітету С.Таранушенко та О.Федоровський, від Одеського — М.Болтенко та С.Дложевський, Г.Брілінг (Вінницький музей), Ю.Сіцинський (Кам'янець-Подільський музей), В.Оландер (Чернігівський державний музей), В.Білий (Катеринославський краєзнавчий музей). Окрім того, на нараду прибули усі члени Київського Підготовчого комітету. Всього ж у пленарному та секційних засіданнях наради взяли участь 43 науковці.

В процесі спільного обговорення доповіді Д.Щербаківського "Принципи організації Археологічної конференції в Одесі" учасники наради погодилися з тим, що запланований з'їзд, в першу чергу, — це "науково-організаційна конференція на Україні". Цей висновок знайшов підтвердження і в секціях (всього було 7), в яких після пленарного засідання обговорювалися винесені на нараду питання. Зрештою, у прийнятій підсумковій резолюції наголошувалось, що конференція мала поставити "своєю метою організацію й переведення дослідів та розроблення наукових й організаційно-наукових питань у галузях:

І. Музейної справи й охорони пам'яток старовини та мистецтва вкупі з архівними та бібліотечними

питаннями, сполученими з музейною справою та з справою охорони пам'яток;

- II. Антропології;
- III. Передісторії;
- IV. Археології;
- V. Етнології;
- VI. Історії;
- VII. Історії мистецтва"¹⁶.

Безперечно, що вже сама нарада була важливим кроком на шляху до вирішення означених на ній завдань. "Тут, — зазначав згодом О.Новицький, — насамперед, виявилось в якому стані знаходиться археологічна справа в різних місцевостях України, а головне... тут була вироблена певна плановість намічених тем так, щоб вони охоплювали питання історії матеріальної культури на Україні від палеоліту й до XIX століття". Оцінюючи наукові та організаційні наслідки наради, О.Новицький наголошував, що вона "мала велике значення не тільки для ВУАКУ, але й взагалі в археологічному житті України"¹⁷.

На жаль, скликати в 1925 р. Всеукраїнський археологічний з'їзд чи конференцію так і не вдалося. Як з'ясувалося в травні того року, коштів задля цього в розпорядженні Укрнауки не знайшлося¹⁸. ВУАК сподівався провести відповідний форум наступного року. Навіть звернувся до Підготовчих комітетів з проханням продовжувати свою працю¹⁹. Але й ці сподівання виявилися марними. НКО УСРР не виділив необхідних для їх реалізації коштів.

Незважаючи на це, наукові зв'язки ВУАКУ та українських учених пам'яткознавців, які гуртувалися навколо нього, з науковими установами в республіках СРСР поступово розширювалися. Зокрема, їх представники взяли участь в роботі Керченської археологічної конференції.

Вона відбулася 5 - 10 вересня 1926 р. з нагоди 100-літнього ювілею Керченського археологічного музею. На конференцію прибули 135 делегатів з 30 міст 7 союзних республік, які представляли 73 наукові установи й організації. Україну на конференції репрезентували академік В.Бузескул, С.Дложевський (Одеса), академік О.Новицький, А.Носов (Київ), В.Пархоменко (Дніпропетровськ), А.Потапов (Харків), Д.Сердюков (Мелітополь), М.Сибільов (Ізюм), О.Федоровський (Харків), А.Щербак (Суми). Як зазначав згодом у доповідній записці до НКО УСРР О.Новицький, "з боку відношення до України конференція пройшла цілком добре. Мене, — продовжував він, — як представника УАН було обрано разом з представником Російської Академії членом Президії, наше привітання поставлено було у чергу безпосередньо за академіком Марром — представником Російської Академії Наук".

У прийнятій 10 вересня 1926 р. на пленумі конференції резолюції визначались не лише важливіші напрямки пам'яткознавчих студій, а й можливі сфери та форми об'єднання зусиль учених при вирішенні складних наукових завдань, проблем охорони історико-культурних скарбів. Аби надати проце-

су налагодження співробітництва науковців союзних республік належної динаміки, учасники конференції визнали "надзвичайно важливим скликання періодичних Всесоюзних Археологічних з'їздів". Перший такий з'їзд пропонувалось провести восени 1928 р. у Москві. При чому вже під час роботи конференції відбулася нарада з питань підготовки до з'їзду, в якій взяли участь і О.Новицький, А.Носов та О.Федоровський²⁰.

Резолюції Керченської конференції отримали схвалення також на Херсонській археологічній конференції, що відбулася у вересні 1927 р. і збрала 65 делегатів з Криму, РСФРР, України, Грузії, Азербайджану та Білорусії. На офіційне запрошення Головна науки НКО РСФРР в ній взяли участь і представники ВУАКу²¹.

Щоправда, українські учені цілком слушно ще на Керченській конференції підняли питання про те, щоб Всесоюзному з'їзду передували відповідні археологічні форуми в союзних республіках. Подібну позицію зайняли й учасники пленуму ВУАКу, який відбувся 17 листопада 1926 р.²². Вона переконливо аргументувалась у направленій 13 січня 1927 р. доповідній записці ВУАКу до президії Укрнауки. Після виступу ученого секретаря ВУАКу М.Рудинського на засіданні президії, що відбулося 31 січня 1927 р., її члени вирішили скликати Всеукраїнський археологічний з'їзд восени 1928 р. у Києві. Для його підготовки пленум ВУАКу 16 лютого 1927 р. ухвалив утворити відповідні комітети, які б поширювали свою діяльність в межах краєвих інспектур охорони пам'яток культури, створених на той час у Києві, Одесі, Дніпропетровську та Харкові. Президія ВУАКу відразу ж звернулася до В.Данилевича, С.Дложевського, Д.Яворницького та О.Федоровського з проханням очолити відповідні підготовчі комітети²³.

Якраз в цей час до НКО УСРР надійшов лист Головна науки РСФРР, в якому пропонувалось створити республіканський Попередній комітет по підготовці Всесоюзного археологічного з'їзду. Він був направлений на висновок ВУАКу, який, проте, поставив під сумнів доцільність створення у республіках "спеціальних підготовчих комітетів" до Всесоюзного з'їзду, пропонуючи питання, які планувалось розглянути на ньому, попередньо обговорити на відповідних республіканських археологічних форумах. При цьому ВУАК наполягав на тому, "щоб перший конгрес, присвячений проблемам української археології, було скликано на вересень 1928 року" і просив виділити необхідні для його підготовки кошти²⁴.

Однак, ні в 1927 р., ні в наступному році ВУАК їх не отримав. У доповідній записці до президії ВУАКу від 3 листопада 1927 р. М.Рудинський вбачав у цьому ще одне підтвердження недовіри Наркомату освіти до ВУАН та її Археологічного комітету. "На підставі моїх вражень від поведінки Укрнауки щодо Києва та ВУАКу, — писав він, — мушу висловити своє побоювання, що Укрнаука не

згодиться на те, щоб з'їзд та скликав був ВУАК".

На жаль, видатний український археолог і пам'яткознавець не помилився. За умов поступового згорання політики "українізації", спроб "більшовизації" ВУАН та ідеологічного переозброєння інтелігенції дореволюційної формації політичне керівництво України не дозволило провести всеукраїнський форум пам'яткознавців. Все ж, зусилля, затрачені ВУАКом на підготовку з'їзду, не пропали даремно, оскільки сприяли згуртуванню пам'яткознавців та захисників історико-культурних скарбів навколо комітету, визначенню пріоритетних напрямків їх роботи, розвитку археології, музеєзнавства та краєзнавства.

ПРИМІТКИ

1. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні. — К., 1957; його ж Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966): Бібліографія. — К., 1969. — С. XIV; Цвейбель Д.С. З історії вивчення і охорони археологічних пам'яток на Україні в перші десятиріччя радянської влади // УІЖ. — 1971. — №12. — С.109-112.
2. НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — Спр.207. — Арк.7.
3. Там само. — Ф.ВУАК. — Спр.33. — Арк.8,10.
4. Там само. — Спр.21. — Арк. 44 зв.
5. Там само. — Спр.64. — Арк. 4.
6. Там само. — Спр.33. — Арк.9, 118-119зв.
7. Там само. — Арк.155.
8. Там само. — Спр.65. — Арк.1-1зв.
9. Там само. — Спр.64. — Арк.9.
10. Там само. — Спр.33 а. — Арк.29, 38-39; спр.33. — Арк.31-31зв.; 50-50зв; 127-128 зв; спр.65. — Арк.49-52 зв.
11. Там само. — Спр.35. — Арк.16-16 зв.
12. Там само. — Спр.66 б. — Арк.19.
13. Там само. — Спр.33. — Арк.25-25 зв.
14. Там само. — Арк.125-125 зв; Спр.33 а. — Арк.35-35 зв., 36-36 зв.
15. Там само. — Спр.65. — Арк.1-3.
16. Там само. — Спр.33. — Арк.12,79-81 зв; Спр.35. — Арк.4, 12, 13.
17. Там само. — Спр.193. — Арк.41-42.
18. Там само. — Спр.36. — Арк.37.
19. Там само. — Спр.65. — Арк.31.
20. Там само. — Спр.99. — Арк.8, 14-32, 37-43.
21. Зуммер В. Херсонська археологічна конференція // Пролетарська правда. — 1927. — 29 вересня; НА ІА НАНУ — Ф.ВУАК. — Спр.155. — Арк.8.
22. Там само. — Спр.84. — Арк.30 зв.-31.
23. Там само. — Спр.142. — Арк.3; Спр.155. — Арк.5.
24. Там само. — Арк. 2-4, 6, 8-9.

До бібліографії Л.В. Падалки

1883

Почему Десятинная церковь известна в народе под именем Десятинного Николая // КС. — 1883. — № 8. — С. 755-757.

Підпис: Л.П.

1884

Город Чернобыль (Киевской губ.), описанный отставным военным. Киев, 1884 г. В.Г.-ка // КС. — 1884. — № 1. — С. 149-151.

Происхождение запорожского козачества // КС. — 1884. — № 8. — С. 580-608; № 9. — С. 27-52.

1885

Где жили первые Киевские митрополиты: в Переяславе или в Киеве // КС. — 1885. — № 1. — С. 177-182.

Підпис: Л.П.

Исторические материалы архива Полтавской казенной палаты // КС. — 1885. — № 10. — Известия и заметки. — С. 333-338.

К вопросу о начале Киевской Академии (ответ С.Т.Голубеву) // КС. — 1885. — № 2. — С. 268-281.

Підпис: Л.П.

Киево-Михайловский Златоверховный монастырь в его прошлом и настоящем. Киев, 1885. Г.И.Каманин // КС. — 1885. — № 4. — С. 765-766.

Підпис: Л.П.

1887

Акт "побратимства" в церковной метрике // КС. — 1887. — № 10. — С. 383-384.

Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII столетия, ее состав и содержание // КС. — 1887. — № 8. — С. 780-783.

Где находился киевский дом Саввы Туптала сотника? // КС. — 1887. — № 2. — С. 383-384.

Когда и где совершилось крещение киевлян при Владимире // КС. — 1887. — № 9. — С. 175-185.

Підпис: Л.П.

1888

В каком виде могут быть изображены св. равноапостольный князь Владимир и св. княгиня Ольга, и имеем ли мы их подлинные изображения? // КС. — 1888. — № 5. — С. 259-264.

Підпис: Л.П.

О начале христианства в Киеве до торжественного

принятия христианской веры при св. Владимире // КС. — 1888. — № 6. — С. 265-283.

Підпис: Л.П.

Обезземеленные "вольные матросы" в г. Никополе Херсонской губ. // КС. — 1888. — № 12. — С. 124-129.

Спас на Берестове // КС. — 1888. — № 7. — С. 8-11.

Підпис: Л.П.

Церковь св. Василия // КС. — 1888. — № 7. — С. 1-2.

Підпис: Л.П.

1889

К статье г.Беляшевского // КС. — 1889. — № 4. — С. 213-217.

Підпис: Л.П.

Несколько черт быта днепровских лоцманов // КС. — 1889. — № 8. — С. 515-523.

Остатки церквей на развалинах древнего Корсуна или Херсона, их открытие и значение (с 2 картами) // КС. — 1889. — № 4. — С. 56-73.

Підпис: Л.П.

1890

Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1890. — № 10. — Отдел статистики. — С. 25-40.

Немецкое землевладение в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1890.

1891

Каменный затон и Белозерское городище на Нижнем Днепре (с картой) // КС. — 1891. — № 12. — С. 384-390.

Описание сельско-хозяйственной и кустарно-промышленной выставки в г.Херсоне в связи с развитием сельско-хозяйственной деятельности населения Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1890. — № 12; 1891. — № 1. — С. 2-102.

1892

Движение грузов через Днепровские гирла. 1885-1890 гг. // Сборник Херсонского земства. — Херсон, 1892. — № 5. — С. 222-243.

По Запорожью и на порогах // Новороссийский календарь на 1892 г. — Херсон, 1892.

Хозяйственное положение д.Роксандровка Херсонского уезда по данным подворной переписи в январе 1892 г. — Херсон, 1892.

1893

Была ли на острове Томаковке Запорожская Сечь (с картой) // КС. — 1893. — № 5. — С. 243-262.

1894

К вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена Запорожского казачества // КС. — 1894. — № 5. — С. 258-276; № 6 — С. 439-461.

1895

Десятинщики Херсонской губернии: Историко-статистический очерк // КС. — 1895. — № 9. — С. 324-345.

Следы водопроводных сооружений в г.Кобеляки Полтавской губернии и над р.Высью на границе Киевской и Херсонской губ. // КС. — 1895. — № 4. — С. 102-113. — Окр. відб.: К., 1895. — С. 1-8.

1896

По вопросу о времени основания города Полтавы: (в связи с летописным известием о походе Игоря, князя Новгород-Северского, за реку Ворсклу в 1174 году) // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца. — К., 1896. — Кн.10. — Отд. 11. — С. 15-33. — Окр. відб.: К., 1898. — 18 с.

1897

Над великим лугом Днепровским (из путевых заметок) // КС. — 1897. — № 5. — С. 300-315.

Опыт исследования по оценке земель в двух межевых дачах Полтавской губ.: Доклад Полтавской губ. земской управы Полтавскому собранию XXXIII очередной Сессии № 50-й / Изд. Полтавского Губернского Земства. — Полтава: Тип.-лит. И.А.Дохмана, 1897. — 104 с.

1899

Исторический очерк 25-летней деятельности Херсонского земского сельско-хозяйственного училища. — Херсон: изд.Херсонской земской управы, 1899.

О применении территориального принципа в земской статистике // Труды подсекции статистики X съезда естество-испытателей и врачей. — К., 1899.

1901

Главные экономические мероприятия Полтавского земства в 1898 и 1899 гг. в связи с экономической его деятельностью за все время существования земства // Статистический ежегодник Полтавского Губернского Земства. — Полтава: Тип.-лит. И.А.Дохмана, 1901. — 536, 36, 207 с. — Гл. 2. — С. 11-78.

1903

Несколько слов о памятнике Котляревскому в Полтаве // КС. — 1903. — № 3 — Документы, известия и заметки. — С. 139-141.

Підпис: Л.П.

Организация экономической деятельности в Галиции и ее поучительность для Полтавской губернии. — Полтава: Тип.-Лит. М.Л.Старожицкого, 1901. — 24 с. — (Полтавское общество сельского хозяйства).

Остатки старины на Нижнем Днепре // Археологическая летопись Южной России. — 1903. — № 2. — Окр. відб.: Полтава, 1903. — 13 с.

5 бюджетов крестьянских хозяйств с. Демьяновки Полтавской губ. Хорольского уезда. Экономическая и с/х деятельность Полтавского земства, № 12. — Полтава: Тип.-Лит. Губ. Правления, 1903. — 164 с.

1904

Земли Полтавской губернии по оценочному описанию. Роменский уезд. — Полтава, 1904. — 110 с.
Вступление и 5 глав.

К вопросу о древних земляных сооружениях в южно-русских степях: ("городки", "майданы", "роблены" и "роскопаны" могилы) // Археологическая летопись Южной России. — К., 1904. — № 4-5. — С. 128-135.

Список населенных мест Полтавской губернии (по обществам и на землях сельских сословий) за 1900 год. С приложением карт губ. и всех уездов. Составлен по данным Полтав. Губ. Присутствия. Изд. Полтав. Губ. Земства. — Полтава: Электрич. тип.-лит. И.А.Дохмана, 1904. — 1455, 92 с.

Алфав. указ. населенных мест Полтавской губ.

1905

Известия XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 15-27 августа 1905 г. — Харьков, 1905. — № 2. — С. IV; № 3. — С. 12; № 4. — С. 18.

О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Труды ПУАК. — Полтава, 1905. — Вып. 1. — С. 155-214, 12 планов и схем.

На титульній сторінці назва: Древние земляные сооружения в пределах Полтавской губернии.

Що треба обміслити в наш "слухний час" // Рідний край. — 1905. — № 1. — 24 грудня. — С. 3-4.

Підпис: Л.П.

1906

Города Полтавской губернии по оценочному описанию. г. Хорол: Материалы по оценке земельных имуществ по закону 1893 г. — Полтава: Электрич.тип. Г.И.Маркевича, 1906. — 80 с. — План г. Хорола.

З'їзд учителів у Гадячі і шкільна комісія // Рідний край. — 1906. — № 30. — С.9-11; № 31. — С. 10-11.

Підпис: Л.П.

З поводу прав "Малоросійських козаків" у виборах до Державної Думи // Рідний край. — 1906. — № 43. — С. 5-6.

Підпис: Л.П.

Про вжитки Полтавських хліборобів // Рідний край. — 1906. — № 42. — С. 6-8; № 43. — С. 8-10; № 45. — С. 2-5; № 46. — С. 3-4.

Про землі, з яких складається Русь-Україна, про людність, яка її заселяє // Рідний край. — 1906. — № 27. — С. 4-7; № 28. — С. 5-6; № 29. — С. 7-9; № 30. — С. 7-9; № 33. — С. 4-8.

До статті додається карта Русі-України.

Про "День Івана Котляревського" і святкування його пам'яті // Рідний край. — 1906. — № 34. — С. 3.

Підпис: Л.П.

Через віщо склалася і що означає назва "Малоросія" // Рідний край. — 1906. — № 17. — С. 5-7.

Что сказало население Полтавской губернии о своем старом быте: (По сведениям местных корреспондентов, собранным в 1896-1898 гг. и разработанным к XII Археологическому съезду в 1902 г.) // Труды ПУАК. — Полтава, 1906. — Вып. 2. — С. 1-86. — Приложение: Выдержки из подлинных сообщений гг. корреспондентов об изменениях в народном быте. — С. 63-86.

1908

В.Б. Антонович. 1834-1908: [Некролог] // Труды ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып. 5. — С. 1-4. — Портрет. — Приложение: Главнейшие труды В.Б.Антоновича. — С. 3-4: 11 наименований.

Город Прилуки по оценочному описанию. — Полтава: изд. статистич. Бюро, 1908 — 42 с.

До справи будівництва пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Києві // Рада. — 1908. — 2 березня.

Підпис: Л.П.

О происхождении и особенностях владения казачьи и наследственными землями в Малоросии // Труды ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып.5. — С. 223-225.

О старинном Покровском храме козацкой поры и его строителе низового войска Запорожского Петре Калныце // Труды ПУАК. — Полтава, 1908. — Вып. 5. — С. 49-54. — 2 илл.

Сводный очерк по оценке городов Полтавской губернии. — Полтава, 1908. — (Изд. Статистического Бюро).

Що робиться для збудування пам'ятника Т.Г. Шевченкові. Звістка з Полтави // Рада. — 1908. — 13 та 27 березня, 26 квітня.

Підпис: Л.П.

1909

Города Полтавской губернии по оценочному описанию. Сводный очерк по оценке городских недвижимых муществ по закону 1893 года. — Полтава: Электрич. ип.-лит. Торгового Дома И.Фришберг и С.Зорохович,

1909. — 60, 51 с. — (Изд. Статистического Бюро).

1910

Историческая обстановка формирования бытового уклада народной жизни в Полтавщине // Труды ПУАК. — Полтава, 1910. — Вып. 7. — С. 91-107.

1912

Памятники Великого Новгорода // Труды ПУАК. — Полтава, 1912. — Вып. 9. — С. 35-60. — План.

1914

Карта Боплана о заселении Полтавской территории во второй четверти XVII века. — Полтава: ПУАК, Тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 3 с.

Карта колонизации 2-й четверти XVII века на Полтавской территории, составленная по данным карты Боплана. — Список работ Падалки Л.В. — С. 2 и 3 обложки.

Карта козацких полков на Полтавской территории. — Полтава: ПУАК, тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 3 с.

Карта возобновленной в XVI в. колонизации Полтавской губернии с обозначением 7 козацких полков и их сотенных пунктов. — Список работ Падалки Л.В. — С. 2-3 обложки.

Карта разграничения площади Полтавской губернии на территориальной части губернского уездного масштабов и на малой территории. — Полтава: ПУАК, 1914. — 20 с.

Карта территориального разграничения Полтавской губернии в масштабах местных изучений. — Полтава: ПУАК, Тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 12 с. + 18 с. — Приложение: Территориальные части Полтавской губернии в масштабах губернском, уездном и малых территорий. — 18 с., табл. — Список работ Падалки Л.В.: С. 2-3 обложки : 141 наименование.

Происхождение и значение имени "Русь" // Труды XIV Археологического съезда. — М., 1914. — Т. III.

Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследования и материалы. — Полтава: ПУАК, Тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 239 с. — Илл.: табл., карты.

1915

Происхождение и значение имени "Русь" // Труды ПУАК. — Полтава, 1915. — Вып. 12. — С. 1-40. — Окр. відб.: Полтава: Тип. Г.И.Маркса, 1915. — 40 с. — Библиограф. на обл.

1918

Російсько-український діловодний словник / Влаштував Л. Падалка. — Полтава: друкарня І.Л.Фрішберг, 1918. — 110 с. — (Педагогічне Бюро Полтавського Губернського Земства).

ЛІТЕРАТУРА ПРО Л.В.ПАДАЛКУ

Дей О.В. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI-XX ст.). — К.: Наук.думка, 1969. — 560 с. — С. 514.

Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — 1028 с.: іл.

Л.В.Падалка згадується на сторінках: 7, 12, 69, 75, 89, 117, 131, 145, 239, 248, 352, 413, 433, 434, 463, 654, 667, 686, 811, 852, 900, 923.

К десятилетію Полтавской Ученой Архивной Комиссии: Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. / Сост. Павловский И.Ф. — Полтава: ПУАК, Тип. Т-ва Печатного Дела, 1913. — 22 с.

Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVII века. — Полтава: Тип.-Лит. преемников Дохмана, 1912. — 238 с.: илл. — С. 144-145.

Павловский И. Отчет Полтавской Ученой Архивной Комиссии за 1914 г. — Полтава, 1915. — 8 с.

Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.: іл. — С. 973.

Радянська енциклопедія історії України. — К., 1971. — Т. 3. — С. 310.

Ротач П. Книголюб із Засулля // Український засів: Часопис національної інтелігенції. — Харків, 1996. — № 4-6 (35-37). — С. 124-126.

Ротач П. Лев Падалка інформував з Полтави. З історії збирання пожертв на пам'ятник Т.Г. Шевченкові // Полтавсь-

ка думка. — 1996. — 17 травня. — № 20(80). — С. 7.

Ротач П. Матеріали до українського бібліографічного словника. Літературна Полтавщина // Архіви України. — 1967. — № 6. — С. 105-106.

Ротач П. Нові матеріали до історії Полтавщини. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 6. — С. 34-38.

Русова Софія. Мої спомини // За сто літ. — К.: ДВУ, 1928. — Кн. 3. — С. 173-174.

Систематический указатель журнала "Киевская старина": (1882-1906) / Сост. Павловский И.Ф., Щепотьев В.А., Явойский А.А., Чигринцев Б.Д. — Полтава: ПУАК, Тип. Маркевича Г.И., 1911. — 219 с.

Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. 1905-1917: Библиографический указатель / Сост. Супруненко А.Б. — Полтава, 1991. — 52 с.

УРЕ. — К., 1962. — Т. 10. — С. 459.

УРЕ. — К., 1982. — Т. 8. — С. 126.

УРЕС. — Вид.2 — К.: УРЕ, 1987. — Т. 2. — С. 608.

Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки социально-политической истории. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1980. — 256 с. — С. 23.

"Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879-1914): Библиографічний довідник / Укладач Колесник М.П. — К., 1989. — 84 с.

© Укладач **Пасько Н.І.**

Л.В.ПАДАЛКА

У неділю, 1-го травня, в Полтаві помер видатний статистик і відомий історик Лев Васильович Падалка.

Покійний народився 1859 року в с. Чорнухах кол. Лохвицького пов. Освіту здобув у Полтавській духовній семінарії, а потім у Київському Університеті на історико-філологічному факультеті, де був старанним учнем знаменитого тоді українського історика В.Б. Антоновича. Скінчив університет Л.В. у 1884 р., цеб-то в часи жорстокої реакції, яка особливо гостро відчувалася в шкільній політиці уряду Олександра III. Тому то Л.В., що належав до опозиційної частини громадянства, не пішов учителювати, як більшість його товаришів, а почав шукати посади в Земстві, яке було тоді одним з притулків для української опозиційної інтелігенції. Пробувши недовгий час у Полтаві помічником секретаря редакції "Земського обзора", Л.В. переходить до Херсонського Земства, де працює під керівництвом О.О. Русова, відомого статистика. 1893 року він був арештований і мусив покинути Херсон. Дуже недовго він служив у Харківській Міській Управі, перебуваючи під доглядом поліції, а з 1894 року він знову повертається до Полтави й служить земським статистиком, хоч адміністрація довго не хотіла його затвердити. 1898 року йому знову прийшлося кинути Полтавщину, коли було вислано більше 20 чоловік за протест проти вчинків деякого з адміністрації, та через рік Л.В. знову повернувся до Полтави й не кидав її вже до самої смерті.

Таким було життя покійного. Був він людиною спокійною, урівноваженою, а до того твердою в своїх переконаннях і послідовною. Тому не раз зазнав неприємностей від адміністрації, рано втратив здоров'я і останнє десятиріччя, розбитий і безсилий, тихо доживав свого віку на далекій окраїні міста, мало кому особисто відомий з молодого покоління, хоч книжки його, особливо з історії Полтавщини, прислужилися не одному студентові Полтавських ВУЗів.

Офіційною спеціальністю покійного була статистика. "Главные моменты в хозяйственном развитии Херсонского края", "Немецкое землевладение в Херсон. губ.", "Движение грузов через Днепровские гирла 1885-1890 г.г.", а для Полтавщини — "Главные экономич. мероприятия Полтав. Земства 1898-1999 г.г.", "5 бюджетов крестьянских хозяйств с. Демьяновки Хорол. у.," "Земли Полтав. губ. по оценке городов Полтав. губ.," "Про вжитки Полтавських хліборобів. Зразок бюджету хліборобського господарства" і т.д.

Але, найбільше цікавили Л.В. історичні науки. Під впливом проф. В. Антоновича він глибоко зацікавився українською історією, яка за тих часів лежала майже облопом, і мало-мало хто працював на її ниві. Ще студентом Л.В. почав тут свою роботу і в рік закінчення університету надрукував першу свою розвідку в "Киевской Старине": "Происхождение Запорожского козачества" (1884, VIII-IX). Далі йде ряд статей, присвячених історії козацтва, головним чином Запоріжжя, а також і старішим часам, часам доісторичним, бо Л.В. цікавився й археологією. Не будемо називати всіх тих робіт. Список їх читач знайде в книзі

І.Ф.Павловського "Биографический словарь ученых и писателей Полтав.губ.", а також на обгортках книг покійного. Назвимо де-що з написаного про Полтавщину. На першому місці треба назвати велику книжку "Прошлое Полтавской территории и ее заселение". Тут читач знайде цікаво написану історію заселення Полтавщини, статті про знамениті "Змієві вали", про могили, городища, старовинні урочища, стародавні селища і т.д. — багатий матеріал, який ще на дуже довгий час не втратить свого наукового значення. З цим зв'язані видані Л.В. старовинні карти, напр., знаменита карта Боплана XVII ст., на якій видно тодішнє заселення нашого краю. Полтавщині ж присвячені такі роботи покійного, як "Древние земляные сооружения в пределах Полтав.губ.", "Что сказало население Полтав.губ. о своем старом быте", "Историческая обстановка формирования народного быта в Полтавщине" і т.д. — ряд праць, без яких і сьогодні не обійдеться ні один історик Полтавщини.

Тихе та непомітне із зовнішнього боку, але багате й продуктивне було життя покійного. Л.В. не любив себе виставляти, соромливо не хотів виступати перед широкою громадою, добре його знали тільки товариші по роботі та вчені спеціалісти, члени Київських та Полтавських наукових організацій, в яких він брав жваву участь. На жаль, здоров'я його, і без того слабе, було підірване всякими пригодами, і вже декілька років перед смертю Л.В. не міг працювати. Як і завжди, він твердо зустрів нещастя і, подарувавши свою бібліотеку одній із Полтавських шкіл, помирився зі своєю хворобою й неминучою смертю.

Про ту смерть мало хто й довідався з полтавців, і похорон покійного був дуже скромний. Але, образ цього твердого працівника назавжди залишиться в пам'яті всіх, хто його знав, а його поважні наукові праці будуть невмирущим йому пам'ятником.

В.Щепотьєв

ПРИМІТКИ

Публікація некролога здійснена за виданням: Робітник: Щоденна робітничка газета Полтавського Округу КП(б)У, Окргпрофради, Окргвиконкому та Міської Ради. — м. Полтава. — 1927. — 6 травня. — № 101(453). — С. 3.

У публікації збережені стилістичні й деякі орфографічні особливості оригіналу.

Антонович Володимир Боніфатійович (1834-1908) — видатний український історик, археолог, археограф, етнограф. З 1878 р. — професор історії Київського університету св. Володимира. В 1881 р. очолив Історичне товариство Несторалітописця при Київському ун-ті. Організатор археологічних з'їздів в Україні. Автор багатьох праць з історії України, археології, етнографії, нумізматики.

НОВІ ВИДАННЯ ПРО СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні (1917-1941 рр.): В 2-х ч. — К., 1995. — Ч.1.: 1917 - сер. 20-х рр. — 278 с.: іл.; Ч.2.: кін. 20-х рр. - 1941 р. — (НАНУ. ІІУ НАНУ. ПДПІ. ПНТК). — Тир. 1000 прим.

У фундаментальному виданні вперше у вітчизняній історіографії аналізуються основні проблеми збереження в Україні пам'яток церковної старовини за часів Центральної Ради, Української держави, Директорії УНР, перших років радянської влади. Монографія розкриває роль державних органів, музеїв, наукових закладів, громадськості у вирішенні пам'ятоохоронних питань. Досліджується вплив державної політики на релігію та формування механізму охорони культурних пам'яток.

Робота підготовлена на основі переважно архівних матеріалів, більшість з яких використана вперше; вона ілюстрована оригінальними архівними фотодокументами.

О.К.

Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Кн.2. — Опішне, 1995. — 576 с.: іл. — (Упр. культури Полт. обл. держ. адм. ДМЗУГ). — Тир. 1000 прим.

Державний музей-заповідник українського гончарства продовжив видання щорічника «Українське гончарство». Відрадно те, що навіть у ці тяжкі часи в Україні виходять такі книги, видані на першокласному європейському рівні і за змістом, і за зовнішнім виглядом, з багаточисленними фотографіями та малюнками.

Автори збірника продовжують студіювання українського гончарства з найдавніших часів і до наших днів, визначають його місце і роль як складової частини світового гончарства. Беручи цей том до рук, розумієш, що ми нічим не поступаємося перед іншими народами, і повністю забуваєш своє почуття меншовартості. Маючи величезні поклади глини, тисячолітні традиції та людей, відданих своїй справі, українці по праву можуть вважати себе керамічним народом.

Розвиток української культури і, зокрема, гончарства не стоїть осторонь від вищого керівництва нашої держави. Свідчення тому — створення самого ДМЗУГ в Опішні і вихід у світ цього збірника, переднє слово до якого написав Президент України Л.Кучма, а також голова Полтавської державної адміністрації М.Залудяк.

Саме комплексний підхід у дослідженні різноманітних граней гончарського мистецтва притаманний цій збірці. Про це свідчать розділи збірника: «Археологічні дослідження», «Польові етнографічні експедиції», «Космологія гончарства: гіпотези, теорії, концепції», «Зарубіжне гончарство», «Мистецтвознавчі студії», «Розвідки», «Гончарський родовід» та інші.

У написанні близько 30-ти статей, вміщених у збірнику, взяли участь археологи, етнографи, мистецтвознавці, гончарі, і не тільки поважні метри, а й молоді вчені, тому можемо з певністю стверджувати, що у вивченні гончарства є майбутнє.

А.Г.

Супруненко Олександр, Золотницький Борис, Кулатова Ірина. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1996. — 88 с.: 35 іл. — (Упр. культури Полт. обл. держ. адміністрації. ЦОДПА). — Тир. 800 прим.

Дослідження присвячене вивченню матеріалів охоронних розкопок групи курганів в околицях Полтави на правому березі р.Полузірря — правої притоки р.Ворскла, проведених в 1994-1995 рр. Публікуються комплекси поховань доби енеоліту, ямної та зрубної культур, перед- і ранньоскіфського часу. На особливу увагу заслуговують поховальні комплекси часу складання землеробської культури скіфської доби у басейні Ворскли зі спільними рисами бондарихинської і чорноліської культур, ранньоскіфські поховання VII ст. до н.е. з різноманітними речовими знахідками.

Робота містить багато ілюстрацій, доповнена реєстром пам'яток скіфського часу мікрорегіону, малюнками численних знахідок.

Бібліографія: 35 назв.

М.С.

Гавритухин И.О., Обломский А.М., при участии **Ахмедова И.Р., Мاستыковой А.В., Малашева В.Ю., Родшковой В.Е., Щегловой О.А.** Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. — Москва, 1996. — 296 с.: 112 ил. — (ИА РАН. Курск. обл. гос. арх. муз.) — Тир. 1000 экз..

Дослідників ранньосередньовічних пам'яток Дніпровського Лівобережжя нещодавно порадувала нова праця, яка в концентрованому вигляді, найбільш повно поєднує аналіз етнокультурного процесу з хронологічними розробками й моделюванням політичних процесів у регіоні в час, що передує появі волинцевських пам'яток. Робота має майже безпрецедентний на сьогодні обсяг (37,5 д.а.), чудово ілюстрована, (більш ніж 1/3 книги відведена схемам, картам, планам, рисункам і фотографіям).

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів і двох додатків. Три перших розділи цілком присвячені аналізу Гапонівського скарбу з точки зору його складу і хронології, в четвертій — розглядається етнокультурний процес на території Лівобережжя в третій чверті I тис. н.е. П'ятий розділ моделює політичні і етнічні процеси на базі всього наявного в розпорядженні дослідників матеріалу, який охоплює цілком лісостеп і степ Східної Європи, в тому числі Крим і Кавказ, та значні простори Центральної Європи, насамперед Подунав'я. Анотована колективна монографія присвячена пам'яті П.М.Третьякова, Б.М.Гракова і Г.Ф.Корзухіної — вчених, чиї імена не потребують пояснень. Гадаю, дана праця є першою заявкою на те, що її автори, які прийшли в археологію у 80-х рр., в майбутньому зможуть сягнути таких же висот, як і попередники.

В.П.

Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. — Білопільля, 1997. — 60 с.: 20 іл. — (Білопільська міськрада. ЦОДПА. Сум. тер. відділення МАН України). — Тир. 100 прим.

На сьогодні давньоруське місто Вир (сучасне м.Білопільля Сумської обл.) — одне з найбільш досліджених малих літописних міст Дніпровського Лісостепового Лівобережжя. Загальна досліджена площа пам'ятки досягає майже 2000 кв. м. Розкопки міста в кін. 1950-х рр. розпочав В.А.Богусевич; з 1985 р. роботи на посаді Вира веде автор дослідження.

Видання побудоване традиційно: складається зі вступу, трьох розділів та висновків. Воно присвячене аналізу і публікації давньоруських пам'яток північно-східної частини Лівобережжя, здобутих розкопками комплексів кін. XI - XIII ст. та історико-географічному аналізу регіону межиріччя Десни і Ворскли. Новим є спроба ідентифікації давньоруських археологічних комплексів міського типу із переліченими у "Списку руських міст далеких і близьких" (кін. XIV ст.) населеними пунктами, виділення окремих волостей Чернігово-Сіверщини.

Видання ілюстроване. Наведені таблиці, карти, рисунки археологічних знахідок. Бібліографія: понад 80 назв.

К.М.

ПРИЙМАК В. В.

ДАВНЬОРУСЬКЕ
МІСТО ВИР

БІЛОПІЛЛЯ 1997

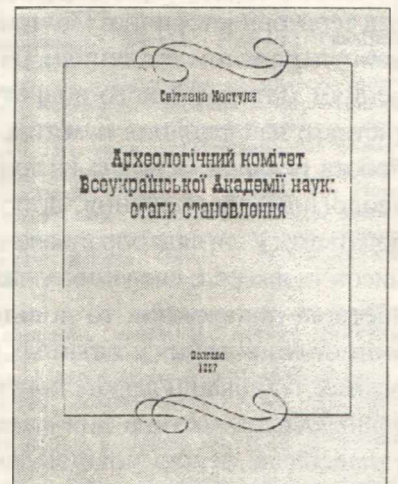
Нестуля Світлана. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії Наук: Етапи становлення / Відп. ред. Толочко П.П. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1997. — 88 с.: 2 іл. — (НАН України. ІА НАН України. ЦОДПА. ПНТК). — Тир. 500 прим.

На основі переважно архівних джерел у виданні висвітлюються основні етапи становлення Археологічного комітету Всеукраїнської Академії наук, який на початку 1920-х рр. відіграв важливу роль в координації пам'ятокознавчих студій та охороні пам'яток історії й культури в Україні.

У монографії з максимальною повнотою використані архівні матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України.

Бібліографія та джерела: 160 назв.

О.К.

У наступних числах журналу плануємо продовжити публікацію коротких відгуків на нові видання, які надійшли до книгозбірні Центру та на адресу редакції.

СТАТИСТИЧНЕ ЗВЕДЕННЯ ПРО КУРГАНИ ПОЛТАВЩИНИ Л.В.ПАДАЛКИ

Започатковуючи рубрику журналу "Джерела", редакція вміщує в цьому числі часопису бібліографічно рідкісне дослідження Л.В.Падалки, присвячене статистичному описові курганних пам'яток Полтавщини. Хоча воно входить до складу великої загальної праці, все ж залишається цілком самостійною і актуальною в наш час роботою, необхідною для пошуку, вивчення та реконструкції стану збереженості курганів краю впродовж ХХ ст. Дослідження Л.В.Падалки подається у репринтному відтворенні.

Серед спеціальних історико-краєзнавчих видань початку ХХ ст. особливу вагу для вивчення археології та історії Лівобережної України має значне за обсягом і багате за залученими фактичними матеріалами дослідження Л.В.Падалки "Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы", видане Полтавською вченою архівною комісією¹. Воно є своєрідним підсумком вивчення старожитностей регіону, насамперед території історичної Полтавщини, концентрованим зведенням (із залученням математичного апарату статистики) найдавніших пам'яток краю. Робота включає основне історико-археологічне дослідження, доповнене додатками у вигляді опрацьованих виписок із джерел, зведених у повітові абеткові покажчики, та довідкових статистичних даних у таблицях чи переліках, публікацій деяких документів тощо. Більша частина цих матеріалів укладена на основі повідомлень анкет, поданих до Статистичного бюро Полтавського земства, як результат письмового опитування, зініційованого безпосередньо Л.В.Падалкою.

Саме ця праця Л.В.Падалки виявилася першим зводом пам'яток археології Полтавщини. Вона лише в дея-

кій мірі спирається на дані попереднього анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р., з якими автора ознайомив М.О.Макаренко. Через деякий час і ці матеріали були видані Полтавською вченою архівною комісією не без діяльної участі Лева Васильовича².

Якщо основна історична робота Л.В.Падалки є на сьогодні важливим і корисним для дослідників набутком вітчизняної історіографії³, то додатки до праці⁴, що займають майже половину видання, — залишаються актуальними і цінними джерелами вивчення ряду історико-краєзнавчих проблем з минулого Полтавщини, Сумської, Харківської, Черкаської, Київської та Чернігівської областей України, й, особливо, — пам'яток археології⁵.

Готуючи матеріали про наявність на території Полтавської губернії курганів, Л.В.Падалка використав не тільки дані анкет, але й земські топографічні карти-"верстовки", видані в кінці ХІХ ст., де зазначалася переважна більшість збережених на час картографування насипів. Як наслідок, кількість охоплених обліком пам'яток виявилася дуже значною — 8023⁶. Лише дані Центрального статистичного комітету перевищували це число — в них є відомості про понад 10000 стародавніх поховальних пам'яток⁷.

Для оперування такою кількістю інформації Л.В.Падалка використав найбільш прогресивні на той час статистичні методи, вмістивши величезну кількість фактичних даних до таблиць. Табличні переліки пам'яток за повітами і волосними центрами доповнюють реєстраційні зведення за географічними мікрорегіонами, переважно вододілами, а також дублюються повітовим переліком. Його деталістичність, перевірена для окремих ра-

йонів польовими обстеженнями⁸, вражає навіть сучасного археолога. Крім того, автор подає деякі суто етнографічні дані і усталені народні місцеві назви, пов'язані з курганами.

Таким чином, окремий самостійний розділ "Могили Полтавской территории" праці Л.В.Падалки⁹ заслуговує на загальну відомість та використання у роботах дослідників. Тож радимо перевірити стан збереження курганів в околицях того чи іншого населеного пункту за роботою, якій вже понад 80 років. Зрозуміло, що разючого зменшення кількості курганів ми не минемо, але й зможемо знайти ряд досі непомічених розораних чи знівельованих господарською діяльністю об'єктів, невідомих сучасникам.

Кулатова І.М.

ЛІТЕРАТУРА

1. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и материалы. — Полтава: ПУАК, 1914. — 237, 1 с.
2. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: Сборник топографических сведений. — Полтава: ПУАК, 1917. — 105, XIX с.
3. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологія в діяльності Полтавської вченої архівної комісії // Археологія. — К., 1995. — № 2. — С.126.
4. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории... — С.138-237.
5. Аббасов А.М. Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения // История и историки. 1980: Историографический ежегодник. — М.: Наука, 1984. — С.283-285.
6. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории... — С.170.
7. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии... — С.1-105.
8. Наприклад: Старожитності Хоролу. — Полтава, 1994. — Препринт, вип.4. — С.40-42.
9. Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории... — С.138-170.

Прилукській у. Близь с. Александровки—„роблення“ могила, приблизительно 32 саж в окружности. Близь с. Гинлипы (на восток)—„роблення“ могила, съ котловинной 18 саж ширины и 6 саж глубины. Окружность могилы 32 саж. На лѣвомъ берегу р. Суноя, близь с. Згуровки—„роблення“ могила. Съ лѣвой стороны верховья р. Гадки, на поляхъ с. Лебединець и въ самомъ селѣ в „робленнихъ“ могилахъ (короть съставляена вѣдомость мѣстопоходженія и разбирова могилахъ). На лѣной стороне р. Перевода, около с. Погребовъ замѣчательныя „робленница“ Около с. Ржавецъ много „робленнихъ“ могилахъ (Осычыха Драчыха и т. д.). Близь с. Рудовки—„роблення“ могила. Сѣвернѣ с. Сребнаго двѣ большихъ „робленнихъ“ могилахъ. При одной изъ нихъ кѣля-то писани. Завадѣ с. Туровки, на правомъ берегу р. Перевода—„робленная“ могила.

Раденській у. На поляхъ Поповщина 4 „робленнихъ“ могилахъ. Съ восточной стороны с. Перекоповки—нѣсколько „робленнихъ“ различной величины, обичнаго устройства. Между с. Смыльмъ и Пекарями, по дорогѣ въ Коногортъ „роблення“ могила. Съ правой стороны верховья р. Олавы, около с. Талазевки—двѣ „робленнихъ“ могилахъ. На правомъ берегу р. Хмѣлова, близь м. Хмѣлова, въ урочищѣ „лозанкомъ“—„робленная“ могила. Близь с. Хустинокъ, по лѣвую сторону р. Сухого Ровна большая „робленная“ могила.

Хорольській у. Вокругъ с. Белоцерковки, на поляхъ—еще 10 „робленнихъ“ могилахъ. Углубленія въ могилахъ „макориты“ по мѣстному названію. Съ лѣной стороны р. Хорола, близь с. Ковали—„робленя“ могила. Съ лѣной стороны р. Хорола, выше с. Милюшки—„роблення“ могилахъ „татарки“. Съ лѣной стороны р. Хорола, у с. Трубайдовъ—большая „робленная“ могила. Въ дачахъ с. Шиловки, Калениковъ и Сухорабовки, между р. Голтвы и Пслами 8 „робленнихъ“ могилахъ входныхъ (короть называетъ ихъ „дневными городками“).

в) Могилы „раскопані“.

Зинковській у. По дорогѣ изъ Полтавы въ Зинковъ, на сѣверовостокъ отъ м. В. Буаиць—нѣсколько разоранныхъ могилахъ. Между с. Ступками и Довжомъ, надѣво отъ р. Грушъ—большая раскопанная могила.

Кобелякській у. На юго-востокъ отъ Волчѣрѣцкихъ хх. лѣтѣ верховья р. Кобелячка—могила, раскопанная взявъ х ра Васюты. На правомъ берегу Псла, при впадєніи р. Голтвы, въ центрѣ „городка“, на горѣ—большая раскопанная могила, 60 саж. въ окружности.

Миргородській у. На правомъ берегу р. Хорола, немного сѣвернѣ м. Березовой-Луки—нѣсколько раскопанныхъ могилахъ. Съ правой сто-

ПАМ'ЯТНИК МАМОНТУ
в с.Кулішівці Недригайлівського району Сумської області.
Фото В.Б.Звагельського, 1993.

Чавунний обеліск з рельєфними зображеннями мамонта та написами встановлений на березі р.Хусть, на місці виявлення 1839 р. кісток мамонта в маєтку графа Ю.О.Головіна. Археологічні обстеження місцезнаходження проф. І.Й.Калениченка (1839), розвідки І.Г.Підолічка та П.И.Борисковського (1948), Н.О.Мілованової (1988).

Напевне, поблизу місця знахідки розташована стоянка пізньопалеолітичної доби.

роны р. Псла, у м. Богачки—нѣсколько небольшихъ, большей частью уже разоранныхъ могилахъ.

Перьяславській у. По Київському шляху, близь с. Дѣвички—„Розгребина“ могила, съ большой котловинной.

Полтавській у. Въ окрестностяхъ с. Баяснаго много раскопанныхъ и разоранныхъ могилахъ. На востокъ отъ с. Песчаного—„Бурты“, съ проходами на западъ и востокъ—вѣроятно, раскопанныя могилахъ.

Прилукській у. По правому притоку р. Лисогортъ, при с. Дѣймановкѣ, на Масловой горѣ могила, разрытая кортомъ.

Хорольській у. На сѣверо-востокъ отъ с. Родіоновки, въ раскопанныхъ могилахъ находятъ кости людей и черепки посуды; въ одной—найдены военные снаряды.

г) Могилы „сторожові“.

Гадячській у. Въ Борковской волости, между х. В. Лѣсомъ и Колядицкѣмъ—5 „сторожевыхъ“ могилахъ (съ чертежи). При с. Серединыхъ (по Лохвицкому шляху)—„Сторожевыя“ могилахъ.

Лубенській у. Немного сѣвернѣ м. Лукомья—„сторожевая“ могила.

Миргородській у. Около д. Фалькова, южнѣ м. Яреськовъ, „сторожевая“ могила, она же и „робленная“. Съ правой стороны р. Псла, у я. Яреськи—„сторожевая“ могила.

Парятинській у. Между Повстинимъ и Карпилівкой, на полѣ, на взаимной ранищѣ (I-я терраса)—„сторожевая“ могила.

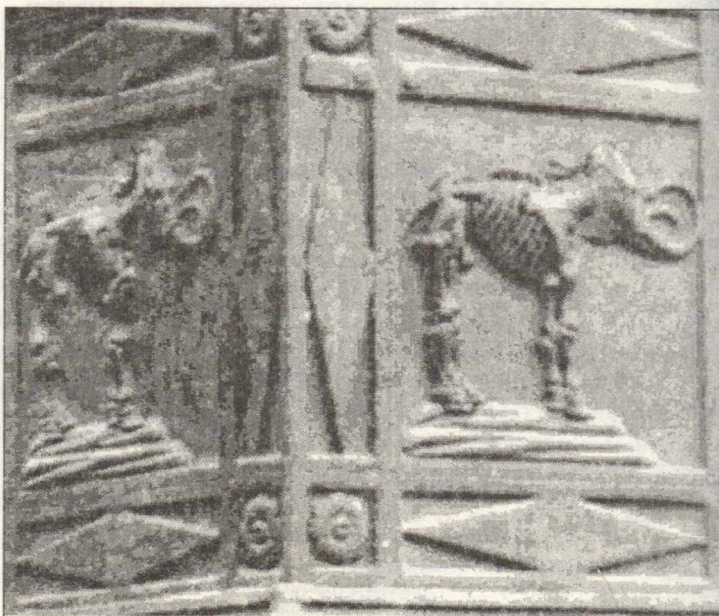
Хорольській у. Около с. Шишакъ, „сторожевая“ могила.

Могилы-майданы и могилы-городки.

Золотоношській у. На сѣверо-востокъ отъ с. Богодуховки (за большой дорогой)—огромная могила—„майданъ“. Съ лѣвой стороны отъ д. Иркальєнки, близь д. Краснохивенець—нѣсколько „майдановъ“.

Константиноградській у. Вблизи дд. Покровской и Дмитровки—два замѣчательныхъ „майдана“.

Лохвицкій у. При саяніи двухъ рѣчекъ, Сухой Лохвицы и Глинной въ д. Шмигли—замѣчательное земляное сооруженіе—„майданъ“.

Межевая дача и поселение.	Однорядная группа.	Групповые могилы. Число могил по группам.	Число групп.	Общее число групповых могил.
20. Ивашки	2	2	1	2
Шостаки	1	2	1	2
Иволченцы	1	—	—	—
Куксовка	2	—	—	—
Стасовцы	—	2	1	2
25. Семеновка	1	4	1	4
Пушкаревка	1	—	—	—
Искровка	1	4, 2, 7	3	13
Кандыбовка	1	2, 4	2	6
Дмитровка	1	3, 3	2	6
30. Чугово-Кочубея	6	2, 4, 4, 2, 3, 4, 7, 6, 2, 19, 2, 2, 7, 10, 4, 4, 5, 2, 3	19	92
Федоровка	3	4, 2	2	6
Кантемировка	2	2, 3, 4, 2, 2	5	13
Войновка	4	6, 3, 2, 3, 2, 4, 6, 2	8	28
х. Сельничихъ	2	2, 2, 2, 2	4	8
35. Черкасовка	9	2, 9, 3, 3, 3, 4, 4	7	28
Парасковеевка	1	11, 2, 2	3	15
Дудиковъ х.	1	4, 3, 3	3	10
Дудики	2	3, 2, 7	3	12
Ковалевка	2	4, 2, 2, 3, 3, 3	6	17
40. Ластовцы	7	2	1	2
Крутой Берегъ	—	2, 3	2	5
Чернышевка	1	2, 7	2	9
Петрашевка	11	2, 3, 4, 4, 3, 2, 3, 2, 4, 3, 2, 2	12	34
Первозвановка	2	4	1	4
45. Никольская сл.	10	2, 2, 2, 2, 3, 2	6	13
Итого	118		141	482
Всего могилъ		600		

Прилукский у.

1. Згуровка	4	8, 4, 7, 2	4	21
Середовка-Никоновка	9	2, 3, 2	4	10
Погребь	—	2, 2	2	4
Оржица	—	—	—	—
5. Погребь	—	2, 2	2	4
Гнилица	1	2	1	2
Вейзбаховка	2	2	1	2

Межевая дача и поселение.	Однорядная группа.	Групповые могилы. Число могил по группам.	Число групп.	Общее число групповых могил.
Черичья	2	—	—	—
Хустянка	2	—	—	—
Перекрестово	7	2, 2, 2, 2, 3, 2, 2	7	15
15. Засулье	3	—	—	—
Константиновъ	6	3 (изъ нихъ 1 большая около	6	30
Хоружевка	10	4, 4)	2	8
Итого	54		24	78
Всего могилъ		132		

Хорольский у.

1. Ново-Мойсеевка	3	2, 2, 2	3	6
Березняки	1	5	1	5
Покр. Богачка	3	2, 8, 5, 4, 2, 2	6	23
х. Кучеренковъ	—	3	1	3
5. Титаренковъ	1	—	—	—
х. Шишкина	—	2	1	2
Ромоданово	1	2, 2, 3	3	7
Хилковка	1	—	—	—
х. Приймы	—	6 въ ряду	1	6
10. Коломыйцево Озеро	1	2	1	2
Хороль гор.	1	5, 2, 2	3	7
Павловка	—	2	1	2
Шишаки	1	4, 3	2	7
Клепаши	—	3	1	3
15. Вергуны	1	2	1	2
Ст. Аврамовка	1	—	—	—
Милюшки	2	—	—	—
Поповка	—	3	1	3
Бѣлоцерковка	1	—	—	—
20. х.х. Балаклійские	1	2	1	2
Сухорабовка	—	2	1	2
Радионовка	—	—	—	—
Зубани	1	2	1	2
Радаловка	2	—	—	—
25. Бакумовка	—	3	1	3
Балбасовка	—	2, 2	2	4

Межевая дача и поселение.	Однорядная группа.	Групповые могилы. Число могил по группам.	Число групп.	Общее число групповых могил.
Малая Дѣвица	2	3	1	3
Рудовка	10	—	—	—
10. Васильевка	2	—	—	—
Лубовый Гай	2	—	—	—
Богдановка	1	4	1	4
Прилуки	5	—	—	—
Заѣздъ	5	—	—	—
15. Токачевка	8	—	—	—
Великая Дѣвица	2	—	—	—
Оробиевка	—	5, 3, 2, 2, 3, 7	6	22
Савинцы	5	5, 3, 2, 2, 3, 4, 4	7	23
Лебединцы	2	—	—	—
20. ?	2	3, 3	2	6
Сребисе	—	4, 4, 3	3	11
Карпиловка	—	3, 2	2	5
Основа	—	—	—	—
Харитоновка	6	6, 4, 8, 2, 2	5	22
25. Якубовка	—	4	1	4
Березонка	—	4, 2, 2, 4	4	12
Ржавецъ	1	4	1	4
Гмырянка	—	2	1	2
Сокиренцы	1	—	—	—
Итого	77		48	161
Всего могилъ		238		

Роменский у.

1. Липовое	2	—	—	—
Талаласка	4	2, 3	2	5
Локтя	5	3, 2, 3	3	7
Волошиновка	4	4, 2	2	6
5. Глинскъ 1-й	—	—	—	—
2-й	—	—	—	—
Ермолинцы	5	—	—	—
Бацманы	1	—	—	—
Коржи	1	большая	—	—
10. Бѣловодъ	—	2	1	2
Переколовка	2	3	1	3

Межевая дача и поселение.	Однорядная группа.	Групповые могилы. Число могил по группам.	Число групп.	Общее число групповых могил.
Еньки	1	2	1	2
Хвощевка	—	2, 2	2	4
Еремѣвка	1	3	1	3
30. Вес. Подоль	6	3	1	3
Вербки	6	2	1	2
х. Черевковъ	1	—	—	—
Герасимовка	—	2	1	2
Устимовка	1	6	1	6
35. Пань-Иваловка	2	3	1	3
Устимовка	1	5	1	5
Покотилровка	—	3	1	3
Тройняки	3	—	—	—
Захаровка	—	2, 4	2	6
40. Очеретоватая	1	2, 3	2	5
Андреевка	—	4	1	4
Богдановка	1	2, 3	2	5
Больш. Линяги	1	—	—	—
—	—	2, 4	1	4
45. —	1	3	1	3
Толстая	3	2	1	2
Черичино	5	3	1	3
Буровка	1	—	—	—
Степанова	1	—	—	—
50. —	1	—	—	—
Ивановка	10	4, 2, 2, 2, 2	5	12
Демьяновка	2	—	—	—
Оболонь	8	5, 6, 3, 3	4	17
Горошинь	2	2	1	2
55. Ново-Калкаевъ	—	4	1	4
Бригадировка	2	3	1	3
Итого	85		66	198
Всего могилъ		283		

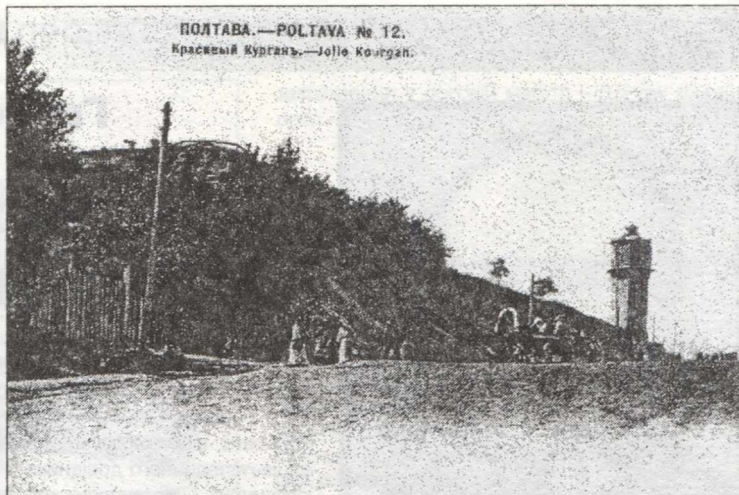

Сравнительная распространенность могил в территориальных частях губернского и уездного масштаба¹⁾.

(Территориальная группировка могил, показанных на 3-х верстной топографической карте).

Территориальная часть губернского масштаба	Территориальная часть уездного масштаба.	Число могил по территориальным частям			Земельная площадь территории частей (в десятинах)	Плотность могил на 1000 кв. саженей
		Однородных	Групповых	Всех могил		
I. Переяславско-Полтавская степь	Верхнее побережье Сын.-Зан. части	141	370	511	271.839	19
	Нижнее побережье Переясл. у.	64	255	319	85.934	41
	Верхнее побережье Золотоношск. у.					
	Итого по I-й части	205	655	860	357.589	24
II. Пиратско-Золотоношская степь	Приустьевская часть Переяславск. у.	70	154	224	102.089	22
	Степная часть и Нижнее побережье Золотоношского уезда	506	491	997	306.503	32
	Степная часть Лубенск. уезда	186	224	410	114.706	37
	Степная часть Пиратинск. уезда	143	264	407	257.589	16
	Степная часть Прилукск. уезда	53	50	103	123.135	9
	Итого по II-й части	958	1.183	2.141	991.022	24
III. Посульско-Удайское подстепье	Левая часть Лубенск. уезда	55	147	202	56.779	36
	Западная часть Лохвицк. уезда	55	288	343	167.265	20
	Западная часть Пирятинск. у.	5	7	12	38.559	3
	Средняя и Восточн. части Прилук. у.	24	111	135	164.103	8
	Два части (предустьевск.) Ромейн. у.	26	26	52	173.325	4
	Итого по III-ей части	175	579	754	590.831	12
IV. Посульско-Песельская степь верхняя	Засульская (Юго-Восточная) часть Ромейнск. уезда	18	52	70	64.441	11
	Западная и Средн. части Гадячск. у.	64	285	370	177.024	20
	Засульская (Восточная) часть Лохвицк. уезда	25	101	126	78.553	16
	Сибирск. часть Миргородского у.	5	31	36	73.916	5
	Итого по IV-й части	132	470	602	393.954	15
V. Посульско-Песельская степь средняя	Средняя часть Миргородского у.	7(?)	4(?)	11(?)	124.306	11(?)
	Засульская (Восточная) часть Лубенского уезда	41	153	194	49.930	39
	Восточная -средняя часть Хорольск. у.	32	77	109	173.507	7
	Итого по V-й части	80	234	314	347.743	9

¹⁾ Территориальные части губернии разведены в особом приложении к настоящему труду: «Карта территориального разграничения Полтавской губ.».

КРАСИЙ (КРАСИВИЙ) КУРГАН у ПОЛТАВИ — решетки кутовой башни полкової фортеці міста Полтави кін.XVII - першої третини XVIII ст., зведеної на кургані доби бронзи - раннього залізного віку на мису край Паняньського спуску.

Фото І.Ц.Хмелевського, 1901.

За листівкою, випущеною видавництвом «Шереръ Набгольц и К°» (М., 1902).

Приватна збірка Ю.Меліхова (Полтава).

Территориальная часть губернского масштаба	Территориальная часть уездного масштаба.	Число могил по территориальным частям			Земельная площадь территории частей (в десятинах)	Плотность могил на 1000 кв. саженей
		Однородных	Групповых	Всех могил		
VI. Посульско-Песельская степь нижняя	Западная часть Хорольск. уезда	51	117	168	90.260	18
	Западная (Приднэпровская) и Средняя часть Кременчугск. уезда	91	166	257	238.465	11
	Итого по VI-й части	142	283	425	328.465	13
VII. Песельско-Ворсклянская подстепье	Засельская (Юго-Восточная) часть Гадячск. уезда	8	58	66	45.510	14
	Сибирская, Западная и Восточная части Зиньковского уезда	136	523	659	206.022	31
	Засельская (Восточная) часть Миргородского уезда	19	45	64	54.413	12
	Засельская (Восточная) часть Хорольск. уезда	2	4	6	32.581	2
	Западная и Средняя части Полт. у.	51	181	212	177.146	20
	Итого по VII-й части	216	791	1.007	515.672	19
VIII. Песельско-Ворсклянская степь	Засельская (Восточная) часть Кременчугского уезда	8	10	18	71.833	2
	Сѣверо-Западная и Юго-Западная части Кобелякского уезда	58	50	108	172.163	6
	Итого по VIII-й части	66	60	126	243.996	5
IX. Запорожская степь	Средняя и Восточная части Кобелякск. уезда	109	228	337	157.042	21
	Запорожская (Восточная) часть Палтавского уезда	84	323	407	129.308	30
	Западная, Средняя и Восточная части Константиновск. уезда	199	869	1.068	512.113	20
	Итого по IX-й части	372	1.120	1.792	828.463	22
По губернии		2.346	5.677	8.023	4.519.919	18

Григорій Пименович ЗАЙКА (14.11.1935-28.06.1997)

Раптово у червні 1997 р. пішов із життя широко знаний на Полтавщині краєзнавець, дослідник історії Поорілля козацької доби Григорій Пименович Зайка. У останній свій день він методично "шліфував" текст монографії "Українська лінія", схилившись за клавіатурою комп'ютера, та підбирав ілюстрації до майбутнього видання. Практично закінчений набір роботи, праця над якою зайняла останні 10 років його життя, ще жде свого видання, але всі ми сповнені віри, що це дослідження, присвячене складній темі укріплення, заселення і розбудови поорільського кордону Гетьманщини у першій половині - середині XVIII ст., повинне збагатити вітчизняну історіографію численними фактами, ідеями, новим баченням складних процесів історії українського прикордоння 1730-х рр.

Г.П.Зайка – старший товариш, незмінний порадник колег, доскіпливий дослідник джерел, досвідчений польовик, відомий загалу науковців не тільки Полтавщини, але й усієї України, як автор низки статей до енциклопедичного довідника "Полтавщина" (К., 1992), публікацій на теми козацької історії в археологічних історичних і краєзнавчих наукових збірниках, статей у часописах області. Він неодноразово представляв Полтавщину на всеукраїнських наукових форумах, регіональних конференціях. А ще – обійшов і обіздив усе полтавське Поорілля, зустрічався з безліччю мешканців сіл Новосанжарського, Машівського і Кобеляцького районів, збираючи топоніми, народні перекази, козацькі пісні та факти про археологічні знахідки. Чимало його дарів поповнили збірки обласного та районних краєзнавчих музеїв, фонди Центру охорони та досліджень пам'яток археології. В архіві Інституту археології НАН України зберігаються його детальні обмірні звіти за польові дослідження Української лінії першої половини 1990-х рр.

Григорій Пименович прожив складне життя. Народився у с.Канави Кобеляцького району на Полтавщині 1935 р. Дитиною пізнав незгоди окупації. Закінчив Одеське вище загальновійськове училище, після чого служив у лавах радянської армії. Командиром роти "випробував" на собі дію нових хімічних зразків зброї, а відтак був звільнений у запас в званні майора. З поверненням до Полтави 1972 р. працював художником і парторгом Полтавського автотранспортного підприємства № 15354, весь свій вільний час присвячуючи краєзнавчим студіям. І лише з початку 1980-х рр. прийшов у науку, розпочавши співпрацю з науковцями Полтавського краєзнавчого музею, обласного архіву, археологічної секції правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. З 1994 р. – старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, начальник кількох загонів Охоронної археологічної експедиції закладу.

Всі, хто добре знали і співпрацювали з Григорієм Пименовичем, глибоко сумують з приводу передчасної смерті цієї лагідної, тактовної і надзвичайно ерудованої людини, народного ціпителя. Безперечно, у пам'яті кожного він залишиться людиною щирого серця, великих знань і твердих переконань. Пам'ятником краєзнавцеві будуть і понад 40 його опублікованих наукових праць, до яких звертаються, чи ще будуть звертатися нащадки.

Лобурець В.Є., Супруненко О.Б.

Надія Іванівна ПАСЬКО (30.09.1927–27.06.1997)

27 червня 1997 р. після довготривалої та тяжкої хвороби пішла з життя Н.І.Пасько – бібліотекар, бібліограф, музейник.

Народилася Надія Іванівна 30 вересня 1927 р. в с. Бузова Паськівка Полтавського району Полтавської області у робітничій сім'ї.

На її дитинство та юність випали тяжкі роки голодомору 1930-х, випробування Великої Вітчизняної війни та післявоєнної відбудови народного господарства на Полтавщині.

У повсякденній, сумлінній праці пройшло все її життя, скрашене іскрою творчого відношення до своєї роботи. З 1949 по 1952 рр. працювала в бібліотеці Полтавського облкниготоргу, з лютого 1952 р. – стала співробітником Полтавського краєзнавчого музею.

Її зрілі роки були віддані бібліотеці музею. Як бібліотекар-музейник вона стала професіоналом високого рангу, одним з найкращих серед музейних працівників області.

В музеї нею було підготовлено декілька десятків статей, бібліографічних оглядів, надрукованих в республіканській та обласній періодиці, а також бібліографічний покажчик «Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років» (Полтава, 1991, у співавторстві). Крім того, Надія Іванівна—учасник більшості археологічних експедицій, які вели дослідження на Полтавщині у 1950—1960-х рр. (керівники

І.І.Ляпушкін, Є.В.Махно, Л.М.Рутківська та ін.).

Важливою віхою у професійній діяльності Н.І.Пасько стали більше двох років праці на посаді головного хранителя фондів Музею-заповідника М.В.Гоголя. Особливо плідними роками, вже на пенсії, — діяльність в Центрі охорони та досліджень пам'яток археології. Тут нею була упорядкована наукова бібліотека, укладено і видано бібліографічний покажчик видань Центру за 1993—1995 рр. (Полтава, 1995), підготовлений розділ до наукової концепції Більського археологічного заповідника (Полтава, 1996, у складі колективу авторів).

Всі, хто знав і спілкувався з Надією Іванівною, знали її як енергійного і тактовного працівника та лагідну жінку, безкорисливого й ерудованого консультанта. У пам'яті кожного з нас Надія Іванівна Пасько залишиться людиною щирого серця, безмежного оптимізму, яка повністю віддавала себе улюбленій справі.

Соколова Л.М., Філоненко Л.К.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗНАХІДКИ

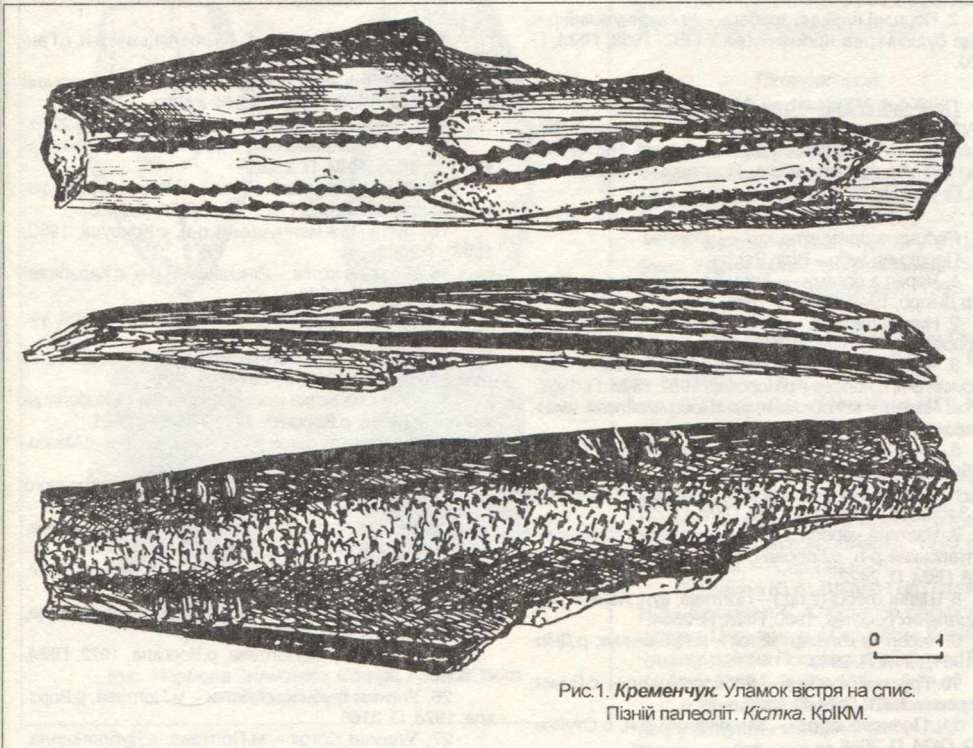

Рис. 1. Кременчук. Уламок вістря на спис. Пізній палеоліт. Кістка. КрІКМ.

Палеолітичне вістря з Кременчука

Крем'яні вироби з Лубен

Влітку 1995 р. у Кременчуці, в районі заводу селікатної цегли, з дна Дніпра був піднятий уламок виробу з кістки, переданий до Кременчуцького історико-краєзнавчого музею П.С.Поталенком. Як виявилось, знахідка виготовлена з трубчастої кістки тварини. Вона має видовжену форму та один звужений кінець. Зовнішній опуклий бік виробу свого часу був прикрашений гравіюванням: на фрагменті збереглися шість поздовжніх веслоподібних зображень, краї яких позначені на прокреслених лініях гравіюваними ромбічними заглибинами. Зі зворотнього боку на кістці у чотирьох місцях розташовані групи з чотирьох (2 – на зламі) коротких поперечних насічок. На торцях уламка помітні пази для вкладишів-мікролітів. Поверхня знаряддя брунатного кольору відшліфована і заполірована.

Отже, уламок виробу з обламаними кінцями належав мисливському вкладишевому кістяному знаряддю пізньопалеолітичної доби. Про це свідчить і значна скам'янілість кістки, і знахідки аналогічних виробів зі стоянок цієї ж епохи (Афротова Гора II, Кокореве 1, Костенки 4, Чорноозеря II).

Довжена уламка 12,8 см; ширина 1,7-2,8 см; товщина 0,6 см (рис. 1). Можливо, це фрагмент порівняно великого вістря на спис.

Нове надходження до Кременчуцького музею проливає світло на час заселення людиною території сучасного міста. Тут вже відомі знахідки окремих нечисленних виробів з кременю доби пізнього палеоліту. Значення цієї знахідки зростає ще більше, якщо врахувати, що це – перший палеолітичний витвір мистецтва, виявлений на території Кременчуцького та суміжних районів.

Література

Палеолит СССР // Археология СССР. — М.: Наука, 1984. — С.268, 337, 342, 343. — Рис.104, 4; 125, 28,34; 130, 6-7, 131, 6.

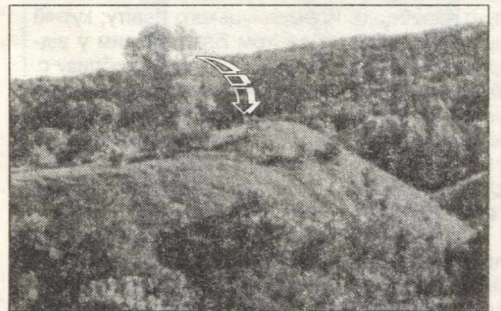
Кракало І.В.

закріплення у роговій муфті) – 6,6 см; ширина леза – 3,1 см; товщина – 1,4 см.

Філоненко Л.К.

Керамічний горн на Глинському городищі ?

За свідченнями мешканців кутка Тарасівка с.Глинське Зіньківського району Полтавської області, під час функціонування піщаного кар'єру у південно-західній частині останцеподібного мису в ур.Велике городище, де розміщується роменсько-давньоруське укріплення, влітку 1971 р. перед масивом валу, з напільного боку, біля ескарпованого схилу яру, був виявлений гончарний давньоруський двокамерний горн, заповнений кружальним посудом.

с.Глинське. Зруйнована кар'єром частина городища. Фото О.Б.Супруненка, 1997 р.

З верхньої камери цього горна походили два невеликі горщики, які зберігалися у місцевому вчителі. Їх культурна належність до посуду XII-XIII ст. засвідчена за слогдами Г.О.Сидоренко. На сьогодні знахідки втрачені через пожежу у помешканні колекціонера.

К.М.

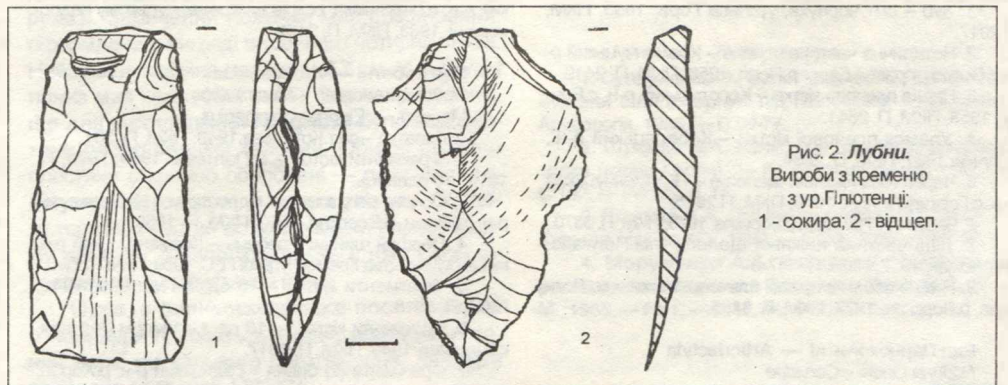

Рис. 2. Лубни. Вироби з кременю з ур.Плютенці: 1 - сокира; 2 - відщеп.

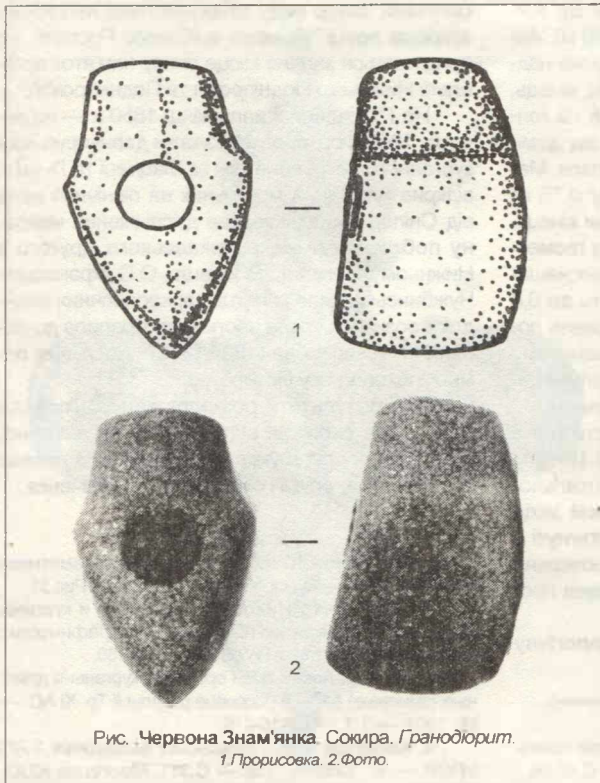

Рис. Червона Знамянка. Сокира. Гранодіорит.
1. Прорисовка. 2. Фото.

Катакомбне поховання з Кременчуччини

У 1994 р. до Кременчуцького історико-краєзнавчого музею потрапила кам'яна сокира, що походить зі зруйнованого кургана, який містив поховання доби ранньої бронзи. Воно було виявлене при спорудженні льоху на плато високого берега р.Кагамлик (ліва притока р.Дніпро) у с.Червона Знамянка Кременчуцького району Полтавської області і залягало на глибині 2,2-2,3 м від рівня поверхні у шарі материкового суплинку. Кістяк похованого довжиною близько 160 см знаходився в анатомічному порядку. Похований лежав випростано на спині головою на південь. Найкраще збереглися довгі кістки ніг, частково — рук і череп. Біля правої руки знаходилася кам'яна сокира-молот.

Єдина знахідка — кам'яна свердлена провушна сокира, підромбної форми, з добре виділеним конічним обухом, округлою п'ятою, де що звисаючою лопаттю леза і односторонньою неврюрою. Канал отвору, свердленого зверху, — конічний. Довжина виробу — 9,2 см, ширина — 5,2 см, висота — 4,7 см, діаметр отвору — 2,0-2,2 см (рис.).

Сокира виготовлена з гранодіориту¹. Це досить яскравий культурно-хронологічний індикатор, що дозволяє віднести комплекс до пізньокатакомбної культури інгульського типу XVII-початку XVI ст. до н.е. Серед аналогій можна назвати сокири з с.Заможне Глобинського району на Полтавщині², с.Щербанка Одеської області³, с.Головаківка Кіровоградської області⁴, а також з Донбасу⁵.

Поховання, виявлене біля с.Червона Знамянка, — поки що єдина на Кременчуччині пізньокатакомбна пам'ятка, котра супроводжувалася бойовою сокирою. Крім неї, тут відомі лише невиразні поховання з курганів Кормилиця⁶, Цегельня⁷. Можливо, до них можна додати й доховання №4 кургана біля с.Кирилівки⁸. Червонознамянське поховання також доповнює на

сьогодні невеликий перелік катакомбних пам'яток на Полтавщині, зосереджених переважно у Поворсклі та вздовж лівого берега Дніпра⁹.

Література

1. КрКМ, інв. № КрКМ, А.1065.
2. Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки / Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава, 1985. — С.16.
3. Бейлекчи В.В. Курганы у с.Щербанка // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1993. — Вып.4. — С.77.
4. Санжаров С.Н. Каменные сверленные топоры-молоты Донбасса // РА. — М., 1992. — № 3. — С.163, 164.
5. Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В. Курганы верховья Ингульца: Препринт. — К., 1992. — С.35-36.
6. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Еремеев С.А. Отчет о раскопках курганов и разведках поселений в Кременчугском районе Полтавской области. 1993 г. // Архив КрКМ. — Спр.140. — А.11-12.
7. Шилов Ю.А., Шкляр П.Н., Стахов Н.А., Еремеев С.А. Отчет о раскопках кургана Цегельня у с.Пидлужне Кременчугского района Полтавской области. 1992 г. // Архив КрКМ. — Спр.139. — А.14-15.
8. Мельникова И.С. Раскопки курганов у с.Мушты и Кирилівки // АИП. — Полтава, 1990. — С.63-64.
9. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава, 1990. — С.26; Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — М., Полтава, 1994. — С.87.

Кривалю І.В.

Ложечка ранньоскіфського часу з Абазівки

Навесні 1997 р. біля с.Абазівка Полтавського району Полтавської області в ур.Моргунове поле на відомому селищі скіфського часу¹ краєзнавцем А.В.Ковальовим був знайдений кістяний предмет, аналогія якому дають підставу інтерпретувати його як ложечку. В ході вивчення пам'яток скіфського часу певна кількість таких виробів вже була виявлена на Більському городищі², поселеннях Пожарна Балка II³ та біля ст.Шовкова⁴. Ложечка трапилася на поверхні зольника, розташованого ближче до шосе Київ-Харків, у північно-східній частині селища. Матеріали зольника датуються VII-VI ст. до н.е.

Знахідка у вигляді пластини з кістки, довжиною 10,5 см і товщиною 0,3 см, правильної крапелоподібної форми, що плавно переходить у руків'я. Закінчення ложечки має розширення, оформлене у вигляді вирізаного чотирикутника. Найбільша ширина пластини 2,7 см. У перетині ложка має незначний вигин. Варто припустити, що для виготовлення предмета було використано ребро великої тварини. Обидві сторони пластини старанно оброблені — одна має вигнуту поверхню, друга — злегка увігнуту. Обробка торцевих частин кістки й надала виробу форму ложечки, а заповірованість є наслідком інтенсивного використання (рис.).

Отже, з ранньоскіфського поселення на р.Полузірря походить ще один яскравий кістяний виріб ритуального призначення. Знахідка передана до фондів ЦОДПА.

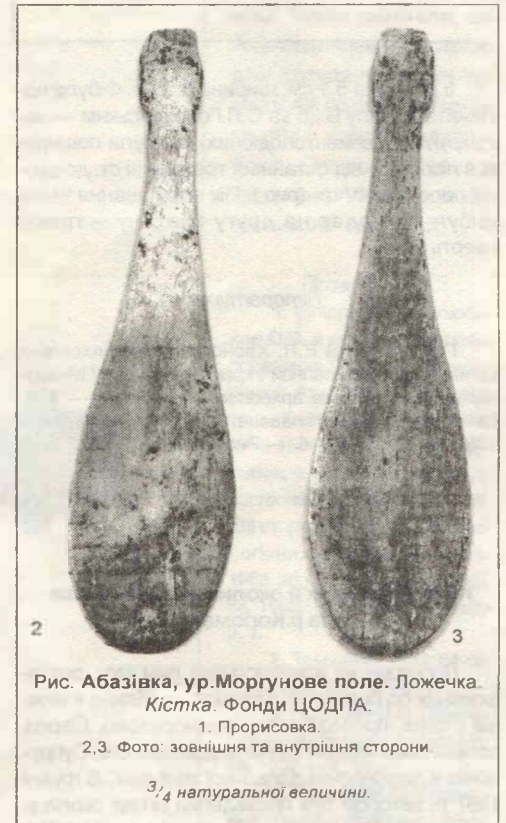
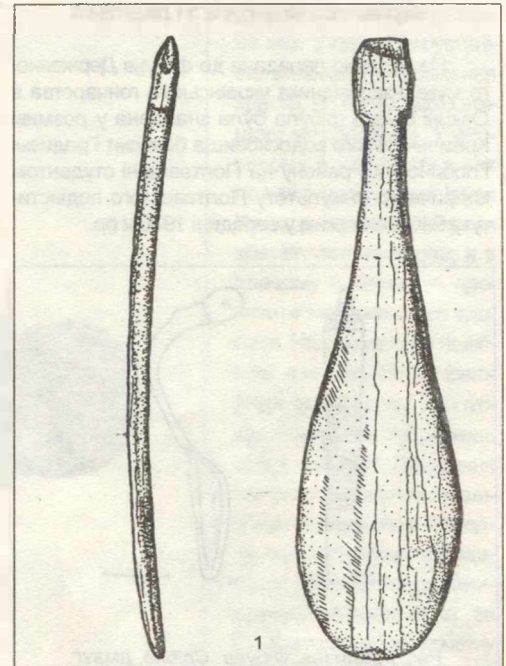

Рис. Абазівка, ур.Моргунове поле. Ложечка. Кістка. Фонди ЦОДПА.
1. Прорисовка.
2,3. Фото: зовнішня та внутрішня сторони.

³/₄ натуральної величини.

Література

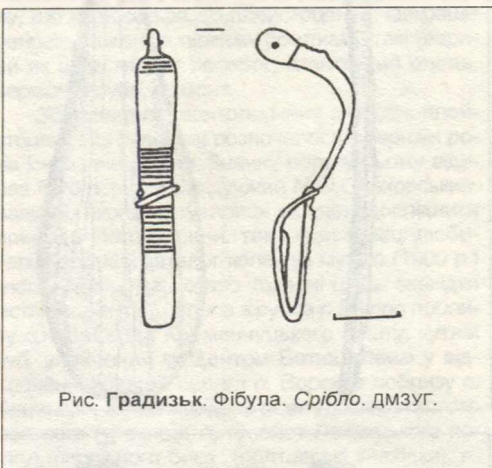
1. Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996. — С.69-77.
2. Шрамко Б.А. Бельське городище скіфської епохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — С.192. — Рис.39, 5, 14.
3. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — С.208, 226. — Рис. 79, 2.
4. Моруженко А.А. К вопросу о памятниках раннего железного века в бассейне р.Ворсклы // СА. — М., 1988. — № 1. — С.43, 44. — Рис.8, 5-7.

Матц С.А.

Черняхівська фібула з Градизька

Нещодавно передана до фондів Державно-го музею-заповідника українського гончарства в Опішні срібна фібула була знайдена у розмиві Кременчуцького водосховища біля смт. Градизьк Глобинського району на Полтавщині студентом історичного факультету Полтавського пединституту В.Куліковським у середині 1970-х рр.

Її довжина 5,1 см, ширина 0,5 см. Фібула належить до типу Б 26 за Є.Л.Гороховським — напівкруглих (сегментоподібних), які були поширені в лісостепу від останньої третини III ст. до другої половини IV ст. (рис.). Пік побутування таких фібул припадає на другу третину — третю чверть IV ст.

Література

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников Лесостепной Украины // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — Т. 4. Секция 1: Древние славяне. — К.: Наукова думка, 1988. — С. 35-37, 43-45. — Рис. 20, 30.

Приймак В.В.

Кілька пам'яток в околицях с.Ковалівка на р.Коломак

Дослідження археологічних пам'яток, розташованих по берегах р. Коломак, особливо в нижній її течії, проводилися неодноразово. Серед останніх робіт можна назвати розвідки О.Б.Супруненка в лівобережжі долини річки¹. В грудні 1997 р. автором був проведений огляд околиць с.Ковалівка Полтавського району, де між МТФ №1 радгоспу ім.Макаренка та с.Іжаківка виявлено кілька пам'яток. Лівий берег р.Коломак тут переходить місцями у заболочену заплаву, дюнні підвищення якої засаджені сосновим лісом.

Ці дюнні підвищення і були освоєні в давні часи. На одному із них раніше виявлене місце знаходження черняхівської культури². Саме на дюнному підвищенні висотою до 3 м над рівнем заплави на південно-східній окраїні господарського двору радгоспу, біля недиючої зараз цегляної водонапірної башти, поряд з ґрунтовою дорогою, на полі виявлені залишки селища черняхівського часу та XVIII-XIX ст. Вірогідно, його частина була забудована. Матеріали черняхівської

культури, які можна віднести до III-IV ст. н.е. скупчені на площі близько 0,16 га (80x30 м). Археологічні знахідки представлені виключно подрібненими оранкою фрагментами стінок, вінець, донець посуду, який був виготовлений на гончарному кружі. Вони мають шерехату від домішок піску поверхню, іноді вона лискувалася. Матеріали XVIII-XIX ст. займають площу 0,75 га (250x30 м). Вони представлені уламками вінець, стінок горщиків, мисок, а також кахлів з геометричним орнаментом. Товщина культурних нашарувань у відслоненнях кар'єру становить до 0,8 м. Можливо, до раннього періоду існування поселення відноситься знахідка у піску, намитому земснарядом із дна річки, димленої люльки-носорійки з візним та штампованим орнаментом.

Курганний могильник, що складається з 3 насипів висотою 1,4-1,6 м при діаметрі 16-18 м знаходиться в 0,35 км на південь від копильного цеху радгоспу та в 0,5 км на північний захід від автотраси Київ-Харків. Насипи витягнуті з північного сходу на південний захід. Їх поверхня розорюється, через полу одного з курганів проходить лісосмуга.

Дані розвідки доповнюють археологічну карту Полтавського району

Література

1. Супруненко О. Б. Археологічні пам'ятки пониззя р. Коломак // АЗ ПКМ. — Полтава, 1992. — С.40-56.
2. Там само — С.46.

Сапегін С.В.

Перший дослідник давньоруського Сніпорода

Городище літописного міста Сніпорода в ур.Городок біля с.Мацківці Лубенського району в Нижньому Посуллі є однією з досить добре досліджених давньоруських пам'яток¹. Загальновідомо, що його вивчення розпочалося з описів городища у матеріалах анкетування Центрального Статистичного комітету 1873 р., зиніційованого Д.Я.Самоковасовим², та огляду городища В.Г.Ляскоронським ще у кін. 1880-х та на поч. 1890-х рр.³ Всі наступні дослідники⁴, описуючи городище, відзначали на південній ділянці укріплене літописного міста наявність чималого розриву довжиною понад 12 м. Ці пошкодження пов'язувалися з господарськими роботами чи поміщицькими розкопками другої третини XIX ст. Але матеріали анкетування Статистичного комітету зберегли відомості про археологічні дослідження на валу Сніпорода в 1857 р. Ці розкопки здійснювалися "одним чиновником, але з якою метою і що було знайдено — невідомо"⁵.

Цим "чиновником" виявився Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський (28.02. [11.03]1816 - 06[18].09.1875) — український та російський письменник, етнограф, публіцист, уродженець с. Ісківці Лубенського повіту на Полтавщині, який походив з дрібнопоміщицької родини.

Після закінчення Ніжинського ліцею і служби у війську він зайнявся літературною творчістю та журналістикою. Виступав як поет, прозаїк і критик. Підтримував дружні стосунки з Т.Г.Шевченком, подорожував разом з ним по Полтавщині та Чернігівщині з метою обстеження археологічних пам'яток. О.С.Афанасьєв-Чуж-

бинський автор ряду етнографічних публікацій, зокрема праці "Поездка в Южную Россию", де приділяється значне місце опису пам'яток археології Нижнього Подніпров'я та Подністрів'я⁶.

На Полтавщині наприкінці 1850-х — на початку 1860-х рр. провів розкопки давньоруського курганного некрополя між сс.Мацківці та Лукім'я, відкрив курганний могильник на північний захід від Сніпорода, здійснював дослідження майдану поблизу хут.Мокроіржавського Другого в Нижньому Посуллі⁷. В Ісківцях О.С.Афанасьєв-Чужбинський мав колекцію археологічних знахідок з розкопок, котра частково потрапила до зібрання Г.С.Кир'якова (1805-1883)⁸. Дослідник помер і похований у Петербурзі.

Про результати розкопок валу Сніпорода 1857 р. на сьогодні відомостей не виявлено. Можливо, їх слід шукати у літературних архівах письменника, друга і соратника Т.Г.Шевченка.

Література

1. Моргунів Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — С.98-99. — Рис.31.
2. Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава: ПУАК, 1917. — С.30.
3. Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р.Сулы // Тр. XI AC. — М., 1901. — Т.1. — С.415-416.
4. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція // АП УРСР. — К., 1952. — Т.3. — С.311; Моргунів Ю.Ю. Охранные мероприятия на городище летописного г.Сніпорода // ОИПАГ: Перв. обл. науч.-практ.семинар / ТДС. — Полтава, 1988. — С.9-10; Раппопорт П.А. Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружений XII века // КСИИМК. — М., 1954. — Вып.54. — С.180-186.
5. Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии. — С.30.
6. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. — Ч.1: Очерки Днепра. — Изд.2-е. — М., 1863. — 465, II с.
7. Макаренко Николай. Городища и курганы Полтавской губернии. — С.33.
8. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. — Полтава, 1995. — С.11-12; Супруненко О.Б. Археологічні дослідження і зібрання Г.С.Кир'якова // Питання археології Сумщини. — Суми, 1990. — С.16; Його ж. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — С.12.

С.О.

Хрести-енколпіони з Середнього Поворскля

У приватній збірці предметів епохи середньовіччя, зібраній на території Сумської та Харківської областей відомим сумським краєзнавцем П.С.Сапухіним, є два хрести-енколпіони. Перший з них, надзвичайно близький за своїми розмірами й деталями іконографії зображень до знайденого на городищі біля с.Кам'яне Лебединського району Сумської області, але кращої збереженості. Бронзовий, з округлими лопатями та додатковими виступами, хрест-складень має розміри 8,0x5,5 см (рис.,1-2). На лицевій стороні вміщене рельєфне зображення розп'яття з монограмами Ісуса Христа з боків, нижче від його центру. В медальйонах подані погрудні зображення святих. На зворотній стулці розміщене рельєфне зображення Богоматері з не досить чіткими написами з

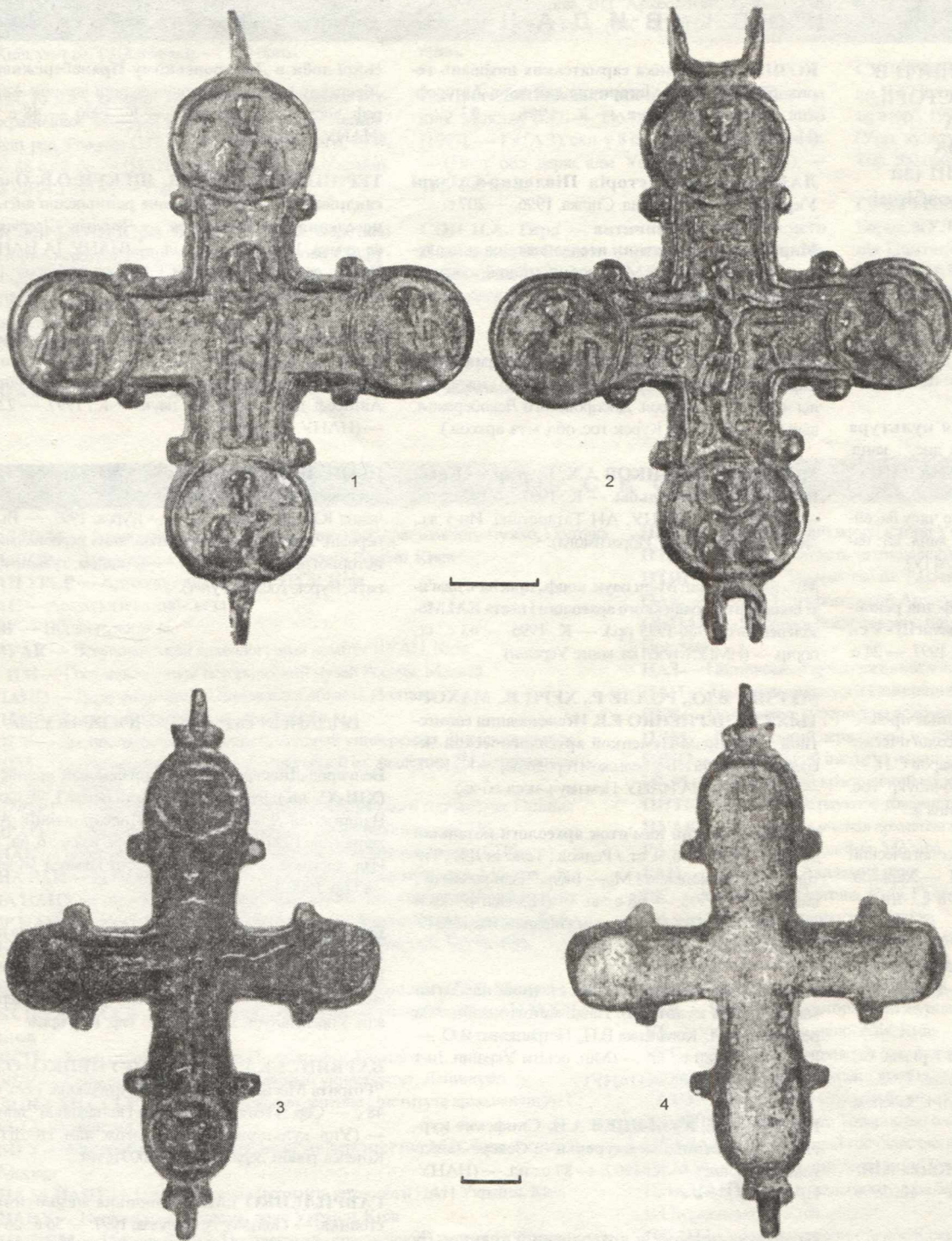

Рис. Ніцаха (?). Хрест-енколпійон та ступка хреста-складня. Бронза. Збірка Л.П.Сапухіної.

1 - зворотня; 2 - лицева ступки першого енколпійона;
3 - зворотній бік; 4 - внутрішня сторона другого хреста

та додатковими виступами на них. У центрі інкрустацією виконане зображення хреста, на кінцях якого вміщені медальйони. У верхньому й нижньому з них подано монограми Ісуса Христа, причому верхня збереглася частково, а в правому й лівому — прочитати зображення не вдалося. На енколпійоні з подібною композицією із Новгороду М.В.Седова припускає наявність зображень сонця і місяця⁴. Датування подібних складенів, поширених переважно в Середньому Подніпров'ї, вкладається в рамки середини-другої половини XII ст. за Г.Ф.Корзухіною⁵ чи початку XIII ст. за А.О.Мединцевою⁶. Варто зазначити, що А.О.Мединцева підставою для датування таких енколпійонів вважає форму інкрустації хрестів і медальйонів. Очевидно, перший хрест енколпійон також датується XII - поч.XIII ст.

Література

1. Кучера М.П., Сухобоків О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья: Археологическая карта. — К.: Наукова думка, 1984. — С.158-159. — Рис.26; Сухобоків О.В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.) — К.: Наукова думка, 1992. — С. 64-65. — Фото 2, 1.

2. Там само. — С. 64-65. — Фото 3; 93. — Рис.17.

3. Приймак В.В. Давньоруське місто Вир. — Білопіль, 1997. — С.14.

4. Седова М.В. Ювелирні изделия Древнего Новгорода (X-XV вв.). — М.: Наука, 1981. — С.58. — Рис.17, 1, 2; Колчин Б.А., Янин В.Л., Ямщиков С.В. Древний Новгород: Прикладное искусство и археология. — М.: Искусство, 1985. — С.56. — Рис.67, б.

5. Корзухина Г.Ф. О памятниках "короуноского дела" на Руси // Византийский временник. — 1958. — Т. XIV. — С.133. — Табл. III, 3.

6. Мединцева А.А. О датировке некоторых типов энколпиев // Археологический сборник МГУ. — М., 1967. — С.68. — Рис. IV, 5.

обох боків, які, ймовірно, означають імена архангелів Михаїла та Гавриїла (?). Інші літери, в тому числі у медальйонах, не читаються. За розмірами й особливостями іконографії цей хрест дуже подібний не лише до згаданого вище енколпійона з Кам'яного, але й до знайденого в Путивлі, що потребує додаткового фахового аналізу.

Зворотня ступка другого енколпійона походить, як і перший, швидше всього, з околиного

міста чи зруйнованого курганного некрополя роменсько-давньоруського комплексу біля с.Ніцаха Тростянецького району Сумської області, де знахідки культових предметів дуже часті⁷. Цей населений пункт на кордоні Русі зі степом надійно ототожнюється з Нічаном "Списку руських міст..."¹⁹ Енколпійон бронзовий, литий, з інкрустацією сріблом або білоном. Його розміри — 7x4 см (рис., 3-4). Форма хреста — із заокругленими лопатями

**ВІДОМОСТІ ПРО НОВІ КНИГИ З
ПРОБЛЕМ АРХЕОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ,
КРАЄЗНАВСТВА ТА
ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (за
надходженнями до книгозбірні
ЦОДПА)**

ВОЗНЕСЕНСЬКА Г.О., НЕДОПАКО Д.П., ПАНЬКОВ С.В. Чорна металургія та металообробка населення Східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. - перша чверть II тис. н.е.). — К., 1996. — 188, 4 с.: іл. — (НАНУ. ІА НАНУ).

ВОЛОВИК С.П. Бондарининская культура (проблема походження): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — М., 1996. — 33 с. — (РАН. ІА РАН).

ГАВРИШ П.Я. Населення скіфського часу басейну Середнього Пела: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 25 с. — (НАНУ. ІА НАНУ).

ГУДІМ-ЛЕВКОВИЧ О.М. Демографічна реконструкція черняхівського населення України III-V ст. н.е.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 24 с. — (НАНУ. ІА НАНУ).

Древние культуры Восточной Украины: проблемы изучения и правовой охраны археологического наследия: Сб. н. тр. / Отв. ред. Санжаров С.Н. — Луганск, 1996. — 240 с.: ил. — (Востоchnоукр. гос. ун-т. Науч.-исслед. археол. лаб. "Спадщина").

Древности: Харьковский историко-археологический ежегодник — 1995 / Гл. ред. Кадеев В.И. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1995. — 198 с.: ил. — (Харьков. ист.-археол. общ.-во).

Древности Евразии: Сб. н. ст. / Отв. ред. Демиденко С.В., Журавлев Д.В. — М., 1997. — 320 с.: ил. — (ГИМ. МГУ. Ист. ф.-т. каф. археологии).

Древности степного Причерноморья и Крыма: Сб. н. тр. / Отв. ред. Тошчев Г.Н. — Запорожье, 1995. — Вып. V. — 200 с.: ил. — (Запорож. гос. ун-т. Запорож. обл. краевед. музей).

ІВАКІН Г.Ю. Исторический розвиток Кисва XIII - середини XVI ст.: (іст.-топогр. нариси). — К., 1996. — 172 с.: іл. — (НАНУ. ІА НАНУ).

Іван Шовкопляс: Біобібліографічний покажчик / Укл. Воробей М. — Авт. вступ. ст. Онищенко О. — К., 1996. — 86 с.: іл., портр. — (НАНУ. НБУ ім. В.І.Вєрнадського).

ІСВЛЄВ М.М. Природне середовище Нижнього Побужжя та Нижнього Подніпров'я в добу античності: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 23 с. — (НАНУ. ІА НАНУ).

КЛИМЕНКО В.Ф. Курганные древности Северского Донца. — Енакієво, 1997. — 319 с.: іл.

КОЗИР І.А. Етно-культурні та економічні зв'язки сарматських племен України (за матеріалами кераміки). — Кіровоград, 1995. — 33 с.: іл. — (Кіровоград. держ. пед. ін-т ім. В.К.Винниченка).

КОЗИР І.А. Кераміка сарматських поховань території України як історичне джерело: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1996. — 23 с. — (НАНУ. ІА НАНУ).

ЛАВРІВ Петро. Історія Південно-Східної України. — К.: Укр. Вид. Спілька, 1996. — 207 с.

Мир Ольвіи. Памятник исследователю и исследование памятника. М-лы юбил. чтений, посвящ. 90-летию со дня рожд. проф. Л.М.Славина. — К., 1996. — 207 с.: ил. — (НАНУ. ІА НАНУ).

МОРГУНОВ Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск, 1996. — 160 с.: ил. — М-лы и исслед. по археол. Днепровского Левобережья, вып.2. — (ИА РАН. Курск. гос. обл. муз. археол.).

МОЦЯ А.П., ХАЛІКОВ А.Х. Булгар — Киев: Пути — связи — судьбы. — К., 1997. — 192 с.: ил. — (НАНУ. ІА НАНУ. АН Татарстана. Ін-т яз., лит-ри и истор. ім. Г.Ибрагимова).

Музейні читання: М-ли наук, присвяч. пам'яті видатного українського археолога і поста Б.М.Мозолєвського (1936-1993 рр.). — К., 1996. — 43 с.: іл., портр. — (НМІУ. Музей іст. кошт. України).

МУРЗИН В.Ю., РОЛЛЕ Р., ХЕРЦ В., МАХОР-ТЬІХ С.В., ЧЕРНЕНКО Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. [на Бельском городище] — К., 1997. — 23 с.: ил. — (ИА НАНУ. Нем.науч.-иссл. об-во).

Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні: Зб. н. ст. / Редкол.: Телегін Д.Я., Титова О.М., Симоненко І.М. — Бібл. "Час козацький", вип.5. — К., 1996. — 68 с.: іл. — (НД Центр "Часи козацькі" УТОПІК. Центр пам'ятокзнавства НАНУ та УТОПІК).

Південно-руське село IX-XIII ст. (нові пам'ятки матеріальної культури): Навч. метод. посібн. / За ред. Моці О.П., Коваленка В.П., Петрашенка В.О. — К., 1997. — 180 с.: іл. — (Мін. освіти України. Ін-т змісту і метод. навч. ІА НАНУ).

ПОЛІН С.В., КУБЫШЕВ А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). — К., 1997. — 87 с.: ил. — (НАНУ. ІА НАНУ).

Проблеми історії та археології України. (К 140-літтю со дня рожд. академіка Дмитрія Івановича Багалія) / ТД науч. конф. (16-18 апреля 1997 года). — Отв. ред. Кадеев В.И. — Харьков: АО "Бизнес Информ", 1997. — 96 с.: ил. — (Харьков. обл. ист.-археол. общ.-во. Харьков. обл. гос. адм. Харьков. гор. исполком).

ПУЗИКОВА А.И. Памятники скифского времени бассейна р.Тускарь (Посеймье). — М., 1997. — 127 с.: ил. — (РАН. ІА РАН).

Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит - бронзовый век): М-лы международн. конф. — Донецк, 1996. — Ч.1. — 141 с.: ил.; Ч.2. — 111 с.: ил. — (Донецк. ГУ. Донецк. КМ).

СКОРНІЙ С.А. Кочовики передскіфської та скіф-

ської доби в Дніпровському Правобережному Лісостепу (питання етнокультурної історії): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1996. — 48 с. — (НАНУ. ІА НАНУ).

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., ШЕКУН О.В. Олександрівка-1 — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів: Сівєрянська думка, 1996. — 127 с.: іл. — (НАНУ. ІА НАНУ. Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т.Г.Шевченка. Черніг. іст. музей ім. В.В.Тарновського).

ЦИМІДАНОВ В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за м-лами поховальних пам'яток Східної України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1997. — 22 с. — (НАНУ. ІА НАНУ).

ЩАВЕЛЄВ С.П. Первооткрыватели курскки древностей: Очерки истории археологического изучения Южнорусского края. — Курск, 1997. — Вып. первый. Предпосылки и становление региональной историографии. — 136 с. — (Академ. гуманитарн. наук. Курск. гос. мед. ун-т).

ВИДАННЯ ВЦ "АРХЕОЛОГІЯ" ЦОДПА

Белгород-Днєстровська середньовісна фортеця (XIII-XV вв.): Буклет / Авт. текста Білая Т. — Фото Вєдвїжова Д. — Белгород-Днєстровський. Археологія, 1997. — 1 л. (А4), слож. в 6 с.: 6 ил. — Изд. заказное. — (Белгород-Днєстр. краевед. музей). — Тир. 1500 экз.

Більське городище скіфського часу VII-III ст. до н.е.: Буклет / Відп. за вип., авт. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 2-й з-д 1997. — 1а. (А3), скл. у 8 с.: 8 ил. — Вид. замовне. — (Полт. обл. держ. адм. Упр. культури. ЦОДПА). — Тир. 1000 прим.

ВАРВ'ЯНСЬКА Т.В., СУПРУНЕНКО О.Б. "Розрита Могила". — Полтава: Археологія, 1996. — 48 с. — Сер. "Пам'ятки археології Полтавщини", вип.1. — (Упр. культури Полт. обл. держ. адм. ЦОДПА. Котелев. район. держ. адм.). — 1000 прим.

ГАВРИЛЕНКО І.М. В'язівська мезолітична стоянка. — Полтава: Археологія, 1997. — 56 с.: 26 ил. — Сер. "Пам'ятки археології Полтавщини", вип.2. — (Упр. культури Полт. обл. держ. адм. ЦОДПА. Луб. рай. держ. адм. ЛІКМ). — 800 прим.

ГОРБЕНКО С.О. Ярослав Осмомисл — реконструкція антропологічна та історична: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Харків: Археологія, 1996. — 28 с.: 11 ил. — Вид. замовне. — (Мін. охорони здоров'я України. Харків. держ. мед. ун-т). — 150 прим.

Наукова концепція державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу": Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти. Кулатова І.М., Пасько Н.І., Супруненко О.Б. (наук. ред., укладач), Тітков О.В., Шрамко Б.А. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1996. — 60 с.: 35 ил. — (ЦОДПА). — 100 прим.

НЕСТУЛЯ О.О. Церковна старовина України (1917-1941 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К.: Археологія, 1996. — 33 с. — Вид. замовне. — (Київ. ун-т ім. Т.Шевченка). — 150 прим.

НЕСТУЛЯ Світлана. Археологічний комітет Всеукраїнської Академії Наук: Етапи становлення / Відп. ред. Толочко П.П. — Полтава: Археологія, 1997. — 88 с.: 2 іл. — (НАН України. ІА НАН України. ЦОДПА. ПНТК). — Тир. 500 прим.

ОСОВСЬКИЙ Юрій. Велика Багачка: Короткий історико-географічний нарис / Передмова Супруненка О.Б. — Велика Багачка: Археологія, 1996 [1997]. — 134 с.: 36 іл. — Вид. замовне. — (В.-Багачанська район. держ. адм. Відділ освіти). — Тир. 1500 прим.

Пам'ятки археології. Дослідження. Збереження:

Довідкові матеріали: [Буклет] / Кулатова І., Супруненко О. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1996. — 1 а. (А 3), скл. у 8 с.: 8 іл. — (УК. ЦОДПА). — Тир. 1500 прим.

Полтавський краєзнавчий музей: Буклет / Відп. за вип. Мокляк В.О. — Полтава: Археологія, 1996 [1997]. — 1 а. (А 3), скл. у 8 с.: 12 іл. — Вид. замовне. — (Полт. обл. держ. адм. Упр. культури. ПКМ). — Тир. 100 прим.

СОН Н.А. Тира — античний центр Нижнього Подніпров'я: Буклет. — Белгород-Дністровський: Археологія, 1997. — 1 л. (А 4), слож. в 6 с.: 6 іл. — Изд. заказное. — (ІА НАН України). — Тир. 1000 прим.

СУПРУНЕНКО О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинсь-

кої: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, 1997. — 24 с. — (НАН України. ІА НАН України. ЦОДПА). — 150 прим.

СУПРУНЕНКО Олександр. Олександр Терещенко. — Полтава: ВЦ "Археологія", ОДГВ "Полт. літератор", 1997. — Препринт, вип. 11. — 8 с.: 11 іл. — (Упр. культури Полт. обл. держ. адм. ЦОДПА). — Тир. 100 прим.

СУПРУНЕНКО Олександр, ЗОЛОТНИЦЬКИЙ Борис, КУЛЯТОВА Іриша. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: ВЦ "Археологія", 1996 [1997]. — 88 с.: 35 іл. — (Упр. культури Полт. обл. держ. адм. ЦОДПА). — 800 прим.

"Замовні видання" — тобто виконані на замовлення чия за оригінал-макетом ВЦ "Археологія".

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава

АЛНОР — Археологическая летопись Южной России, Киев

АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ

АС — Археологический съезд

ВР — Відділ рукописів

ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет ВУАН, Київ

ГІМ — Государственный исторический музей России, Москва

ДАПО — Державний архів Полтавської області, Полтава

ДВУ — Держвидав України, Київ—Харків

ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск

ДІМ — Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І.Яворницького, Дніпропетровськ

ДМЗУГ — Державний Музей заповідник українського гончарства, Опішнина

ЗРАО — Записки Российского археологического общества, СПб.

ИАК — Известия Императорской Археологической комиссии, СПб.

ИА РАН — Институт археологии Российской Академии наук, Москва

ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ

ІР НАНУ — Інститут рукописів Національної Академії наук України, Київ

КрКМ — Кременчуцький історико-краєзнавчий музей, Кременчук

КС — Киевская старина, Киев

КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва

КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев

КСП — Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава

ЛГУ — Ленинградский государственный университет, Ленинград

ЛЮИА АН СССР — Ленинградское отделение Института археологии АН СССР, Ленинград

МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва

НА ІА НАНУ — Науковий архів Інститута археології НАН України, Київ

НАНУ — Національна Академія наук України, Київ

НА ПКМ — Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава

НБУ — Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Київ

НМІУ — Национальный музей истории Украины, Київ

НТЕ — Народна творчість та етнографія, Київ

НТШ — Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, Львів

ОАК — Отчеты Императорской Археологической комиссии, СПб.

ОНПАП — Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины, Полтава

ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава

ПАП — Пам'ятки археології Полтавщини, Полтава

ПГВ — Полтавские губернские ведомости, Полтава

ПДМ — Полтавський державний музей, Полтава

ПІНО — Полтавський інститут народної освіти, Полтава

ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава

ПНТК — Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтава

ПУАК — Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава

РА — Российская археология, Москва

РАН — Российская Академия наук

РК — Рідний край, Полтава, Київ, Галяч

СА — Советская археология, Москва

САН — Свод археологических источников, Москва

ТД — Тезисы докладов, тези доповідей

ТДС — Тезисы докладов и сообщений

УІЖ — Український історичний журнал, Київ

УЕ — Українська енциклопедія, Київ

УРЕ — Українська радянська енциклопедія, Київ

УРЕС — Український радянський енциклопедичний словник, Київ

УСБУ — Управління Служби безпеки України

УТОПК — Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури

ЦГАДА — Центральный государственный архив древних актов, Москва

ЦДАУ — Центральный державный исторический архив Украины, Київ

ЦНБ НАНУ — Центральна наукова бібліотека НАН України ім. В.І.Вернадського, Київ

ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава

"АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ"

можна придбати у книгарнях міста, кіоску Полтавського краєзнавчого музею (Полтава), замовити післяплатою у книгозбірні Центру за адресою редакції; Польовому комітеті та науковій бібліотеці ІА НАН України, Центрі пам'яткознавства НАН України та УТОПК (Київ), на кафедрах археології Київського та Харківського університетів, Чернігівського державного педінституту, у Кременчуцькому і Лубенському краєзнавчих музеях (Полтавська обл.).

КНИГОЗБІРНЯ

ЦЕНТР АРХЕОЛОГІЇ

Полтавської обл.

№ 2742

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ**

Науковий журнал

Засновник:

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Видавець:

ВЦ "Археологія"
ЦОДПА

Ресстраційне свідоцтво
ПЛІ № 212
від 29 січня 1997 р.

**Виходить раз на
півріччя.**

Друкується за постановою
редакційної колегії
журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батькові, дат,
посилань на джерела і
літературу **несуть автори**
статей і публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет
підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Здано до набору 20.03.97.

Підписано до друку
16.12.97.

Формат 60x84/8.

Папір офсетний.

Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 15,5.

Ум.-фарб. відб. 16,3.

Обл.-вид. арк. 16,5.

Тираж 1000 прим.

(1-й з-д — 500 прим.)

Вид. № 44.

Зам. № 3.

Віддруковано:
Вид-во "Полтава", м.Полтава.

ПРО АВТОРІВ

АБРОСИМОВА Світлана - завідувача відділом Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І.Яворницького, кандидат історичних наук

ГАВРИЛЕНКО Ігор - старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ГАВРИШ Петро - доцент Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка, кандидат історичних наук

ГЕЙКО Анатолій - старший науковий співробітник Музею-заповідника українського гончарства в Опішні, аспірант Інституту археології НАН України

ГРАБ Василь - викладач юридичних дисциплін учбового центру АТ "Світоч", юрист, краєзнавець

ЗАЙКА Григорій - старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ЗОЛОТНИЦЬКА Тетяна - старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

КІШИК Василь - робітник полтавського заводу "Продмаш", краєзнавець

КОЖЕВНИКОВА Ольга - викладачка Хорольського аграрного коледжу, краєзнавець

КОРОТЕНКО Володимир - провідний археограф Державного архіву Полтавської області

КРАКАЛО Ірина - старший науковий співробітник Кременчуцького історико-краєзнавчого музею

КУЛАТОВА Ірина - завідувача відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ЛОБУРЕЦЬ Василь - завідувач кафедри всесвітньої історії Полтавського педагогічного інституту ім. В.Г.Короленка, професор, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України

МОКЛЯК Володимир - заступник директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею

НЕСТУЛЯ Олексій - заступник голови Полтавської облдержадміністрації, доктор історичних наук

НЕСТУЛЯ Світлана - аспірантка Кременчуцької філії Харківського технічного університету

ПАСЬКО Надія - старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ПОСУХОВ Валентин - заступник редактора часопису "Полтавський вісник", краєзнавець

ПРИЙМАК Віктор - співробітник Сумського територіального відділення Малої академії наук України, голова секції пам'яток археології Сумської обласної організації УТОПСК

ПУСТОВІТ Тарас - старший науковий співробітник Державного архіву Полтавської області

РОТАЧ Петро - член Полтавської обласної організації Спілки письменників України, літературознавець, краєзнавець

СОКОЛОВА Людмила - завідувача відділом Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

СУПРУНЕНКО Олександр - директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, кандидат історичних наук

ТІТКОВ Олександр - завідувач сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ФІЛОНЕНКО Лідія - старший науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

ХАНКО Віталій - доцент Полтавського технічного університету ім. Ю.В.Кондратюка, заслужений працівник культури України, мистецтвознавець

ШЕМЕТ Петро - заступник голови Полтавської облдержадміністрації, кандидат педагогічних наук

Публікуючи постановочні та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

Появі в світ цього номера журналу
сприяла праця колективу Центру охорони та
досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації.

На фото (зліва направо) —

1-й ряд: Лідія Філоненко, Людмила Мошинець, Марина Дараган,
Тетяна Вітряк, Ірина Кулатова, Тетяна Горобець;
2-й ряд: Володимир Каряїн, Борис Золотницький, Олександр Тітков,
Олександр Супруненко, Ігор Гавриленко, Тетяна Варявська.

На 1-й стор. обкладинки: Покровська церква у Ромнах
За літографією з альбому "Старовина українська і
запорозька" (1895) роботи О.Г.Сластьона.

На 4-й стор. обкладинки: давньоруські енкалпії
XII-XIII ст. з с.В'язівок Лубенського району та
сміт.Градизьк Глобинського району Полтавської
області і м.Переяслава (сучасного Переяслава-
Хмельницького Київської області). Бронза, емалі,
срібна насічка.

Публікації про ці знахідки читайте у наступному
числі часопису.

У виданні використані рисунки і кресленики: Гавриленка І.,
Гейка А., Варявської Т., Золотницької Т., Лютецького А.,
Приймака В.; фото: Кракало І., Павленка В., Радченка М.,
Супруненка О., Ширяя Є., Хмельєвського І.

The CONTENTS

Foreword of the Chief of Poltava Regional State Administration M.I.Zaludyak	1
Editor's Introduction	2
 THE TRIBUTE TO LEV PADALKA (1859-1927). Materials of Scientific Readings (Poltava, May, 18th 1997)	
Shemet P.G. (Poltava) L.V.Padalka and Poltava Region	4
Repetin P.O. (Poltava) L.V.Padalka (1859-1927)	7
Hrab V.I. (Poltava) The Outstanding "Gromada"-Activist	9
Loburets V.Ye. (Poltava) L.V.Padalka as the Historian of Poltava Region	10
Mokliak V.O. (Poltava) L.V.Padalka as the Historian of the Ukrainian Cossacks	11
Khanko V.ii. (Poltava) Lev Padalka and His Researches on Ethnomusic and Architecture	13
Korotenko V.V. (Poltava) Documents and Materials of the Poltava Province State Archives on L.V.Padalka's Studying	20
Rotach P.P. (Poltava) Lev Padalka's Taking Part in "the Great Ukrainian Matter". On the History of Gathering Donations for T.G.Shevchenko's Monument in Kyiv. 1906 - 1914	21
Abrosymova S.V. (Dnipropetrovsk) "... For a Definition of Ukrainian Culture" (the Letter of L.V.Padalka to D.I.Yavomytsky)	28
Mokliak V.O. (Poltava) On the Problem of the Consistance of L.V.Padalka's Private Library	31
Pustovit T.P. (Poltava) Colleagues and the Spiritually Close People (G.G.Rotmistrov)	33
Nestulia O.O. (Poltava) On the Characteristic of the Social Movement from the End of the 19 th c to the Beginning of the 20 th c in Poltava Region (Autobiography by Ya.K.Imshenetsky).	39
 ARCHAEOLOGY	
Havrylenko I.M. (Poltava) Dwelling and Household Structures of the Mesolithic Settlement of Vyazivok, 4A	46
Heiko A.V. (Opishnia) The Svyrydiv Hillfort	56
Kulatova I.M., Suprunenko O.B. (Poltava) A Scythian Burial Mound in Khyttsy Village (The Lower Sula, Lubny District)	59
Pryimak V.V. (Sumy) Some Hillforts on the Mnoha River	64
Titkov O.V. (Poltava) The Old Russian Tip on the Spear, the Lower Vorskla	68
Suprunenko O.B. (Poltava) About the "Snake's Banks", the Lower Udai.	70
Kozhevnikova O.M. (Khorol) The Old Russian Lighting Appliance from Khorol	72
 HISTORY * LOCAL LORE STUDIES	
Havrysh P.Ya. (Poltava) Some Data on the Historical Toponymy and Folk Legends about the Bilsk Hillfort	74
Posukhov V.I. (Poltava) On the Problem of Settling Poltava Region in the 14 th c - 16 th c	79
Zaiika G.P. (Poltava) On the Origin of the Toponym "Riaske"	82
Kishyk V.V. (Poltava) Dykanka	85
 ACCIDENTAL FINDS * RESEARCHES	
Sokolova L.M. (Poltava) Some Archaeological Discoveries from the Territory of Poltava Region Zolotnytska T.M. (Poltava) Finds Dated by the 17 th c - 18 th c from Cathedral Square in Poltava	90
Zolotnytska T.M. (Poltava) Finds of the 17 th c - 18 th c from the Cathedral Square in Poltava	95
Krakalo I.V. (Kremenchuk). The Head of a Mace (Right Bank of the Lower Oril)	98
 THE HISTORY OF ARCHAEOLOGY	
Nestulia S.I. (Poltava) Organizing Activity of the All-Ukraine Archaeological Committee: the Attempt of Calling the All-Ukraine Archaeological Congress in Odesa	100
 BIBLIOGRAPHY	
On the Bibliography of L.V.Padalka / Composed by Pasko N.I. (Poltava)	103
Supplement: Shchepotiev V. L.V. Padalka: [Obituary]	107
New Editions on the Antiquities of the Dnieper's Left Bank	108
 THE SOURCES	
Statistical Summary of the Burial Mounds in Poltava Region by L.V.Padalka	110
 CHRONICLES	
INFORMATION ABOUT THE NEW FINDS	121
NEW BOOKS ON THE PROBLEMS OF ARCHAEOLOGY, HISTORY, ETHNOGRAPHY AND PROTECTIONS OF THE ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE DNEIPER'S LEFT-BANK UKRAINE	126
 SHORTENING'S LIST	
THE AUTHORS	128

Статті □ Публікації □ Повідомлення

- археологія
- нумізмати́ка
- краєзнавство
- історія археології
- стародавня архітектура
- розвідки
- випадкові знахідки
- хроніка
- нові видання
- бібліографія

В тому числі:

- питання етнокультурної історії Лівобережної України останньої третини I-поч. II тис. н.е.
- прикраси з виїмчастими емаллями у басейні Сіверського Дінця
- пам'ятки археології Полтавщини у матеріалах Докучаєвської експедиції (1888-1890)
- нові знахідки давньоруських енкалпіїнів
- кургани на Лисій Горі у Лубнах та ін.

ВЦ «Археологія»

